

1988

11

ЁШ АУЛ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ
ОРГАНИ

**(59)
НОЯБРЬ**

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баҳодир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖҲРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарҳод МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Уриё ЭДЕМОВА
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти.

МУНДАРИЖА

УЛУҒ ОКТЯБРНИНГ 69 ЙИЛЛИГИГА

Инқилоб ватанисан	3
ИЖОДИЙ СОУЗИМИЗДА	
Қадрдон дўрмон...	4

ҚАЛДИРҒОЧ

НОДИРА АҒОҚОВА. Шеърлар.	5
ЎЛМАС ҲУСАЙН	20
АБДУЛЛА ҚУШБОҚ	21
ОБИД ОЛИМЖОНОВ	34
ДИЛРОМ ИСМОИЛОВА	35
ХОЛМАМАТ ҲАСАНОВ	68

НАСР

ВАЛИ БОБОМУРОДОВ. Манзил. Кичик қисса	7
НАЗАР ЭШОНҚУЛОВ. Уруш одамлари. Қиссанинг давоми	22
РАИМБОЙ СОБИРОВ. Инсоф. Қисса	36

ЖАҲОН АДАБИЕТИДАН

МАКС ФРИШ. «1966—1971 йиллар кундалиги»дан. Давоми	54
--	----

ПУБЛИЦИСТИКА

МУҲАММАД ЮСУФ. Ширин азобим — севгим.	64
УКТАМ ЙУЛДОШЕВ. Токи адабиётдан сабоқ берар экансиз...	74

АДАБИЙ ТАНҚИД

НОРБОЙ ХУДОЙБЕРГАНОВ. Ёзаверган ёзувчи бўладими?	69
ОЛЛОЁР БЕГАЛИЕВ. Табаррук аргувонлар соясида	51

САНЪАТ

РАВШАН ФАЙЗИЕВ. Ул сарви гулрў	62
--	----

ЕЛПИҒИЧ

ЭГАМНАЗАР СОҲИБНАЗАРОВ. Ҳажвий ҳикоялар	77
---	----

ГУЛМИХ

ТОМОШАБОФ

.	78
.	79

«Ёшлик» («Молодость»)
ежемесячный литературно-художественный
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Ҳ. СОЛИХОВ
Техник редактор: В. УРУСОВА
Корректор: Н. ТОЖИЕВА

Адресимиз: 700000, Тошкент —П, Ленин кўчаси, 41
Телефонлар:
Бош редактор — 32-26-01
Бош редактор ўрчнбосари — 32-26-06
Масъул секретарь — 33-76-44
Проза бўлими — 32-56-41
Поэзия бўлими — 32-56-27

Редакция ҳажми 12 босма листдан ортиқ роман
ва 8 босма листдан зиёд қиссалар қўлёзмасини
қабул қилмайди.

Бир босма листгача бўлган асарлар авторларига
қайтарилмайди. Редакция ўз тавсиясига кўра
амалга оширилган таржима асарлар қўлёзмалари-
нигина қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан
олинди», деб изоҳланиши шарт.
Босмаҳонага 26.09.86 й. да туширилди.
Босишга 3.11.86 й. да рухсат берилди.
Р-08384. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист. Шартли босма листи 8,82
Нашриёт ҳисоб листи 12,6.
Тиражи 230542 нусха. Буюртма № 4800
Баҳоси 50 тийин.

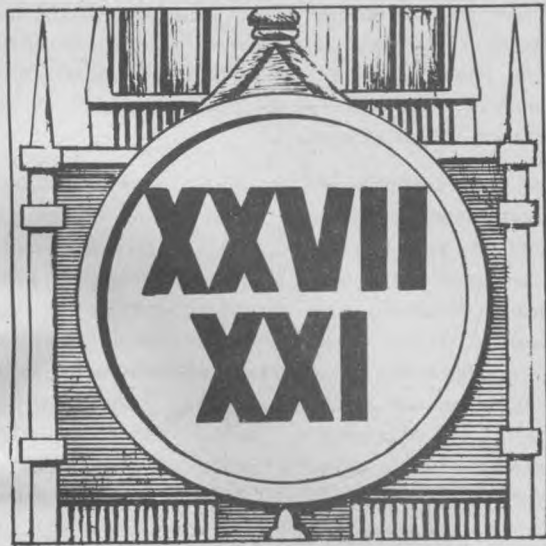
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат
Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси.
Тошкент, 700029, Ленин кўчаси, 41.

© «Ёшлик», № 11, 1986
«Ёш гвардия» нашриёти.

УЛУҒ ОКТЯБРНИНГ 69 ЙИЛЛИГИГА

64
74
69
51
62
77
78
79

Инқилоб ватанисан...

У инсоният ақлини танибдики, адолатли, ҳақиқатпеша ва саодатбахш жамиятни орзу қилиб келади. Асрлар қаърига назар ташласак, не-не зукко, фидойи инсонларнинг ана шу орзу йўлида кўрсатган жасоратлари гуводи бўламиз. Форобий, Беруний, Низомий, Саъдий, Жомий, Навоий, Бедил сингари Шарқнинг машҳур мутафаккирлари ўзларининг илмий рисолаларида ҳамда шеърий асарларида бундай идеал жамият манзараларини чизиб бердилар, ҳамма баробар, эркин ва бахтиёр яшайдиган замонни орзу қилдилар. Зулм ва ҳақсизликлардан қийналган улуғ Алишер Навоий, иложи бўлса кишилик оламини бузиб қайта қурган бўлардим, дейди. Ана шулар ҳақида ўйлаганимизда Улуғ Октябрь инқилоби башариятнинг азалий орзуси, адолат учун кураш тарихий силсиласининг узвий бўлаги бўлиб туюлади.

Инқилоб самараларини ҳар қадамда кўришимиз мумкин. У беш йилликнинг зарбдор қурилишлари садоларида, одамларимизнинг тинч осмон остидаги осойишта ҳаётида, табассумдан ёришган чеҳраларда намоён. 70 йилга яқин вақт ичида асрларга арзигулик йўлни босиб ўтганимиз ҳеч кимга сир эмас. Аммо биз ютуқларимиздан қанчалик қувонсак, ҳали қилинмаган ишларимиз кўпчилигини пайқаймиз, уларни бажаришга иштиёқимиз ортади. Камчиликларга қарши муросисизлик, ҳаётни янада гўзал ва фаровон этиш учун кураш шавқи қонимизда инқилоб қолдирган мерос бўлса ажаб эмас. Шунинг учун ҳам партиямиз XXVII съездида ўртага ташланган туб бурилиш ва қайта қуриш режалари катта қониқиш билан кутиб олинди. Каттаю кичик, айниқса, юрагида ўти бор комсомол-ёшлар бу улуғвор режаларни амалга оширишга киришдилар.

Ёш совет ҳокимиятининг илк ҳужжатларидан бири Тинчлик ҳақидаги декрет бўлганлиги кўпчиликка маълум. Ушандан буён мамлакатимиз Владимир Ильич Ленин васиятларига содиқ бўлиб қолмоқда, тинчлик учун курашнинг олдинги сафларида бормоқда. Маълумки, 1986 йил Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан Халқаро тинчлик йили деб эълон қилинган эди. Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатлар йил давомида муҳим тинчлик ташаббусларини ўртага ташладилар. КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачевнинг шу йил 15 январь ва 18 августдаги Баёотлари ер юзини ядро қуролидан халос этиш, инсониятнинг бахтли келажагини таъминлашга қаратилган. Рейкьявикда бўлиб ўтган олий даражадаги Совет — Америка учрашуви қийинчилик билан бўлса-да, бир битимга келиш мумкин эканлигини кўрсатди.

Улуғ Октябрь инсониятни ғафлат уйқусидан уйғонишга, хурфот ва жаҳолат исканжасидан қутулишга, зулм ва ҳақсизликларга барҳам беришга даъват этувчи бонг бўлиб янграган эди. Бу бонг овози миллионлаб эрка ташна кишилар қалбида ва онгида акс-садо берди. Озодлик, тинчлик учун кураш асримиз шиорига айланди. Бу жараён ҳамон давом этмоқда. Мустамлакачиларнинг ҳийла-найранглари ҳам, ядровий васвасалари ҳам уни тўхтатишга қодир эмас. Эрк ва бахт, адолат дея курашга отланганлар учун Советлар мамлакати ҳамиша буюк намуна, таянч нуқтаси бўлиб қолаверади. Шоир Эркин Воҳидов ифтихор билан куйлаганидек:

**Инқилоб Ватанисан, Ленин мамлакатисан,
Эркесвар халқлар учун энг биринчи мадақкор.
Биродарлик мулкисан, дўстлик салтанатисан,
Олам мақтаганида мақтанашга ҳаққим бор,
Осмон гумбази эмас — ғурур тўла кўкрақдир.
Кўёш эса осмонда дўппимдек чамбарақдир...**

Кўзларинг олдида чақнайди чақмоқ
Қулоғинг остида қалдироқ додлар.
Яшил пешомадни қаршилайти боғ,
Бўғзи йиртилгудай кишнайти отлар.
Шу кун ер юзида жамики жон бор
Бир хил туш кўради гўдакдай ухлаб.
Шу тун ишқ қарғаган бадбахт бир аёл
Пушаймон зўридан чиқади йиғлаб.
Фақат сен шу тунда ухлайсан қотиб,
Деразангни ёпиб. туш кўрмай, беғам,
Баҳорнинг кўксига муз каби ботиб,
Умрида ҳеч кимни севмаган одам.

Дераза ортида ёнар аланга —
Бир узун хўрсинар олма дарахти.
Ой нури урилар ёпиқ дарчангга,
Шунда сен тушингда кетасан қалқиб.
Сўнг йиғлай бошлайсан кўзингни очмай,
Беадад кийнайти баҳорий тушлар.
Аланга чирмашар кўксингга боғдан,
Шеър ёза бошлайсан шу дамдан бошлаб.

— Дилда дардинг бўлмаса, сардафтаримни кавлама! — ўғит беради
бизга халқ ўз қўшиқларидан бирида. Нечоғлик топиб айтилган ҳикмат!

Шеър — бу кўнгил дафтари. Унга сен ўз сўзинг билан бирор сатр
янгилик қўша оласанми? Ёза олсанг, қай усулда?

Баҳорда дарахтга айланиб гулламаган, кузда сарғайиб, япроқ ҳолига
тушмаган қалбдан шоирлик кутиб бўлмас. Нодирахон кўкламда
табиатнинг поклигини сўзга кўчирмоқчи бўлибди. Маълум даражада
бунга эришибди ҳам. Борлиқнинг Онага айланиб, мўъжиза яратаётган
лаҳзаларида инсонни покликка, ростгўйликка ундаб, сўзни тимсолга
айлантирган қаламдан умид кутса бўлади.

Ва яна кузни таърифлаб:

Аланга чирмашар кўксингга боғдан,

Шеър ёза бошлайсан шу дамдан бошлаб...

деганига жуда ишонгим келяпти.

Нодиранинг ўз нуқтаи назари, ўз фикрлаш тарзи бор. Утмиш
қатламларида юлдуздай чарақлаб ётган буюк алломалар, халқ дониш-
мандларига эҳтиром билан уларни суҳбатга чорлайди. Буюк абадиёт
олдида қарздорлик ҳисси билан уларга сўз беради. Сўзлатади. Ибратли
хулосалар чиқаради. Шеърхонни фикрлашга, сезгирликка, ўз қадамни
тафтиш қилишга ундайди.

Мен Нодирахонга сўзга заргар кўзи билан қарашни, фикрнинг ранг-
баранг чаманларига саёҳат қилишни, ҳар шеърда янгиланишга инти-
лишни маслаҳат берардим. Минораи Калон, Бухоронинг тош кўчаларига
кўмилган қадим замоннинг ўчмас афсоналарини, «билаги зарга, юраги
зардобга тўлиб» умри кечган аркдаги канизақлар қисмати ҳақида
ёзишини истардим.

Ана шунда бугунги ҳаётимиз қадри янада юксалган, пўконида ел
ўтмаган баъзи ёшларга ибратли қисса сўйлаган бўлардингиз, Нодира!
Чунки, шеър — хаёлларни софловчи малҳам, буюк мураббий бўлмоғи
керак.

Сизга шеърнинг заҳмати, қувончи ҳамроҳ бўлсин!

Ойдин ҲОЖИЕВА

— Ҳай-ҳай, Ганижон, тинчликми, бу нима қилиқ? — дея ўртага тушди Ҳамроев — илмий бўлим мудирини.

— Хўш, унда қани сиз айтинг-чи, иккени иккига кўпайтирсак неча бўлади?

— Нима, ўқитувчиларни калака қилиясизми? — дея гапга суқилди Нурога. — Буни биринчи синф ўқувчиси ҳам билади-ку!

— Биринчи синф ўқувчиси билса, сиз...

— Тўрт, — деди Нурога. Кейин у ёқ-бу ёққа аланглаб қўйди. Ҳамма энгил нафас олганини кўриб яйраб кетди.

— Тўғрими? — деди Мели Расулов мийиғида кулганча.

— Йўқ, — дедим мен, ҳеч тап тортмай.

— Ий-е!

— Сиз айтинг-чи, Мели ака, неччи бўлади ўзи?

— Икки тийинлик чорхона дафтарнинг орқасига тўрт деб ёзиб қўйилган. Лекин айримлар ўзи тобе бўлган киши «уч» деса уч, «беш» деса беш, «олти» деса олти деб жавоб қилади. Бунақа одамлар ўзимизнинг коллективда ҳам йўқ эмас, Абдуғанибек! — деди Расулов майин оҳангда.

Эртаси кун эрталаб директор мени чақиртирди. Кабинетга кирсам у, яъни Салим Исомов «Т» шаклидаги столнинг тўрида кўр тўкиб ўтирибди.

— Хўш нима гап? — деб сўради у.

— Тинчлик!

— Кеча ўқитувчиларимизни хафа қилибсиз?

— Улар мени хафа қилди-ку.

— Хўш, хўш?

— ...

— Кап-катта одамлардан «икки карра икки неччи?» деб сўраш одобданми?

— Физкультура ўқитувчиси Аҳадов журналга олти сўз ёзибди-да, иккита хато қилибди.

— Карра жадвалига бунинг нима дахли бор?

— Хато қилгани учун Аҳадовга савол бердим-да.

— Билдимми?

— Бўлмасам-чи. Жуда билагон экан!

— Унда нега бошқаларнинг миясини ачитдингиз?

— Улар ҳам билагонми-йўқми, шуни билай-чи, деб...

— Жинни-пинни бўлганмисиз, ука?

— Бўлганман-у, лекин... ҳозир бутунлай соғайиб кетганман. Ёшлигимда, сал ҳалигиндай...

— Нима «ҳалигиндай»?

— Руҳий хасталикка чалинганман-да.

Салим Исомовнинг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди.

— Шунақами? Ҳали шунақа денг, ишқилиб тузалиб кетганингиз рост бўлсин-да, ука. Бизга сизнинг соғлигингиз керак.

— Биласизми, қандай дардга чалинганман?

— Қўйинг, гапирманг.

— Олти яшарлигимда ёнғоқнинг тагида ухлаб қолганман. Жин чалиб кетган.

— Йўғ-э!

— Рост. Ҳозир ҳам гоҳо хуруж қилади.

— Нима хуруж қилади?

— Касалим-да. Масалан, ҳозир сиз кўзимга аллома бўлиб кўринясиз. Пешанангиздан ўпиб олгим келяпти.

— Йўғ-э, қўйинг-э, уят бўлади-е!

— Сиз ҳали уятни ҳам биласизми?

— Бу нима деганингиз, ука?!

— Сиз уятни биласизми, деб сўраяпман-да.

Исомовнинг ранги оқарди, довдираб қолди.

— Ҳа, энди, ука, оз-моз...

— Оз-моз уятни билсангиз нега ўқитувчи одам, катта коллективнинг раҳбари — галстук тақиб юрмайсиз?

— Энди ука, шароитга қараб ишлаймиз-да.

— Шимингиз ҳам дазмолланмаган. Директорнинг жаҳли чиқди.

— Кўп ҳаддингиздан ошманг-да, ука!

— Хўп бўлади, — дедим дарров паст тушиб.

Бундан Салим Исомов руҳланди.

— Энди боринг, ўқитувчиларимизни бундай хафа қилманг, хўпми?!

— Хўп бўлади.

Салим Исомовга жўрттага таъзим қила-қила эшиккача келдим.

— Энди домла, ҳалиги, бир илтимосим бор сизга.

— Қанақа илтимос?

— Шу... менинг касалим ҳақида ҳеч кимга айтмансангиз!

— Маъқул.

Ўқитувчилар хонасига келиб кеча олинган диктантни текшира бошладим. Бир йўла учта «икки» чиқди. Диққатим ошди. Бориб илмий бўлим мудирига шундай шундай дедим.

— Йўғ-э, қайси синф?

— Бешинчи «А».

— Энг яхши синфимиз шу-ку ўзи! Қолоқ ўқувчиларнинг дафтарлари қўлингизга тушиб қолгандир?

— «Аъло»чилар кимлар?

— Масалан, Расуловнинг ўғли — Алимурод. Содиқбоева Гулноз, Рустамов, Аҳмедов... Фақат «беш»га ўқишади.

Афсуски, битта ҳам «беш» чиқмади, учта «тўрт», ўн битта «уч», ўн олти «икки». Буни эшитгач, илмий бўлим мудирини:

— Бошқатдан олинг, Ганижон, — деди.

— Хўп, — дедим.

Бу гал ҳам ҳеч ўзгариш бўлмади. Шунда илмий бўлим мудирини:

— Утган йили шу синфдан битта ҳам «икки» чиқмаган эди-ку, — деди. Бу йил, билмадим — нега бунақа бўляпти. Битта-яримта қийин сўзларни доскага ёзасизми ўзи?

— Ҳа.

— Ундай бўлса... қоқларни «аъло»чилар ёнига ўтқазинг, кўчиришин!

— Ий-э, шунақаси ҳам бўладими?

— Бўлади. Доскадан кўчиртирасизми, бошқа йўлини топасизми, бу — сизнинг ишингиз, аммо юз фоиз ўзлаштириш бўлиши шарт.

Унинг бу гапи мени гангитиб қўйди.

— Шунақами?

— Шунақа.

Шундай бўлгандан кейин жазавам тутиши табиий-да.

— Юз фоиз ўзлаштириш бўлиши керакми?

— Юз фоиз.

— Ундан оширса бўлмайди, масалан, бир юз йигирма фоиз ўзлаштиришга эришсак қандай бўларкин?!

— Нима, ҳазиллашяпсизми?

— Гап бундай. Ярим балл ҳам ошириб баҳо қўй-майман!

— Қўймасангиз, ўзингиз жавоб берасиз-да!

— Майли-да. Менинг-ку, биринчи йил ишлашим, хойнаҳой, сизга, директорга, олдинги йиллар дарс берган ўқитувчиларга қийин бўлади-ёв.

— Тил-адабиётдан сиз дарс беряпсизми ҳозир, демак, сиз жавоб берасиз. Шароитни ҳисобга олинг-да, ука, шаҳар мактаби эмас бу, ҳали яганга, ҳали пилла теришга, ҳали пахтага чиқилади. Узи бўлмайди!

— Бошқа мактабларда ўқувчилар пахтага чиқмайди-ми? Ё улар ҳам саводсиз...

— «Саводсиз-саводсиз» деяверманг кўп. Ҳар йил

мактабимизнинг бешта-олти ўқувчиси институтларга кириб турибди. Қолганлариям ўқияпти: техникуму билан юрларарида!

— Шунинг учун юз фоиз берайликми?

— Айтдим-ку, ўзингизни ҳадеб тарозига солаверманг, деб. Ҳар ерда бордур тошу тарози, ишқилиб чидасангиз бўлди!

— Яхши. Кўрайлик-чи.

— Бўпти. Кўрамиз...

Янги келган ўқитувчи Ғани Комилов тушлик пайтида э йўк, бе йўк Турсуновни саволга тутди:

— Икки қарра икки неччи бўлади?

Сал кам ўттиз беш йилдан буён «Сифатларнинг отлашиши», «Чамбил қамали» дostonининг ғоявий мазмуни»ни қоридек қироат билан айтиб юрган одамни Дабдурустан берилган бу жўн савол гангитиб қўйди. Ушбу тенги йигит калака қилаётганидан ҳаҳли чиқди. Илмий бўлим мудирини ҳам ранжиб, Комиловга ола қаради.

— Ҳай-ҳай, бу нима қилик?..

Комилов энди унга шу саволни берди-ю, жавобини Нуровадан олди:

— Тўрт.

— Тўғрими? — дедим мен.

Йўк, Мели ака, деди у. Жавобдан қоникмади. Нега? Боғчадаги болага шу саволни берсангиз, жавоб топполмай кўзларини жавдиратади. Биринчи синф ўқувчиси-чи? У билимдонлигидан севиниб: «Тўрт», дея шодон қичқиради ва ҳамма ўзига қойил қолишини истади. Бешинчи синф боласи эса бир оз хўмрайиб: «Тўрт», дейди. Юқори синф ўқувчилари мустақил бўлишга интилади. Шу саволни уларга берсангиз, ўзларини камситилгандек ҳис этади. Худди шу савол унга институтга кириш имтиҳони пайтида берилса, шодумон жавоб қайтаради. У иккинчи ёки учинчи курсда қийётганида-чи? Ёки ўқишни битириб келиб мактабда ишлаётганида, масалан, дастлабки пайтда, орадан йиллар, ўн йиллар ўтгач, у қандай жавоб қилади? «Тўрт» дейди, албатта, бу тўғри жавоб. Лекин шу қай аҳволда, қай алфозда айтади? Шу ерда муҳими — муносабат. Қандай ҳолатда «тўрт» дейди, Менинча, Комиловни қизиқтиради. Ўқитувчиларни у синамоқчи ё ўрганмоқчи.

Комилов менга ҳам шу саволни берди. Дабдурустандан бир нима дейиш қийин. Турсуновга ўхшаб калака бўлишим мумкин. Салим Исомовга ўхшаганлар мартабаси улўғроқ киши «барақалла» демоқчи бўлиб, «Б» деган заҳоти «беш» деб юбориши турган гап. Яхши билганлар бундан ажабланмайди ҳам. Мабодо биринчи синф ўқувчиси Салим Исомовдан икки қарра икки неччи бўлади?» деб сўраса-чи? Шубҳасиз, у: «Тўрт-да, шуниям билмайсанми, чорхона дафтарининг орқасига ёзиб йибди-ку. Уйда сира дарс тайёрлайсанми ўзи?», дейди. Сўнг ёнидаги кишига гапни маъқуллади:

— Ҳозирги болаларнинг кўпи келажакда хулиган бўлади-ёв...

Ғани Комиловга маъноли жилмайдим:

— Баъзи ўртоқлар «раҳбар»лари неччи деса шуни айтишади. Бунақалар ўзимиз.

Уч-тўрт кундан кейин миш-миш тарқалди:

— Мелижон, сизга бир гап атайми? — деди бир гал Рўзиев ўта сирли оҳангда.

Бу одамнинг иғвогарлигини ўқитувчиларгина эмас, юқори синф ўқувчилари ҳам билади.

— Майли-майли, фақат олдин сиздан бир нарсани сўрамоқчиман.

— Сўранг!

— Гапингизнинг неча фоизи рoст бўлади?

— Қўйинг-да энди, доим шунақа дейсиз. Ишонмангиз ишонманг, лекин гапим рoст.

— Қани, айтинг-чи.

— Анави янги келган бола бор-ку, Комилов, жинни экан ўша.

— Жинни экан?!

— Ҳа.

— Ким айтди?

— Ҳамма.

— Сизга шахсан ким айтди?

— Энди Мелижон, мен ҳам биттасидан эшитдим, кимлигини айтмайман. Қўйинг, ёмонотлиғ бўлмай...

Район марказига телефон қилиш ниятида директор кабинетига кирдим. Хонада Салим Исомов илмий бўлим мудирини билан суҳбатлашиб ўтирган экан.

— Келинг, Мели ака, — деди у.

— Яхшиликка яхши-я, лекин бизни бир масала ташвишга соляпти.

— Нима масала экан у?

— Камбағални туянинг устида ҳам ит қопади деганларидек, ўзи-ку мактабда аҳвол яхши эмас. Устига устак РайОНО ўтмас кадрларни бизга юборади. Комилов ғирт жинни экан-ку!

— Шу миш-мишларга ишониб ўтирибсизми ҳали?

— Миш-миш эмас, ўзи айтди. Рўй-рoст тан олди.

— Шунақа денг?

— Ҳа. Рўхий касалман деди. Ёшлигида жин чалиб кетган эмиш.

— Ҳазиллашгандир.

— Ҳазил эмас, гаплариям пойинтар-сойинтар-ку. Кўзига мен аллома бўлиб кўринган эмишман, «сизни ўпиб олгим келяпти», дейди-я. «Уят-э», десам, «уятни ҳам биласизми?», деб дўқ уради. Нега шимингиз дазмолланмаган? Галстук тақмайсиз?... Шу ҳам гап бўлдию жаҳлим чиқиб пўписа қилсам, таъзим қила-қила эшиккача борди-ёв. Яна, касаллигимни ҳеч кимга айтманг деб ялинди.

— Менга ҳам, ўзлаштиришни бир юз йигирма фоиз берайлик, деди. Жиннимисиз, деб жеркиб ташладим, — дея гапга аралашди илмий бўлим мудирини.

— Кўринишидан туппа-тузук йигитга ўхшайди-ку?!

— Узи шунақа-да, — деди Салим Исомов, худо бир томондан беради-ю, бошқа томондан қисиб қўяди.

— Ҳа, тўғри, — деди илмий бўлим мудирини, — тошравотлик Искандар қори кўзи ҳеч вақони кўрмас-да, танбурни зўр чертади!

— Энди нима қилдик? РайОНОга маълум қиламизми? — деди шифтга ўйчан тикилганча Исомов.

— Аниқми ўзи?

— Аниқ. Тезроқ жавобини бериш керак. Тағин битта-яримта болани қўрқитиб касал-пасал қилиб қўймасин.

Тўғрисини айтсам, директорнинг кабинетидан чиқар эканман, мен ҳам Комилов рўхий касал бўлиши мумкин, ўқитувчиларни саволга тутиши ҳам хасталигини оқибати дир, деган фикрга бордим. Кейин Комиловни кузата бошладим. У ўқувчилар давоматидан сира қоникмас, шароитга кўниколмаас эди. Чунки у райондаги кўзга кўринган мактабда ўқиган, ўзиям изланувчан. Айниқса, ёзма ишларни текширганида жиғибийрони чиқиб кетарди. Улганнинг устига тепган — соғлиги ҳақида ҳужжати бор, яқиндагина врачларнинг кўригидан ўтган. Шунга қарамай, кўпчилик жиннидан ҳайиққандек ҳайиқар эди ундан. Ўзига ширин гапиришади-ю, орқасидан масҳара қилишади. Комилов ҳам буни пайқай бошлади.

Навбатдаги тарбиявий соатда касб танлаш бўйича суҳбат ўтказдик. Кутилмаганда Комилов ҳақидаги анча-мунча нарса менга ойдинлашди.

— Адабиёт ўқитувчиси бўлмоқчиман, — деди «аъло»чи ўқувчимиз Зумрад.

— Нега?

— Китоб ўқишни ёқтираман, айниқса, шеър ёдлашни яхши кўраман.

— Адабиёт муаллимимиз бир соат тўхтамай шеър айтиб бердилар, — деди Баҳром.

— Комиловми?

— Ҳа.

— Қанақа шеър?

— Қайси шоирни айтсак, ўшанинг шеърини ўқиб бердилар.

— Дарс ўтмай шеърхонлик қилдингларми?

— Узи дарсимиз халқ кўшиклари ҳақида эди-да. «Гўрўғли» билан «Алпомиш»дан ҳам айтдилар. Шундан кейин Комилов билан холи суҳбатлашишга қарор қилдим.

Кейинги йилларда планлар тўлмай, колхознинг оладиган кирими ҳам камайиб кетди. Яъни хўжаликда даромад йўқ ҳисоби. Шу боис янги мактаб қурилиши ўлда-жўлда. Бизнинг мактаб сондан чиққан. Спорт зали йўқ, ошхона тор. Ўқитувчилару ота-оналар бунга кўникиб қолган, гўё ҳаммаси шундай бўлиши керакдай. Ҳар йили битта-иккита ёш ўқитувчи ишга келади, уч-тўрт ой шароитга кўникмай юради, кейин «эл»га элакишиб кетади. Афтидан, Комилов ҳам шаштидан тушиб қолади: қолоқларга ёзма ишларни қайта-қайта кўчиртиради. Ўзлаштиришни етмиш-саксон фоизга «тушириш»га ҳам ҳадди сизмас — кўзига аллома бўлиб кўринган Салим Исомову илмий бўлим мудирини тинч қўйишмас уни. Э йўқ, бе йўқ жиннига чиқариб қўйишди-ю...

Уша кун дарси йўқ эканми, Комилов стадион чеккасида футбол томоша қилиб ўтирган экан, ёнига бордим.

— Ҳа Абдуғанибек, ўйинни томоша қилмасизми? Комилов «ялт» этиб менга қаради, юзида ачиниш ифодаси йўқ эмас эди.

— «Ўйин» дейсиз, а, Мели ака, қаранг нимаси ўйин бунинг? Ўқитувчи назорат қилмаган, шу-да.

— Нима қипти?

— Ўйиннинг бирон-бир қондасига амал қилишмайди: ким хоҳласа ўша дарвозада туради. Форма йўқ, кўк шим кийган анави бола зўравонми дейман, уч-тўртта ўйинчини туртиб йиқитди, биронтаси «финг» демайди.

— Спортнинг бизда энг ривожланган тури — футбол, — дедим.

— Ривожлангани шу бўлса, ривожланмагани қанақа бўларкин? Ўзи шу «физкультура домуллоси» волейбол, баскетбол, югуриш, сакраш, деган гапларни биладими? Қачон қараманг, футбол!

— Билганда-чи! Волейбол десангиз, оёғини кўтаради, шахмат десангиз... юзи буришади.

— Назорат қиладиган одам йўқдир-да?

— Энди нима қиласиз, шароит шунақа. Ҳали сиз ҳам кўникиб кетасиз, ука.

— Қийиндир-ов.

— Янги келганларнинг ҳаммаси бир жоникади-ю, уч-тўрт ой ичида кўникиб кетишади.

— Бешинчи «А»да бир бола исм-фамилиясиниям ёзолмаскан. Ҳайронман, қандай қилиб синфдан синфга кўчиб юрибди. Кўникиб бўладими шунга, а?

— Гуруч курмасиз бўлмайди-ку. Энди, Абдуғанибек, сиз ҳақингизда ҳар хил гаплар юрибди. Эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Сал ўйлаброқ иш юритинг. Коллектив нима бўлса, сиз ҳам — шу!

— Мени «жинни» дейишяптими?

— Ҳа.

— Ҳар қалай, бу ерда жинни бўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Нима, сиз ҳам шу гапга ишондингизми?

— Йўқ, албатта. Лекин одамлар ишонапти-ку. Дастлаб келганда мен ҳам қийналганман, кейин қарасам, биров нима деяпсан, демайди! Э, бор-э, дедим-да...

— Сиз, сиздан кейин келганлар шундай деган, мен, мендан кейин келганлар ҳам: «Бор-э» деса, бола-ларнинг тақдири нима бўлади?

— У-бу деган билан бир фактдан кўз юмиб бўлмайди-да, ука. Анча-мунча ўқувчиларимиз институтларга, техникумларга киришяпти, ўқишяпти!

— Бу билан айбни яшириб бўлмайди, Мели ака. Ростини айтсам, биз Мартти Ларнининг Джерри Финнига ўхшаймиз — ҳар мақомда ўйнаймиз. Қандай бўлмасин, ўзимизни оқлай оламиз. Қолбуки, манзил этиб келдик, деб аллақачон ҳаракатдан тўхтаганмиз. Манзил олдинда эканлиги хаёлимизга ҳам келмайди. Кеча Рустамов билан баҳслашиб қолдик. Дарсга, анализга кирган эди. Доскага хато ёзибман.

— Йўғ-э!

— Рост. Ой-кунни, йилни ёзганда ўртага вергул қўйилади-йўқми?

— Қўйилади.

— Нимага асосланиб?

— Масалан, кеча йигирма учинчи сентябрь эди. «Йигирма учинчи сентябрь» дегандан кейин пауза борми, демак, вергул қўйилади-да.

— Сафар ака ҳам шундай деди. Лекин мен вергул қўйилмайди дейман.

— Сабаб?

— Сабаб шуки, 1985 йилда йигирма учинчи сентябрь бир марта келади, қайтиб бу кун 1986, 1987 йилда бўлади. Шундай экан, бус-бутун бир кунни нега иккига бўлиб, вергул қўямиз?!

— Бу гапда ҳам жон бор. Лекин барибир пауза билан айтилгач, вергул қўйиш керак.

— Қўйилмайди Мели ака, бир бутун иккига бўлинмайди.

— Газеталарни кўриш керак.

— Рустамов сумкасидан район газетасини чиқариб кўрсатди, вергул қўйилган экан.

— Айтмадимми?!

— Лекин «Ўқитувчилар газетаси»да қўйилмаган. «Советский спорт»да ҳам. Умуман, бир хиллик йўқ-да.

— Демак, сиз билан Сафар Рустамовдан олдин ҳам кимлардир бу масалада баҳслашган-у, бир тўхтамага келишолмаган. Ким истаса вергул қўяди, бўлмаса — йўқ, шундай-да?!

— Шундай.

— Тилшуносларга ҳам қойил эмасман-да, Абдуғанибек. Анча олдинроқ ўзбек орфографиясининг янги лойиҳаси муҳокамага қўйилди. Биров у деди, биров бу. Бирининг гапи иккинчисиникига ҳеч тўғри келмайди. Айниқса, «Х» ўрнида «Х»ни ишлатиш...

— «Х» қисқартирилса яхши, деб ўйлайсизми?

— Асло. «Х»ни қисман қисқартириш керакдир эҳтимол. Масалан, «Шаҳар» сўзи х ва ҳ ўртасидаги товуш билан айтилади. «Аҳмад, «раҳбар», «шоҳ», «илҳом» ҳам. Буларда «х»ни қўллаш мумкин. «Ҳалима», «ҳайрат», «ҳосил»ни «ҳ» билан ёзиш керак-да.

— Гап шундаки, бунақа муаммолар кўп. «Бироз» сўзи баъзан қўшиб ёзилади, баъзан айириб. Хуллас, бир хиллик кам. Бу тилшуносларимиз муштни бир ерга урмаслигини оқибати.

— Тўғри.

— Мактабда ҳам шу гап: биров изланади, биров локайд. Ҳамма бир тан бир жон бўлиб интилмайди. Локайдлигимиз шу даражага бориб етганки, сен менга тегма, мен сенга, қабилида иш кўраимиз.

— Коллективда виждонли одамлар бор: Рустамов, Рамазон ака, Эргаш ака, Қурбонов; немис тили ўқитувчилари ҳам тоза одамлар, ҳаммамиз бир бўлишимиз, янгича ишлашимиз керак, холос.

— Пахтага чиқиб кетсак, бу ишлар ўлда-жўлда қолади, Абдуғанибек.

— Бунинг аҳамияти йўқ.

Комилов ҳақида у-бу деб юрганларнинг нопокликларига шундагина амин бўлдим, бу гапга ўзим ҳам ишониб юрибман-а. Уят-э, уят!

Мактаб қишлоқнинг қоқ ўртасида жойлашган. Қишлоқ шивон чўли этагида. Аксар уйлarning томи сомон сувоқ қилинган. Мактабнинг иккита янги биносию магазин, сартарошхона биносининг томи шифер билан ёпилган.

Қишлоқда нима кўп — трактор кўп, йўлнинг чангини чиқариб кетгани-кетган. Баъзан уларнинг тариллаши дарсга ҳам ҳалақат беради. Устига устак, дераза тирқишларидан синфга чанг киради. Бу ишларни бартараф қилиш билан ҳеч кимнинг боши оғримайди. Салим Исомов мажлисларда президиумда кўр тўкиб ўтиришу комиссия келганда уларга елиб-югуриб хизмат қилишдан бошқани билмайди. Урта бўй, семизгина бу одамнинг малларанг юзи хамирдек кўпчиб туради. Сочлари, қоши қорамтир. Жаҳли кўзғаганда киприклар пирпираб, кўзи косасидан чиқиб кетгудек бўлади. Йиғилишларда ўқитувчилардан биронтаси ишқал масалани кўзғаса дарров:

— Уртоқ Фалончиев, бу масалани кабинетда муҳокама қиламиз, ҳозир ҳурматли ўқитувчиларимизнинг вақтини олмайлик, — дейди. Шундай экан, ундан имани кутиш мумкин?

— Комилов кабинетга кириң! — деди бугун у дарсдан чиққач, — дарс таҳлилини эшитинг!

Бўйинимга арқон солиб судраётгандек унга эргашдим.

— Хўш, — бориб жойига ўтиргач, менга ўқрайиб тикилди. — Дарсда қанақа камчиликларга йўл қўйилди? Унинг дабдурустан пўписа қилиши нафсониятимга тегди.

— Одатда, дарс таҳлилида аввал ютуқлар ҳақида гапирилади, шекилли?!

— Шунақа денг, — Салим Исомов пинагини бузмади, — ютугингиз шуки, дарсда ўзингизни эркин тутасиз. Дарс этапларига риоя қиласиз... Лекин камчиликларингиз ҳам оз эмас. Беш ўқувчи дарсда йўқ эди. Шуларнинг рўйхатини навбатчидан талаб қилмадингиз!

— Рўйхатни нима кераги бор, йўқлама қилсам, илмий қилим мудирингиз...

— Майли-да. Рўйхат олиб синф раҳбарига бериб қўйинг, у ёғи билан ишингиз бўлмасин.

— Нега энди, ахир чора кўрилмагач, менинг обрўйим қолмайди-ку?!

— Гапни айланторманг! Бу — бир; иккинчидан — уйга вазифани бор-йўғи етти-саккиз ўқувчидангина сўрадингиз.

— Уларни баҳолашим керак эди.

— Кўргазмали қуролдан фойдаланмадингиз.

— Тайёри йўқ. Ҳар куни икки-учта кўргазмали қурол тайёрлашга имкон бўлмас...

— Тайёрларини сотиб олинг, ука. Гапиришни биласиз!

— Раҳбар — сиз, маориф министрлиги тасдиқлаган маҳсус кўргазмалар бор, қонуний йўл билан шулардан

мактабга олиш керак. Уқитувчи кўргазмали қурол ясагин, дейилмаган-ку, ахир.

— Қанақа одамсиз ўзи, у десам бу, бу десам у дейсиз?! Нима, бирон ерда ўқувчиларнинг қирқ беш минут вақтини ўғирлаб асосий темадан четга чиқилсин, дейилганми?

— Темадан четга чиқипманми?

— «Томошабин», «панжакаш», «мўйлов» сўзларининг феъл-кесимга нима дахли бор?

— Ҳар куни дарс тугашига икки-уч минут қолганида сўзларнинг пайдо бўлиши ва мазмуни ҳақида болалар билан суҳбатлашамиз. «Томошабин» дегани «томдан ошиб кўр», «панжакаш» — «панжа торт», «мўйлов» — «лабнинг олдидаги мўй» дегани. Буни билиш ўқувчи учун фойдали шекилли.

— Сизга гап бўлса!

— Нега бунақа дейсиз?

— Бас-э! Чиқинг хонадан!

Биров: «Хонадан чиқ!» деса индамай чиқиб кетадиган аҳмоқ борми? Жўрттага телбаландим:

— Қаёққа чиқаман, боринг сиз чиқинг!

— А?

— Ҳа, тез қимирланг, бўлмаса ҳозир, биласизми нима қиламан!

— Нима қиласиз?

— Пешанангизга мусичанинг тухумини ўрнатаман! Салим Исомовнинг юзи оқарди, ёноғи титрай бошлади.

— Нега «жинни»лигимни овоза қилдингиз?

— Ҳеч кимга айт... айтганим йўқ. Айтган бўлсам тил... Эшикка яқинлашгач, ачиниб қарадим.

— Уртоқ Салим Исомов, бир кун эмас бир кун тил... тил... аниқ! — дедим-да, эшикни қарс ёпиб чиқиб кетдим.

Уқитувчилар хонасида мен билан физика ўқитувчиси Рўзиевдан бошқа ҳеч ким йўқ.

— Ғанижон, ишлар қалай? — деди у.

— Яхши.

— Қийналмаяпсизми?

— Қийналяпман.

— Ий-е, нега?

— Нега бўларди, ўқувчилар тартибсиз, савия чатоқ. Раҳбарлар йўқ ердаги баҳони қўй, дейишади.

— Энди Ғанижон, шароит шунақа. Сиздан нима кетди, қўй деса қўяверинг. Оч қорним — тинч қулоғим. Институтда мен дадангиз билан бирга ўқиганман. Бир-биримиздан яширадиган еримиз йўқ эди. Шундай экан, сизга насиҳат қилишга ҳаққим бор. Ҳалиги... ғалати қилиқларингиз бор-ку, шуларни йиғиштиринг, обрўйингизни тўкманг.

— Қанақа қилиқ?

— Масалан, икки карра икки неччи бўлади, деб сўраганингиз эсингиздами?

— Ҳм.

— Одобдан эмас-да бу, шунақа бемаза, шунақа жўн саволки бу...

— Мазали, қийин савол берайми сизга?

Рўзиев, балога қолдим-ов, дея кўнглидан кечирди, шекилли, кўзлари жавдираб қўл силтади:

— Э, қўйинг-э!

— Бўлмаса, бир осонгина савол: вақтли матбуотни ўқийсизми сира?

— Уқийман.

— Бадиий асар-чи?

— Вақт бўлса.

— «Муштум»ни-чи?

— Уқийман. Келиним етти сўму йигирма тийинга обуна бўлган.

— Эчки еттини тўлдиргандан кейин нима бўлади?
— Эчкими? — деди Рўзиев ўйланиб, — серка бўлади-да!

— Йўқ.
— Соқоли тўкилади.
— Э, қўйинг-э!
— Ҳа, топдим, эчки еттига кирмайди.
— Киради.
— Қанақа эчки ўзи, модасими ё?
— Бунинг аҳамияти йўқ.
— Шохи синади.
— Тополмадингиз домла, яхшилаб ўйлаб кўринг. Бошқалар ҳам ўбдан бош қотиришди, лекин ҳеч ким тўғри жавоб тополмади.

Инсонда шундай ўзи: гоҳо кўнглингда қил сиғмайди. Ҳамма нарсадан совийсан. Айримларнинг ёлғончилиги, худбинлиги, пасткашлиги сени адоий тамом қилади. Гоҳо шундай бўладики, барчанинг ташвишини гарданнинг олгинг келади. Нимадир қилгинг, нимага қодир эканлигингни кўрсатгинг келади. Кейин... Мели Расулову бошқалар ҳам шундай ҳолатга кўп тушган, мактабда ниманидир жорий қилишга уринган бўлишса керак, тагин... шу ерлик кишилар. Юз-хотир, андиша деган гап бор. Ўзлари шу мактабда ўқишган. Мен-чи? Мен нега жим юришим керак? Нега?

Расуловлар тўхтаб қолганми? Йўқ. Улар ҳам ҳарҳолда ҳаракат қилишяпти. Демак, умид бор. Фақат уларга таъсир этувчи куч йўқ. Шундай КУЧ керак. Улар ҳам фаоллашсин, улуғ манзил томон отланишсин. Охирги манзил бормикан ўзи? Йўқ! Бизнинг манзилимиз кўп, жуда кўп. Осмонда милтиллаётган юлдузлардан ҳам кўп. Дарёда оқаётган сувлардан ҳам кўп...

Манзиллар осмонда милтиллаётган юлдузлардан ҳам, дарёда оқаётган сувлардан ҳам кўп бўлгани билан уларга етиш осон эмас. Расуловнинг гапида жон бор.

— Сиз кўзлаган марра узоқ, уфққа туташиб кетган. Бораверсангиз уфқ ҳам кетаверади. Бу йўлда ҳар нима бўлиши мумкин.

Ҳақиқатдан ҳам шундаймикан! Наҳотки, Расуловнинг гапи тўғри бўлса! «Бу йўлда ҳар нима бўлиши мумкин», деди у. Нима бўлиши мумкин? Хўш, ана мени яқкалаб қўйишди, дейлик. Нима бўлибди, ўзим-ку бу «аллома»лар билан гаплашишни истайман. Энг аввало Мели Расуловнинг ўзи мени ёқлайди. Бошқалар-чи? Бошқалар ҳам қараб туролмайди. Уларнинг орқасидан эргашиданлар бор. Демак, яқкашолмайди. Яна нима бўлиши мумкин? Бўлмағур иғво тарқатиб ўч олишади, худди жинни деб эълон қилишгандек. Ростдан ҳам жиннилик қилдим, шекилли, Салим Исомовнинг ўтақаси ёрилди-ку. Йўқ-йўқ мен жиннилик қилганим йўқ, фақат ҳақ гапни айтдим. Тўғри, сал қизишдим. Лекин битта ҳақиқатни англаб олдим. Ҳар қандай гапни ўзингга олаверсанг, муҳит одамни гаранг қилиб қўяр экан. Шундай бўлгач, ҳеч нимага парво қилма, манзилга интил. Майли, бу манзил уфққа туташиб кетган бўлсин. Майли, яқинлашганим сайин уфқ олислашсин. Барибир менинг манзилимни ўзи билан олиб кетолмайди у. Ҳу-у, ана, уфқ қизаряпти, шафақ лов-лов ёняпти. Манзилимга албатта етаман. Шундагина юзим ёруғ бўлади...

«Матбуот уйи»га бориб республика газетасининг область мухбири қабулхонасини ахтардим, топдим ҳам. Эшикни қия очиб қарадим, котиба аллақандай қоғозларни титкилаб ўтирган экан.

— Уртоқ Набиев борми?

— Бор. Ҳозир, бир минутга, — дея қиз ичкарига кириб кетди-да, тезда қайтиб чиқди. — Кириңг!

Хона кенг ва ёруғ эди, Набиев тўрдаги столда қоғозларга кўмилиб ўтирган эди.

— Марҳамат, келинг, ўтириңг!

— Раҳмат.

Набиевга ўзимни таништириб, келишимнинг сабабини айтдим. У анча ўйланиб тургач:

— Саводсизлик, лоқайдлик шу даражага борган экан бунинг илдизи қаерда, биласизми? — деб сўради.

— Назаримда, директор таниш-билишларини эркин латиб қўйган. Бу, айниқса, дарс тақсимоотида сезилади. Асад Бобоев деган тарих ўқитувчиси бор: ёш, яхш спортчи-ю, дарси кам. Бир угина эмас...

— Нега ҳақини даъво қилмаган у?

— Менингда, улар кадрларини билишмайди. Мактаб ихтиёридаги ер-участкадан ҳам шахсий манфаатлар учун фойдаланилади. Салим Исомов...

— Хўш?

— Кутубхоначи билан... Онахонова ўзини жудаям эркин тутуди-да. Лекин бу гапни исботлаш... Масалан, чуқурроқ ёндошсак, маълум бўладики, ўқитувчилар бош гаплардан хабардор. Демак, Салим Исомовнинг тили қисий экан-да, гапини уларга ўтказолмайди.

— Мақсадингиз мактабнинг ҳақиқий башарасини кўрсатиш, шундайми?

— Фақат бу эмас-да. Бизга ёрдам керак. Болалар тақдирига лоқайд қараб бўлмайди-ку?!

— Тўғри-ю, лекин оқибат қандай бўлишини тасаввур қилоласизми ўзи? Хужумлар, ўч олишлар...

— Бунга-ку, чидайман-а...

— Яхшилаб ўйлаб кўринг. Имзосиз бўлса бошқа гап

— Имзолими, имзосизми, менга барибир.

— Бўпти, бор гапингизни ёзиб келинг.

Дарсдан чиқиб ўқитувчилар хонасига келсам, бир хилларнинг юзида қон йўқ, саросимада. Директор ўринбосари: «Нега формада эмассиз?» деган эди, жисмоний тарбия ўқитувчиси ғизиллаб чиқиб кетди. Конспект ёзмаганлар ҳам китоб-дафтарини кўтариб холи хоналарга ўзларини уришди. «Комиссия келган бўлса керак», деган уйга бордим.

— Тинчликми? — деб сўрадим.

— Э, Мелижон, иш хуржун! Мухбир келди, фельетон қилар эмиш, — деди илмий бўлим мудирини.

— Йўғ-э.

— Ҳа. РайОНОнинг бош инспектори ҳам шу ерда.

— Шу ерда?

— Ҳм-м. Директор билан бориб ошхонани кўришди.

У ердан чиқиб кутубхонани сўради шекилли, то Онахоновани уйдан чақириб келишгунча стадионни кўришди, ҳозир кутубхонада.

Рўзиев, яъни директор муовини ўғлини уйига юборган экан, у галстук олиб келди. Рўзиев галстукни тақдирда, биров бўйнига арқон солгандек башарасини буриштирди.

Ўқитувчилар оёғи куйган товукдек тўрт томонга югуришарди.

Мухбир 5-синф ўқувчиларидан диктант ҳам олибди, бошланғич синфда ва бултур уларни ким ўқитганини аниқлаяпти. Мактаб дарвозасидан тортиб кўргазмани қуролларгача кўздан кечирибди. Энг чатоғи — дастурхонга қарамай бориб район марказида овқатланиб келибди.

«Кимдир 5-синф ўқувчилари диктантини Тошкентга элтиб берибди», деган миш-миш тарқалди. Уларга Комилов дарс беради, ундан ўч олиш учун шу гап чиқарилдимикан? Йўғ-э, мактабдаги аҳвол миридан-сиригача ўрганилди-ку. «Ёзувчи»лар бор ўзи, илгари ҳам маҳаллий ташкилотларга ёзиб туришарди. Шуларнинг ишидир? Кимлигидан қатъи назар ҳақ гапни ёзган.

ин
 -х
 ио
 ии
 -н
 ла
 ла
 та
 бид
 -ур
 иил
 иин
 иди,
 ин
 ии
 -и
 -ор
 ин
 ни
 то
 ди.
 ода.
 тон
 ил
 ии
 -и
 -ди,
 яди,
 ктор
 бир
 га.
 авар
 лар
 асин
 тили
 ар
 ду
 сал
 дам
 лар
 ктаб
 яши
 илад
 эрка
 н экан,
 бдин

— Мели ака, — деди мухбирни кузатгач, Салим Исомов. — Энди нима қиламиз, акажон? Газетага фельетон чиқиб ҳали шарманда бўлмасак эди?

— Вақтида ўйлаш керак эди.

— Э, туш кўрибманми. Бир иложини қилайлик, акажон. Бухорога бориб, Каттаевни кўрайлик, Набиевга илтимос қилсинлар, хўп денг!

— У киши бунақа ишларга аралашмайди-да!

— Сиздан нима кетди, карнайчидан бир пуфда. Ахир, менинг уйим куяди-ку, ака! Яхшилигингизни унутмайман, хўп денг. Юринг!

— Ҳозирми?

— Кейин кеч бўлади-да, ака!

Дарвоза очилди-да, ичкаридан Хадича ая чиқди. Мени кўриши билан унинг юзига табассум югурди.

— Ий-е, Мелижон, бормисиз, кўринмай кетдингиз? Қани, ичкарига киринглар!

— Раҳмат, домла бормилар ўзи?

— Борлар, қани уйга киринглар! Бунақа тортинчок эмасдингиз-ку, Мелижон?

Профессор Каттаев муҳим иш билан банд эканми, ҳар қалай уни анча кутиб қолдик. Хадича ая эса елиб-югуриб дастурхонни ноз-неъматларга тўлдириб ташлади. Ниҳоят, тўнини елкасига ташлаган Каттаев ҳам меҳмонхонага кириб келди.

— Уҳ-хў, қочоқ Мелизода, сизни кўрар кун ҳам бор экан-ку. Салом!

Домла билан кўришдик. Салим Исомов бизнинг муносабатимиз яхшилигини биларди-ю, лекин ота-боладек эканлигимизни билмасди, лол бўлиб қолди.

У пайтлар Каттаев ҳали фан кандидати эди.

Иккинчи курсда ўқиётганимизда Тошкентдан келган таниқли олимлар билан учрашув бўлди. Ўзимни қизиқтирган масала бўйича уларга савол бердим: «Ҳар гектар ердан 60 центнердан ҳосил олиш мумкинми?» Амаким бригада бошлиғи эди. Унинг айтишича, бу кўрсаткичга эришиш маҳол. Ҳар куни мақталаётган механизаторларнинг 250—300 тоннадан пахта теришига ҳам амаким ишонмасди. Мен, амакимнинг гапини тўғрими-йўқлигини суриштирдим меҳмонлар бир оз шошиб қолишди, кейин... натижа — шу бўлдики, мен ажойиб олим Каттаевнинг назарига тушдим.

— Хўш, ишлар қалай, келин яхши юрибдими, болалар-чи, олиб келмабсиз-да!

— Алоҳида келамиз, домла.

— Қани дастурхонга қаранглар!

— Раҳмат. Бир маслаҳат билан келувдик, домла.

— Қанақа маслаҳат экан?

— Бугун Набиев деган мухбир мактабимизга бориб, ишимизни текширди. Кимдир шикоят ёзган экан энди фельетон бўладиганга ўхшаймиз, шунинг олдини олиш мумкинми?!

Каттаев ўйланиб қолди.

— Набиев денг?

Салим Исомов «танир экан» деган ўйга борди, шекилли, севиниб кетди.

— Ҳа-ҳа, Набиев ўзимизнинг область бўйича мухбир экан. Сиз ўртага тушмасангиз...

— Шикоятда ёзилган гаплар тўғрими ё бўҳтонми?

— Иш бор жойда камчилик бўлади-да, домла. Бинолар эски, стадион тор, шароит йўқ, — колхоз фонд ажратмаган. Бунинг учун биз айбдор эмас-ку, ахир?! — Сиз директормисиз?

— Ҳа.

— Нега талаб қилмайсиз?

— Колхознинг чўнтагида сариқ чақа йўқ.

Каттаев яна хийла ўйлангач, бошини кўтарди-да, менга юзланди.

— Энди Мелижон, гап бундай: бунақа ишларга сира — Ҳам аралашмаслигимни яхши биласиз. Қолаверса — у отахон газета, у даргоҳда менинг илтимосим билан ахдидан қайтадиган одамлар ишламайди. «Ожизлигини ўчирган олган инсон бақувватлашади», дейди Бальзак. Жуд — оқилона гап. Яхшиси, камчиликларни тан олинглар, — тузатишга киришинглар. Қайтага фельетон чиққан — маъкул. Колхозда фонд йўқ, деяпсизлар. РайОНга Салим Ишларни юришиб кетади...

— Мен... аризамни ёзаверайми? — дея гап ташлади Салим Исомов.

— Нима бўлганда ҳам аввал сиз жавоб берасиз-дами? — Унда... Шикоят ёзгани қўлга олсак, ўзини — Набиевга юбрасак? Набиев ҳам одам-ку?!

— Ким ёзган ўзи?

— Бир-иккита ифвогаримиз бор. Шуларни сўра — қиламиз, кейин...

— Иним, думалоқ хат ёзадиган одамларнинг ҳам маъқул сини ифвогар, дейиш ҳам унча тўғри эмас-да. Уларнинг баъзилари тўғри гапни ёзишади... Ихтиёр ўзларингизда Эртагами, индингами келиб Набиевга бир учрашинглар — вазиятни билинглар. Менингча у нуқсонларни бартараф қилиш йўллари ҳам таъкидлагани маъқул. Ердамлау қима шинглар, шундагина мактабда иш олдинга силжийди эканми

Менингча, Каттаевнинг маслаҳати жўяли эди. Лекин Салим Исомовнинг ҳафсаласи пир бўлди. Уйга келгунча кечир қовоғини очмади.

Эртасига Набиевга учрашдик. Шикоят ёзган одамнинг ўйи у танир экан. «Хатда унинг имзоси бор, — деди, — лекин жавоб унинг кимлигини айтмайман, сизлар ҳам шубҳаланган бўлми одамларингизни қийнаб ётманглар. Яхши бўлмайди — Уртага воситачи ҳам қўйманглар, маъқулми?» кўчир

Салим Исомов дарди-дунёси қоронғи бўлиб хонадан чиқди, юзида қон қолмаган, ичини гўё бир нима аёвсиз кемирар эди.

— Ким ёзган бўлиши мумкин, Мели ака?

— Ким билади, Салимбой, анави «ёзувчи»лар областдан нарига ўтмас эди. Бу сафар имзо қўйиб ёзилган ўзини тағин юқорига. Юракли одам экан.

— Анави девонанинг иши бўлмасин яна!

— Кимнинг?

— Комиловнинг.

— Йўғ-э!

— Кечадан буён... Диктант текстлари элтиб берилган бўлса. Нима дедингиз? Хаёли қочиб... Бўйнийўғонлик куйди қилиб кўп ўқувчига «икки» қўйяпти. Устига устак, — диктант баҳоларини журналга ўтказмаган. Набиев ҳам биладуша девонанинг синфларидан диктант олди-ку!

Салим Исомовнинг гапида жон бор: Комиловга ди и ўхшаганларнинггина кўлидан келади бу иш. Набиевнинг Ҳеч гапига қараганда, ўша одам хусумат туфайли эмас, ичи кўш ачишганидан шикоят ёзган. Ўша одам Комиловмика... ал Ҳақиқатга яқин гумон... узи.

Дарсдан чиққан заҳотим котиба директор йўқлаётганлигини айтди. Салим Исомов ўринбосарию илмий бўлим мудири билан ўтирган экан; кўлида — тўртта синф журнали.

— Уртоқ Комилов, нега диктант баҳоларини кўчирмадингиз? — дабдурустдан пўписа қилди у.

— Олтмиш фоиз «икки» чиқса, журналга кўчириш мумкинми?

— Мумкин бўлмаса «икки» қўйманг! Нега «икки» кўясиз? Сизга ким ҳуқуқ берди олтмиш процент болага «икки» қўйишга. Сиз келгунингизгача мана шу синфлардан биронта ҳам «иккичи» чиқмаган.

— Мен ҳам шунисига ҳайронман-да.
— Ҳайрон-пайронингизни йиғштиринг! Ўзингизни ҳадеб тарозига солманг-да, бориб баҳоларни журналга кўчириг!

— Шу ҳоличами?
— Мен билмайман.
— Бўпти, кўчираман, фақат сиз шу буйруғингизни ёзиб беринг! Ана ундан кейин мен бажарай.
Салим Исомовнинг юзи оқарди, лаблари титраб кетди.

— Ўв-в бола!— деди у тепа сочи тикка бўлиб,— ҳали сен гап қайтарадиган бўлиб қолдингми? Отанг тенги одамга-я! Менга-я.
— Тўғри гап туғишганингизга ёқмайди ўзи.
— Шунақа де?
— Шунақа.

— Аввал сиз баҳолаш тартибини ўрганинг, ту-дингизми? «Икки» олган ўқувчига бирдан «беш» қўйилмайди. Алимуродга сиз шунақа қилибсиз.
— Алимуроднинг билими яхши.
— Нега унда «икки» қўйдингиз?
— Дарсни тайёрламай келгач, қўясиз-да.
— Баъзан шароит кўтармай, бирон сабаб билан ўқимай келиши мумкин, дарров «икки» қўйиш керак эканми?
— Бир эмас, уч марта шундай қилди у. Аввалига кечирдим, ахйри «икки» қўйдим. Алам қилиб яхши тайёрланиб келди. «Икки»дан кейин «уч», сўнг «ўрт» қўйиш, баҳони аста-секин кўтариш керак деб, «аъло»га жавоб берган болага «уч» қўйсам ҳафсаласи пир бўлмайди?
— Кўп ақл ўргатманг, бординг баҳоларни журналга кўчириг.
— Кўчирмайман!
— Кўчирасиз!
— Ёзма буйруқ беринг, кейин кўчираман!
— Бекор айтибсиз!
— Кўп ҳаддингиздан ошманг, директор бўлсангиз ўзингизга,— дедим мен ҳам паст келмай.— Мактаб ислоҳоти амалга ошириляптию қанақа одамсиз ўзи, масъуляпти сезасизми?!
Илмий бўлим мудури ўртага тушди:
— Ҳай-ҳай, Ғанижон, укажон, бир гапдан қолинг. Қўйинг энди сиз ҳам Салим Исомович. Яхши гап билан илон нидан чиқади. Бир-бирингизга аччиқ қилиб кўрпани кўйдиранглар-да.
— Кўрмайсизми бу йигитни, на иззатни, на ҳурматни билади,— деди Салим Исомов.
— Ғанижон, укажон,— дея салмоқланиб гап бошлади илмий бўлим мудури.— Коллективимиз яхши, катта. Ҳеч бириям бировдан ёрдами аяшмайди. Сафимизга кўшилганингизга, мана тўрт ойдан ошди. Аччиқ-ширингалар... Майли-да, иш бор жойда камчилик бўлади, қўйилади, ҳаммаси изига тушиб кетади. Ҳаёт шунақа ўзи. Шу ердан нон егач, бола-чақани боққач... Ҳадемай ўзингиз ҳам болалик бўласиз. Тўйингиздаги барча ташкилий ишларни шу коллектив, Салим Исомович қиладилар-да. Шундай экан, кўпчиликдан ажралиб нима қиласиз? Биз нима бўлсак сиз ҳам шу!
— Тўғри, ўртоқ Ҳамроев, лекин кечирасизу мен баҳоларни тузатолмайман-да.
— Сиз ёшсиз, ҳали пишиб кетасиз. Гап бошқаю иш бошқа. Қилинаётган иш гоҳо талабга мос келмай қолади. Институтда эшитганларингиз, китобда, газета-журналлардан ўқиганларингиз, телевизорда кўрганнингиз... нима десам экан, бошқа нарса улар. Ҳаётда ундай бўлмайди. Ўша мақталганлар ҳам аслида ўзимиздек, тушундингизми?

— Ҳазиллашяпсизми?
— Нега ундай дейсиз? Сабр қилинг, ҳали кўраверасиз.
— Майли-ку, лекин мен қандай қилиб фикримдан қайтаман? Виждоним йўл қўймайди, ахир?
— Диктантда эллик-олтмиш фоиз ўқувчи қоникарсиз баҳо олган. Биринчи чоракда сиз тўқсон фоиз ўқувчи билимини дуруст баҳолагансиз. Агар диктант натижасига таянсангиз чораклик баҳолар нотўғри қўйилган бўлиб чиқадими? Хўш, кейин нима бўлади?!
— Худди шу масалада сиздан маслаҳат сўрагандим-да. «Ундай қилманг»дан нарига ўтмадингиз. Адабиёт ўқитувчиси Турсунов ҳам жўяли гап айтмади. Кейин ўзимча...
— Диктантдан «икки» олганларнинг кўпчилигига...
— Уларнинг ёзма нутқи, саводхонлигидан кўра оғзаки нутқи яхши-да. Фақат диктант, баён ёзишда оқшади. Аввали улар ҳойнаҳой доскадан ё шеригидан кўчиришган.
— Ундай бўлса, қайта-қайта диктант олинг, ўргатинг.
— Ҳалиям шундай қиялман. Оз бўлса-да, натижа бор. Кеча олган диктантимни журналга кўчираман. Олтмиш беш фоиз ўқувчи баҳоланди.
— Ана бу бошқа гап, Ғанижон. Демак, ўзгариш катта. Йил бошидагиларни ҳам журналга кўчирсангиз иш беш бўлади. Бу ёғи энди ўзингизга боғлиқ, ука.
— Барибир мен фикримдан қайтмайман.
— Сал ўжарсиз, Ғанижон, ҳеч шаштингиздан тушгингиз йўқ. Газета мухбири журналларни кўрди. Баҳолар ўтказилмагани учун сизнинг синфингиздан диктант олди, хабарингиз бор. Эртага фельетон чиқса, сиз ҳам жавоб берасиз. Юқоридан комиссия келади. Хуллас, янги йил олди кайфиятни бузмайлик, қўйинг!
— Ҳар ким ўзи, иши учун жавоб беради, бу ёғидан ташвишланманг,— дедим бепарво.
Илмий бўлим мудури Салим Исомов билан кўз уриштириб олди. Салим Исомов «кўрдингизми?» деган каби бош қимирлатиб қўйди.
— Уқитувчилар нима қилса, сиз ҳам шундай шароитга мослашган каби ишлайверинг!— деган эди Набиев.
Мен унинг гапига амал қилдим. Фақат диктант баҳоларини тузатиб кўчиришга виждоним йўл қўймади. Бузоқнинг югургани сомонхонагача, Комилов ҳам шаштидан тушди, дея мактаб раҳбарларининг муомаласи юмшади-ю, негадир бугун ҳеч қутилмаганда яна дағдағга тушди. Редакцияга ёзган мен эканлигимни пайқашган бўлса керак.
Тунов кунди сиз: «Ҳар ким ўзи учун жавоб беради», деган эдингиз, шундайми?— деди Салим Исомов жазаваси тутиб,— масалан, диктант баҳоларини ҳалиям кўчирмабсиз? Эрта комиссия келса нима деб жавоб берасиз?!
— Нима деб жавоб беришимни сизга айтмайман-да.
— Нега? Айтасиз!
— Ий-е, сиз ўзи кимсиз?! Нега сизга ахборот беришим керак экан?
— Шунақами ҳали?!
— Шунақа.
— Шунақа бўлса, ўзингиздан кўр бола!.. Мен директор эканман, сени қуритаман! Мен билан ўйнашпсанми ҳали. Мени... бизни биласанми ким дейдилар?!
Бир сескандим, баданим жимирлаб кетди. Лекин орқамда ҳақиқатни ҳимоя қилувчи одил қонун, қолаверса сўздан қайтмайдиган ўртоқларим бор, деб ўйлаб ўзимни тутиб олдим.
— Адолатга бас келолмасиз?!— Шундай дедим-да, шарт бурилиб кабинетдан чиқиб кетдим. Ростки, ўша кеча ухлаёлмадим. Аслида, тинчлигим бузилганига анча

бўлган, гоҳо ўйга толаман, қилган ишимдан пушаймон бўламан. Яна ўқитувчилар ҳам қараб тургани йўқ-ку, елиб-югуришяпти, деб ўйлайман. Ўзимга тасалли бераман. Хаёлимнинг бир учи бориб яна фельетонга тақалади. Гўё тўлиб оқаётган дарёни тўсмоқчи бўлган ғарибдек ўзимни ожиз ҳис этаман. Наҳот, адашган бўлсам! Наҳотки, нотўғри йўлдан юрган бўлсам! Бўлаётган воқеалар, одамларнинг муносабатлари кўз олдимдан ўтади. Мактабдаги машмашаю кесатиклар эзиб юборди мени.

Эл оғзига элак тутиб бўлмас экан-да. Редакцияга хат ёзганимни ҳамма билипти. Ҳамкасбларимнинг муомаласи бирдан ўзгарди. Олдимда яхши гапиришади-ю, ортимдан иғво қилишади. Баъзилар ошқора ўкраяди. Мактабдан бош кўтариб юриш ўлимдан қийин бўп кетди.

Бир кунни Расулов қўлтиғимдан олди-да, хилватга бошлади.

— Сезиб юрибман, жуда қийналяпсиз.

— Қийналиб нима, юрибман-ку.

— Ҳали кўникиб кетасиз. Бу шароитга мослашгунча мениям она сутим оғзимдан келган.

— Мослашманг эди! Бекорга она сутингиз оғзингиздан келибди!— дея пичинг қилдим.

— Майли, нима десангиз деяверинг! Аччиқ бўлса ҳам гапингиз рост. Лекин мен ҳам дарров кўникканим йўқ. Тўғриси, мажбур бўлдим. Сизга бир воқеани айтиб берайми?

— Айтинг!

— Иккинчи йил ишлашим эди. Ёш ўқитувчилар бир бўлиб, имзо чекиб шикоят ёздик. Тўғриси, мен бош бўлдим. Кейин буларнинг олишганини кўрсангиз. Рўзиев бўхтонларни ипга тизиб ҳамма идораларга менинг устимдан ёзди. Ҳали у ташкилот чақиради, бориб сўроқ бераман, ҳали бу ташкилот чақиради. Ахийри шу даражага етди-ки, «бор-э», деб қўл силтадим-да...

— Мен ҳам «бор-э», деб қўл силтайми?

— Йўқ. Бу гапни айтишдан мақсад, анави шикоятни сиздан кўришяпти. Шунга...

— Нима қилай? Шикоятни ҳақиқатан ҳам мен ёзганман. Имзо қўйганман. Набиев, сизни қийнашмасин, деб номимни айтмади. Лекин нега айнан мендан кўришганига ҳайронман.

— Сиздан яширадиган гап йўқ, Абдуғанибек. Салим Исомов бўйнимга арқон солиб Набиевнинг олдига бошлаб борди. Душманнинг ташида бўлгандан ичида бўлган яхши-да ўзи. Гап шундаки, иш чиқади. Бизнинг ҳам кўзимизни очдингиз.

— Шунга мени яккалаб қўйдингизларми?

— Нега ундай дейсиз. Биз ҳам қараб турганимиз йўқ, ука!

— Унда яна биттадан одамни тортайлик. Иккини иккига кўпайтирсак тўрт бўлади. Тўртни иккига кўпайтирсак саккиз. Саккизни иккига кўпайтирсак-чи? Эҳ-ҳэ, сафимиз жуда кенгайиб кетади.

Расулов ўйланиб қолди.

— Тўғри айтасиз, демак иккини иккига кўпайтириш керак?

— Ҳа, натижани яна иккига...

Расулов жилмайиб, қўлини қўлимга ташлади.

— Келишдик.

Яхши кайфият билан ўқитувчилар хонасига кирганимизда 5 «А» синф раҳбари югуриб ёнимга келди.

— Комилов, сизни икки соатдан бери қидираман. Чоракликларни чиқармабсиз-ку? Тезроқ бир ёқли қилинг-да, ахир!

— Дарслар тугашига ҳали тўрт кун бор-ку?

— Жой ташлаб чиқарар экансиз, ҳисобот бериш керак, дейишяпти. Сизни деб гап эшитмайлик, хўпми?

— Хўп, дўқ қилманг.

— Нега пичинг қиласиз?

Уртага Расулов тушди:

— Пичинг эмас, Абдуғанибек тўғри айтди. Уртага чиқсангиз салобатингизни кўриб жаҳон чемпиони ҳам совринини олмай сизга бериб юборади. Ишингиз бунақа!

Ўқитувчилар кулиб юборишди. Мен синф журналини олдим-да, синф раҳбарига мурожаат қилдим:

— Ўқувчининг чораклик баҳоси «икки» бўлса журналга қўяйми ёки ўша катак бўш қолсинми?

— «Икки» чиқармайсиз-да.

— Масалан, ҳамма баҳоси қониқарсиз бўлса, чораклик «икки» бўладими?

— Унда... катакни бўш қолдиригиз! Бари бир, келтириш тузатасиз,

— Нега энди?

— Тузатмасангиз комиссияга нима деб жавоб бера-сиз?

— «Бўлган-тургани шу» дейман.

— Нега «икки» қўйдингиз, деса-чи?

— Билмагандан кейин нечи қўяди?

— Э-э, мен қаёқдан билай, боринг, илмий бўлим мудиридан сўранг!

Чораклигига «икки» чиқадиган ўқувчининг баҳосини синф журналига қўйиш керакми-йўқми, ҳеч ким буни аниқ билмас эди. Ростини ўзимнинг ҳам бошим қотди...

Фараз қилинг, елкангиз қичиди. Агар, қашинмасангиз ғашингизга тегаверади у. Демак, қашин керак. Менингча, Комилов шундай қилди. Асли ўша жойдан бир нима, айттайлик чипқонми чиқа бошлаганди. Эзғилаб, у атир суртди — олдини олди. Бўлмаса маддалаб кундан кунга катталашаверади-да.

Эрталаб Рўзиев мени кўрди-да, им қоқди, кейин секин шипшиди:

— Газетага ёзган — Комилов, дейишяпти.

— Йўғ-э!— дея атай талмовсирадим.

— Э, эшитганингиз йўқми, диктант дафтарлариниям элтиб берибди-ку. Набиев билан таниш экан.

— Текширишга келган муҳбир биланми?

— Ҳа-да. Шунга ишониб, Салим Исомовга кўрсатаман, дебдию.

— Бошқа ҳеч гап айтмадимми у?

— Йўқ?

— Яширяпти-да.

— Нимани? Тинчликми?

— Эшитишимча, фельетон «қахрамон»ларидан бири — ўзлари экан. Мухбирнинг муомаласидан сезмадингизми? Сизга бирон нарса демадимми?

— Ким билсин, яхшимсиз, деди, ҳорманг, деди. Физика кабинетининг мазаси йўқ-ку, деди.

— Ана, айтмадимми.

— Э, қўйинг-э, ҳазилингиз қурсин, доим шунақа қиласиз.

— Ҳазил эмас, рост.

— Йўғ-э, агар... агар шундай бўлса ўзим биламан! — Мендан ҳалол киши йўқ деб юрган бўлса керак-да,

Рўзиевнинг чунонам жаҳли чиқдики, асти қўяверинг. Мушларини тугиб, тиш қайради. Юзидан тер қуйилди.

Пистонли рўмолчаси билан манглайини сидирди. Шу пайт ўқитувчилар хонасига Комилов кириб келди.

Рўзиев унга еб қўйгудек ўқрайди.

— Абдуғанибек, эртага Рамазон ўғлини, тўй қияпти, қоласизми? Бир коллективда ишлаймиз, — дедим.

— Ҳайронман. Узоқ йўл...

— Кейин ўзим машинада элиб кўяман!

— Майли.

Тўйхонага кириб борсак, одам гавжум экан. Ичкарига кирдик, ўтирдик.

Бир пайт Рўзиевнинг ўғли — Собир чой кўтариб келди-да, Комиловнинг ёнидаги бўш жойга ўтириб олди. У ширакайф эди. Бурқситиб сигарета чекди. Комиловга тирғала бошлади. Комилов мен томонга пича сурилди. Собир яна унга тирғалди. «Ҳойнаҳой, ўч олишга келишилган», деб ўйладим.

— Сал нарироққа бориб чекинг, ошна, — деди ниҳоят Комилов, тоқати тоқ бўлиб.

— Нима, ёқмаяптими?

— Ёқмаяпти.

— Унда... ўзинг нарироққа бор!

— Бу ёқда ортиқ жой йўқ!

— Унда... тинч ўтир!

— Мен-ку, тинч ўтирибман-а, лекин сиз... ҳали-гиндай...

— Оғзинга қараб гапир-э! — ҳезланди Собир. Даврадагиларнинг қулоғи динг бўлди. Ҳамманинг кўзи Собир билан Комиловда. Комилов нима қиларини билмай бир бизга, бир Собирга қаради. Бир гапдан қолса, Собир «қўрқди» дейди, қолмаса, бировнинг тўйи бузилади. У ўзини босди. «Ҳайронман» дегандек кифтини учирди-да, мийиғида кулиб қўйди.

— Нега тиржаясан, ҳўв?! —

— Керак бўлса кулади, нима дейсан? — дедим тепа сочим тикка бўлиб.

— Сиз аралашманг Мели ака, буни қаранг, мазаҳ қилади мени!

— Сиз ҳам ошна, кўп ҳаддингиздан ошманг-да, индамади деб...

— Ий-е, индаб қўлингдан нима келарди! Урасанми,ё?

Собир тутақиб гапини калта қилгач, бояги тахминимга қубҳа қолмади. Ўгирилиб дарвоза томонга қарадим: Собирнинг укаси, Салим Исомовнинг қайноғаси, яна иккита бўз йигит можародан кўз узмай туришибди. Демак, Собир уруш чиқаради, кейин беш-олти киши бўлиб Комиловдан ўч олишади.

— Биз хурсандчиликка келганмиз, — деди Комилов. — Қўйинг ошна, бировнинг тўйи бузилмасин!

— Ким уришишга келибди, менми? Уришишни кўрсатиб қўяйми?!

Собир ҳақиқатан ҳам Комиловга «уришишни кўрсатиб қўйиши мумкин, ўзи бақувват, тагин уришқоқ».

— Собирбек, йигитмисиз ўзи? — дедим ниҳоят.

— Йигитман! — деб кўкрагига урди у.

— Йигитнинг хўрозимисиз?

— Йигитнинг хўрозиман!

— Йўқ, биласизми нимасиз сиз?

— Нимаман?

— Пиво бочкаси. Пиво бочка пивоҳўрларни заҳарлайди, сиз эса ҳаммани...

— Нега ундай дейсиз, Мели ака?

— Агар, йигит бўлсангиз, ичиб олиб Абдуғанибек билан уруш чиқариш учун баҳона изламасдингиз. Укангиз, Исомовнинг қайноғаси улфатларингиз нимани кутиб туришипти у ерда?

— Мени ким деб ўйлаясиз, Мели ака! Мен... мен дангалман!

— Йўғ-э?

— Ҳа-а.

— Агар, гапингиз рост бўлса, бир гап айтсам, қиласизми?

— Хўш?

— Қўлингиздан келадими ўзи?

— Келади.

— Унда Исомов билан келишиб олган дадангизга бориб, «ҳар қанча қовлаштираман ҳам ҳеч иш чиқмади», денг. Дарвоқе, яна бир гап, «сиз билан ҳамтовонгизнинг асл жойи тарих музейида экан», денг!

— Ўйламай гапирманг-да, ий-е!

— «Ий-е»лама. Бор, шундай де! Ё менинг одатимни билмайсанми, а?!

Собир нима деярини билмай, аламини ичига ютиб ўрнидан турди. Комиловнинг «эсини киргазиб қўймоқчи» бўлган бу тентакнинг лом-мим демай кетишининг сабаби бор эди, албатта...

Эртасига Рўзиевдан:

— Ўғилларингизга нимани ўргатдингиз? — деб сўрадим.

— Ҳеч нимани.

— Кеча Комилов билан жанжал қилишди-ку, тезлаб-сиз-да?

— Қўйинг-э, ўқитувчи бўлатуриб, шундай қиламанми? Ўғилларим мўмин-қобил йигитлар.

— Лекин роса боплади, азамат!

— Ким?

— Комилов-да. Бир ўзи икковини калтакласа бўлади-ми. Кичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни, деганлари шу экан-да. Собирингизнинг ичи эзилиб кетди.

— Йўғ-э, менга «Расулов қўймади», деди-ку!

— Ҳа?

— Койибсиз.

— Ўғлингизга «отангизнинг жойи фалон музейида» деган эдим, айтдимиз?

— Қўйинг, шунақа гапларингизни, доим кўнгилни хира қиласиз.

— Биласизми, кимсиз сиз?

— ...

— «Жигули»ни хушламайдиган қўқон аравасиз!

— Нега унақа дейсиз?

— Одамларни иғво қиласиз-у, бировнинг гапига чидаёлмайсиз. Аввалги кунги шаъмамга ишониб Комиловдан ўч олмоқчи бўлибсиз-да. Бу қовоқ каллани ишлатинг, ўрток, Комилов сиз ўйлаганчалик анойи эмас, ўғилларингиздан калтак еб қараб ўтирса. Ишонадиган одамлари бор унинг!

Рўзиев кўкарди-бўзарди, лекин лом-мим дея олмади.

Сешанба куни халқаро мавзуда суҳбат бўлди. Суҳбат тугагач, Салим Исомов:

— Ҳурматли ўқитувчилар! — деб қолди. Фурсатдан фойдаланиб, муҳим бир гапни айтмоқчиман: уч-тўрт кун ичида мактабимизга РайОНОнинг катта текшириш бригадаси келади, икки кун мобайнида дарс ўтилишидан тортиб ташкилий ишларгача текширишади. Синф раҳбарлари журналларни, ўқитувчилар кўргазмалари қурулларни, тўғарак раҳбарлари барча ҳужжатларни тайёрлаб қўйсинлар. Хуллас, ҳаммаси рисоладагидек бўлиши керак.

Текшириш бригадаси эртасигаёқ келди. Камчиликлар, табиийки, кўп эди. Рус ва она тили, адабиёт дарслари ёмон ўқитилиши аниқланди. Ўқитувчилар қийин-қистовга олинди. Айниқса, Комилов шаънига хунук гаплар айтилди.

— Ҳаммада камчилик бўлса ҳам сизда йўқдир деб ўйлаган эдик. Чунки яқинда билим даргоҳини битиргансиз. Афсуслар бўлсинки, ўйлаганимизнинг акси бўлиб чиқди, — деди текшириш комиссиясининг раиси.

— Сиз ҳам тушунинг, ахир...

— Э, қўйинг, гапни кўпайтирманг!

— Мен ҳам фикримни айтишим керакми-йўқми?!

— Бизга фикрингиз эмас, қилган ишингиз керак.
— Қилган ишимни кўрдингиз, лекин камчиликлар сабабини нега сўрамайсиз?

— Бас. Ҳаммаси бизга аён. Эшитинг...

Комиловнинг жазаваси тутди:

— Эшитсак эшитаверамиз-да!

— Кесатманг, ий-е! Бу қандай гап ўртоқ Исомов? Ҳукуматчингизда одоб деган нарсани борми?!

Салим Исомов нима деярини билмай бир Комиловга, бир комиссия раисига жавдираб қаради.

— Менда одоб нима қилсин, — деди Комилов.

Одатдагидек, илмий бўлим мудирини ўртага тушди:

— Ғанижон, ай-яй-яй! Уят! Уят! Қани, дарсингизга боринг! — шундай деди-да, у Комиловнинг қўлтиғидан олиб эшикка бошлади.

— Ана шунақа-да, коллективда тартиб-интизом йўқ. Биринчи йил ишлаётган ўқитувчини бунча эркатламсанглр?

— Нима қилайлик, акажон, эсингизда бўлса шу болани сизга айтувдим, девона, деб. Шахсан Сарваровга ҳам айтганман. У киши ҳам, ишлайверсин, деганлар.

— Девона бўлса ҳужжатларини расмийлаштириб паттасини қўлига бериш керак, вассалом!

— Энди шундай қиламиз, бошқа илож йўқ. Сарваров билан яна айтиб-эшитиб олайлик!

— Салимбой, соғ одамни жиннига чиқариб ўтириб-сиз. Уялмайсизми?! — дедим чидаёлмай.

— Соғ бўлса шундай қиладими?

— Нима қипти? Рост гапни айтса, талаби асосли бўлса, нега эзасизлар бечорани?

— Энди, Мелижон, шароитга ҳам қараш керакми?

— Ҳа, яшанг, энди ҳақиқатга яқинлашдик. Комиловни қистовга олаётганимиз нотўғри. Барибир у билганидан қолмайди, минг чиранинг, бефойда.

— Кўрайлик-чи, қачонгача шунақа қилар экан?

Сарваровдан бир маслаҳат чиқар?..

Қор... ўзиям яқин орада эрийдиган эмас. Бирдан ҳамма ёқ оқ-оппоқ тусга кирди-я. Болаларгаям ўйин топилди: тинмай яхмалак учинишади.

Рамазон аканинг тўйидан чиққанимизда алламаҳал бўлган эди. Йўллар сирпанчик, сал эҳтиётсизлик қилинса, йиқилиш ҳеч гап эмас. Қўққисдан Мели ака тойганиб кетди.

— Тажриба йўқ-да, — деб қўйди у.

— Муз устида юриш учун ҳам тажриба керак эканми?

— Албатта-да. Қорбўрон ўйнайдиган, коньки учадиган жой бўлсин-чи! Колхоз учун икки-уч гектар ер нима? Ёзда дам олиб чўмиладиган кўл қилинса, қишда у музлаб, махсус майдончага айланади. Раисимизда ташкилотчилик қобилияти йўқ-да, ука.

— Умуман, бундай проблемалар, тўсиқлар ундан ҳам кўп, Мели ака.

— Собирнинг қилиғини айтаяпсизми? Хафа бўлишга арзимаёди у.

— Хафа бўлиб нима, бундан баттарини кутгандим. Тиш қайраб юрганлар нега жим, ҳайронман.

— Сизга бир гап айтими, тўғриси, улар чўчиб қолишди. Шунинг учун тадбиркорлик қилишяпти. Сиз ҳақингизда анча «маълумот» тўплашган. Ун-ўн беш киши имзоси чекилган шикоят ҳам тайёр.

— Ўзиям шунга ўхшаш нимадир бўлиши керак эди-да.

Дарс жадвали тепасида эълон пайди бўлди. Очиқ партия йиғилиши бўлар эмиш. Йиғилишда кўриладиган масаланинг иккитаси менга маълум. Биринчи масала — 4—5-синфларда тил-адабиёт дарсларининг ўқитилиши;

иккинчи масала юқори синфларда рус тили ва адабиётининг ўқитилишига дахлдор. Бошланғич синфлар илмий бўлим мудирини Рафиқов 4—5-синфлардан диктант олиб, ўқувчиларнинг савияси ва дафтарларини текширган; у ҳисоб беради...

Ниҳоят, мажлис бошланди. Кўриладиган масалалар маълум қилинди, тасдиқланди.

Биринчи масала юзасидан Рафиқовга сўз берилди. У РайОНО текшириш бригадасининг ҳурматли аъзолари мактабдаги камчиликларни ҳаққоний очиб ташлагани, ўқитувчиларга катта методик ёрдам ва кўрсатмалар берганликларини айтди. 4—5-синфларда она тили ўқитилиши жуда ёмон эмиш. Сабаби — Комилов ундай, Комилов бундай... Хуллас, дунёда иккита ёмон ўқитувчи бўлса, биттаси — битта бўлса у ҳам шу — Комилов.

Бошланғич партия ташкилотининг секретари Нурова сўз олди:

— Мактабда она тили ҳамда рус тили дарсларининг ўқитилиш сифати пастлиги учун, ўртоқ Комилов Ғани, ўртоқ Акбарова Сайёра қаттиқ огоҳлантирилсин, деган таклиф тушяпти. Таклифга қўшилган ўртоқлар тасдиқлашлари сўралади. Яхши. Қаршилар: олти киши. Бетарафлар: йўқ! Мажлис қарор қилади: мактабда она тили ҳамда рус тили дарсларининг ўқитилиши ёмонлиги учун ўртоқ Комилов Ғ., ўртоқ Акбарова С. қаттиқ огоҳлантирилсин!..

Илмий бўлим мудирини ўрнидан турди.

— Энди яқинда бўлиб ўтган текшириш натижасида район халқ маорифи бўлими белгилаган чора-тадбирлар ва қарорни ўқиб эшитириш учун сўз мактаб директори ўртоқ Салим Исомовга.

Исомов «чора-тадбирлар»ни, кейин «қарор»ни ўқиб берди. Раҳбарлар, баъзи ўқитувчилар қаторида камина ҳам қаттиқ огоҳлантирилган эдим.

Бақай боссангиз ҳам вақ этади. Мен одамман-ку! Машойиҳлар бежиз айтишмаган экан, тўхмат балосидан асрасин, деб. Асабим бузилиб, миямга қон урди. Ўрнимдан қандай туриб кетганимни ҳам билмайман.

— Ўртоқ Исомов, бу... қандай ноҳақлик! Тўхмат-ку, ахир!

— Қарорни РайОНО чиқарган. Кўриб турибсиз, ҳатто мен ҳам огоҳлантирилганман.

— Сизга берилган жазо тўғри, ҳатто кам. Лекин менга... менга... ҳали РайОНОга бориб бу масалани ойдинлаштираман! Бугунги йиғилишда берилган жазо ҳам ноҳақ! Билдингизми?!

Салим Исомовнинг юзи оқарди.

— Утиринг ўртоқ Комилов, кейин гаплашамиз!

— Йўқ, ўтирмайман. Менинг бу ердагилардан яширадиган сирим йўқ. Шу ерда гаплашиб оламиз!

Салим Исомов нима дейишини билмай тўрт томонга жавдираб қаради. Кеча ўртада яна бир тўқнашув бўлган эди.

— Хўш, — деди Салим Исомов салмоқлиниб, — оламда нима гап?

— Тинчлик.

У «ялт» этиб менга қаради.

— Ўртоқ Комилов, сиздан бир гапни сўрамоқчиман, лекин хафа бўлмайсиз.

— Сўранг!

— Газетага ёзилган шикоят ҳақида бирон нима биласизми? Фақат тўғриси айтинг!

— Буни нега мандан сўраяпсиз?

— Бошқалардан ҳам сўрадим. Улар, ёзганим йўқ, дейишди. Эҳтимол, сиз... биларсиз.

— Биламан. Шикоятни мен ёзганман!

Салим Исомов анчагача ўйланиб қолди.

— Шу ишингиз яхши бўлмади-да.

— Нега?

— Бир маслаҳат қилиш керак эди. Ҳали ёшсиз, ўсадиган йигитсиз, нима қиласиз ўзингизни ёмон кўрсатиб.

— Сизга ҳам, илмий бўлим мудирига ҳам, бошлиқларга ҳам кўп айтганман.

— Шикоят ёзаман деганингиз йўқ-ку?

— Ҳар қалай, айтганман-да.

— Бутун республикага ёмонотлик қилгандан кўра, шу ерда ҳал қилсак бўлар эди-ку, ука. Сизга кимдир ўргатган.

— Ёш бола эмасман бировнинг йўриғига юрсам.

— Сизга ўргатган одамлар шунақа разилки... уларга менинг ўрним керак, ўрним.

— Кўйинг бу гапларни, Салим Исомович!

— Узи бирлик йўқ бу ерда. Ҳатто илмий бўлим мудирини ҳам оёғимдан чалиш пайида. Ҳай, ўтган ишга саловат. Энди бунақа ишларни кўйинг ука, келишиб олайлик. Ишланг. Мен ёрдам қилай, кўтарай. Сиз минг ёзманг, бари бир чиқмайди.

— Нега? Нега чиқмас экан? Чиқади!

— Ҳозир газетада ҳар нарсани босишавермайди, ука. Қолаверса, биз ҳам қараб турганимиз йўқ.

— Нега «ҳар нарса» бўлар экан? Е тавба! Чиқади, қани чиқмасин-чи!

— Шунақами?

— Шунақа. Бўлдими, тамомми гапингиз?

— Тамом...

Салим Исомов ҳозир шу воқеани эслаган бўлса керак:

— Хўп, нима дейсиз? — деди хўрсиниб.

— Бир минут, — деб ўрнидан беихтиёр туриб кетди Расулов. — Инсон, айниқса, ўқитувчи фаол бўлиши, намуна кўрсатиши керак. Албатта, бу менинг шахсий фикрим. Биз ўзимизни томоша қилдириш учун синфга кирмаймиз-ку. Минг хил одамда минг хил характер бўлади. Тўғри, Комилов андшасизроқ. Лекин талаби ҳақ. Энди очигини айтмай, газетага ёзилган шикоятни Комиловдан кўряспизлар. Лекин биронта киши ўзича ўйлаб кўрдими — шикоят нега ёзилган. «Шароит, шароит» дея кўникиб қолганмиз. Энди ким ёмон, рост гапни айтган ёмон. Ўқувчидан сўрасак, Комилов яхши, дейди. Ота-оналар ҳам ундан миннатдор. Бизга эса у ёқмайди. Ҳатто унга икки марта қаттиқ огоҳлантириш бердик. Аслида бу ўчакишиб қилинаётганини ҳамма билади. Уртоқ Нурова, сиз коммунистсиз, бошланғич партия ташкилотининг секретарисиз, Комиловнинг биринчи йил ишлаши, хатоси кечирилмайдими? Унга жазо бериш тўғрими? Менингча, йўқ. Комилов лаёқатсиз экан, нега уни тажрибали ўқитувчига бириктириб қўймаймиз? Ўзимиздаги хатони сезмаймиз-у, унга захримизни сочамиз! Коммунистга хос ишми шу, ўртоқ Нурова? Комилов коллектив олдида фикрини айтсин, эшитайлик, нега уни қистовга оламиз?!

Мен анча сукот сақладим, кейин гапни узоқдан бошладим:

— Хурматли ўқитувчилар, — дедим овозим зўрға чиқиб, сўнг томоқ қириб олдим. — Бир китобда шундай дейилган: аёлнинг ўтмиши яхши бўлса, у яхши аёл ҳисобланади. Буни нега айтяпман? Мактабимизнинг ўтмиши қандай бўлган? Келажаги қандай бўлади? Бу савол кимни ташвишлантирмайди, дейсиз. Кўпчилик, мактабимиздан учта фан кандидати чиққан, дейди. Эшитишимча, улар бошланғич синфларда кўшни мактабда ўқишган экан. Шу пайтгача бутун бошли мактабни икки нафар ўқувчигина «олтин медаль» билан тугатган. Мана сизга мактабимиз тарихи. Энди келажагига разм

солайлик.

Мактаб кўриниши ночор, атрофи ўралмаган.

— Материал бўлмаса нима билан ўраймиз? — дея луқма ташлади Салим Исомов.

— Ҳар йили мактабни эллик нафар йигит-қиз тугатса, улар совға тариқасида икки мингта фишт қуйиб берса?! Ахир, шу фиштлар билан ҳам... девор тиклаш мумкин эди-ку! Қани ўша фиштлар?

— Сотиб юборилган, — дея гап ташлади бир ўқи-тувчи.

Салим Исомов шолғомдек қизариб кетди. Мен гапимда давом этдим:

— Танаффусда дам олиш учун ёки имтиҳон пайтлари дарс тайёрлаш учун соя-салқин жой борми? Йўқ. Мактаб ҳисобидаги ер бир гектардан зиёд. Тап-тақир, худди калнинг бошидек. Шу ерни боғ қилсак бўлмайди-ми? Еки спорт майдончасини олайлик. На стадионга ўхшайди, на бошқага. Тўпни қаттиқроқ тепсанг бориб деразага тегади. Устига устак, майдончада симёғоч бор, телефон линияси ўтган, шунини бошқа жойдан ўткавса бўлмасмиди? Ўқув корпусларининг аҳволи ҳам ночор. Камдан кам бола форма кияди. Ўқитувчиларнинг кийиниши ҳақида гапирмасак ҳам бўлади: бирининг шими, бирининг кўйлаги дазмолланмаган. Коридорда сигарет чекамиз, ёки носвойни тилимиз тагига ташлаб оламиз. Натижада, тарих музейидаги кўзагача носвой юки... Кутубхона мудираси Онахонова деярли ишламайди. Мабодо бирон китоб керак бўлиб, у кишини излаб кўринг-чи, топасизми. Топган тақдирингизда ҳам китобни ўқисангиз, миннат қилади.

Газетага ёзган шикоятим шундан иборат. Ғараз-гўйлик билан бу ишни қилганим йўқ. Мактабимизда яхши ишлар, малакали мутахассислар йўқ десак, хато бўлади. Кўпчилик — ёшлар, олий маълумотли. Шундай экан, келинлар, қўлни қўлга бериб ишлайлик. Ахир, кўз болаларни тарбиялаймиз-а! Андишасизлик қилиб бўлпол гапирган бўлсам узр.

Шундан кейин ўқитувчилар бирин-кетин туриб қуйиб-пишиб гапира бошлашди...

Деярли ҳар куни эрталаб радиодан республика газеталарининг шу кунги сони шарҳлаб берилади. Боя чой ичиб ўтирганимда ногаҳон қулоғимга чалинди:

«Газетанинг тўртинчи саҳифасида «Келажак олдидаги қарз» деган материал берилган. Унда...» Бизнинг мактабдаги иллатлар очиб ташланган. Юрагим «шув» этиб кетди. «Келажак олдидаги қарз». Ниҳоят, Комилов маррага етибди. Унинг яна бир манзил сари интилиши муқаррар. Манзиллар кўп. Интилаврасан-интилаврасан... шундай яшаш яхши.

Мактабга келсам, аллақачоноқ ҳалиги гапни Рўзиев ёйиб юборган экан. Ҳамманинг юзида ҳаяжон. Салим Исомов мени кўриб, йиғламсиради:

— Уйим куйди, акажон, уйим куйди!..

Сиз ҳам, биз ҳам манзилга етиб келдик. Энди бир нафас дам олайлик...

Дарвоқе, Рўзиев жўн нарсани, яъни, эчки еттига тўлгач, нима бўлишини билолмай ҳамон гаранг. Ростдан ҳам эчки еттига тўлгач нима бўлади? Саккизга қараб кетади-да! Шундайми? Худди 5-синфни битирган ўқувчи 6-синфга ўтганидек гап. Биринчи синфга келган бола ўн йилдан кейин мактабни тугатар экан-да! Нега энди ҳеч ким ўн бир йил, ёки ўн йил ўқимайди, а? Шунга муносиблари бир синфда икки йил ўқиса, менингча, ёмон бўлмас!

Бундан буён бизнинг мактабда шундай бўлиши эҳтимолдан холи эмас!

РЕСПУБЛИКА
И

Тонг отарди...
О, бирам соз,
Кузатардим ёнбошлаб.
Қичқирди-ку бабақ хўроз
Қип-қизил чўғни тишлаб.

* * *

Тонгдан оппоқ туманда
Дала кезаман севиб.
Кеча узилган нондай
Кунлар қолганди совуб.

Ухшаб каттакон бошга
Хаёлга чўмар ғарам.
Ағдарилиб ёнбошга
Етар ҳориган далам.

Ҳаво бунча совуқдир
Деган каби ичида,
Кетар эди ноябрь
Хувиллаган кўчадан.

Буғдойлар ўрилганда

Қалбимга солиб туғён
Болаликдаги жойлар,
Қайтсам уйга, онажон,
Урилганда буғдойлар.

Йўлимга чиқар пешвоз
Осмон рангли терагим.
Куйилар тоғ ҳавоси,
Тўлишади юрагим.

Йиғиб олиб ортига
Қушдан тузган галани,
Йўлга тушар трактор
Айланай деб далани.

Сенинг каби куйиниб
Яшай дея бир нафас,
Қўшни қиз ўчоғига
Ўзини ташлайди хас.

Очаман даричани
Унутилар армонлар.
Ҳовлимиз осмонида
Сузар оппоқ хирмонлар.

* * *

Тоғлардан зира иси
Бўй таратиб жаҳонга,
Олиб қушларнинг сасин
Оқмоқда сиз томонга.

Келиб куйилгач бари
Юртимиз ҳавосига.
Борлиқни қилар дучор
Муҳаббат савдосига.

Мен ҳам тоғлик болажон
Сизга очаман дилим.
Чунки гиёҳлар билан
Битта эрур илдизим.

Абдулла
Қушбок

Қўрқоқ

Орзуйинг эди-ку яшнаш куй сочиб
Ёнингда баҳорлар кулаётганда.
Гул деган тилингни тишладинг шошиб
Гуллар азоб чекиб сўлаётганда.

Жуда юксакларга термулиб тўйдинг,
Учиш ҳақидаги хаёл ҳам сароб.
Бирдан куш бўлишни хоҳламай кўйдинг
Қулаб тушаётган қушларга қараб.

Инсон бўлмоқлик ҳам чаккимас, чиндан,
Тинчгина юрсанг бас насиба териб.
Сўнг кечиб юбординг одамлингдан
Ногоҳ ўлаётган одамни кўриб.

Қалдирғочлар

Чидайман кек билан қараганларга,
Ойларким эрийди муз бардошларим.
Жангга кетди дейман сўраганларга
Жўмард укаларим — қалдирғочларим.

Рухимга ин кўйди мурғак палопон,
Ҳаёт ҳақидаги қасоскор ўйлар.
Чорлади хиёнат сабаб оққан қон,
Қулатилган қушлар — ҳақиқатгўйлар.

Душманам —
Бокира, қалб бўстонининг
Ишонч дарахтини қовлаётганлар.
Ун етти ёш қизни — ишқ осмонининг
Митти қалдирғочин овлаётганлар.

Жаҳон ғала-ғовур, гаҳи беомон
Биринчилар учун иқбол кам келди.
Оламнинг бахтига
Қучиб буюк шон
Қалдирғоч қайтгувчи вақт ҳам келди.

Анзират бирдан ирғиб турди-да, еб қўйгудек ўқрайиб:

— Кетинг, — деди. — Кетинг... — Унинг юзи қўрқувдан кўкариб кетган эди. — Эрим кўриб қолса ўлдиради мени. Кетинг! Қайтиб келманг бу ёқларга. Худо хайрингизни берсин, мени тинч қўйинг!

— Анзират! Уша чўлоққа тенг бўлдингми, Анзират! Ташла уни, ташла! Ҳазим оламан сени, бошингача зарга кўми ташлайман!

Анзират қон йиғлади, сўнг қўллари билан юзини тўсганча:

— Керак эмас, ҳеч нарса керак эмас менга! — дея баттар хўнграб юборди у. — Мени тинч қўйинг! Тинч қўйинг мени. Худо хайрингизни берсин, тинч қўйинг! Шусиз ҳам юзим қаро бўлди...

Унинг кўз ёшини кўриб, ёлборишини эшитиб, Мирзақулнинг юраги орзиқиб кетди. Бориб, жувоннинг қўлини тўсди.

Бошингга урасанми уни? Ахир, у майиб бўлса, ҳеч вақога ярамаса, умринг азобда ўтади-ку?!

— Сизга нима? — дея шоша-пиша Мирзақулнинг гапини бўлди Анзират. — Майли, пешонамда борини кўраман. Фақат сиз мени тинч қўйинг.

— Истасанг, эрингни яна қайтариб жўнатиб юбораман! — Мирзақул жувоннинг қўлидан ушлади. Анзират чўчиб қўлини тортди. — Истасанг, эртагаёқ сенга уйланаман. Эшитяпсанми, Анзират?! Фақат сен хўп десанг бас! Эринг — нима, қўлидан ҳеч иш келмайди.

— Йўқ, йўқ! Нималар деясиз ўзи? — Анзират орқага тисланди. — Уни тинч қўйинг! Шунча жабр чеккани етар. Тинч қўйинг бизни. У сизга нима гуноҳ қилди? Менга ҳеч нарса керак эмас, фақат тинч қўйинг, сиздан ўтиниб сўрайман!.. — Унинг қўллари қалтирар, кўз ёшлари юзини ювиб тушар, ўзи қўрқиб кетганидан ҳам, ўтириб пақирини қучоқлаб олган эди.

— Мен ҳам одамман! — дея алам билан зорланди Мирзақул. — Сени кўриб...

— Керак эмас! — дея қақшаб юборди Анзират. — Керак эмас! Тинч қўй мени, тинч қўй!..

У пақирини олдию тойғана-тойғана қишлоқ томон чопиб кетди.

— Тинч қўймайман! — Хўрлиги келибми, Мирзақул ақдан озгандек бақирди. — Эрингни Сибирга жўнатаман, ўзингни тортиб оламан! Ҳали қараб тур сен!..

Анзират бўш пақирини даранглатиб токи уйига кириб кетгунича у изидан қараб турди. Сўнг отини етаклаган қўйи қишлоғига жўнади.

Унинг Нормат полвондан қўрқиши ҳам, Анзиратга зуғими ҳам аслида бемаънилик. Бусиз ҳам иши чатоқ эди Мирзақулнинг. Уруш охирида, олдингидек, қуруқ гапларгаю ёзма ахборотларига ишониб келинган пайтлар ўтган, нафас ростлаб олинган, энди фронт ортдаги ҳаёт ҳам бирдек назорат қилиниб, текшир-текширлар бошланган, шу тариқа унинг ҳам тагига сув кетган эди. Йилнинг бошларида ҳарбий комиссариатдаги ошнасини қўққисидан фронтга жўнатишди ва Мирзақулга ўхшаганларнинг аксариятига бирдан қақирув қоғози келди. Бу иш шу даражада тез юз бердики, Мирзақул таниш-билишларини орага солишга ҳам улгуролмай қолди. Боз устига, уруш давридаги хизматларингиз звазигагина суд бўлишдан халос этилдингиз, дея уни огоҳлантиришди ҳам.

Шу орада қулоғига чалиндикки, Нормат полвон Анзиратни калтаклабди, боёқиш бола ташлабди. Нормат полвон уйини ташлаб кетипти, лекин бола кимдан бўлганини ит ҳам билмас эмиш ҳали. Фақат терсоталиклар бошини кўтаролмай қолиб, тутантириқдай тутаб ётган эмиш. Шуларни эшитгач, дафъатан у

эсанкираб қолди. Бир-икки кун гарангсиб юрди. Анзират миқ этмаганлигини, қилмиши сирлигича қолганлигини аниқ билгач, кўнгли сал тинчиди. Рост бўлса, Анзират ўлим тўшагида ётган эмиш...

«Агар, у тирик қолсаю урушдан соғ қайтмасам, ўлаўлгунича мени қарғаб ўтади», деб ўйлади Мирзақул. Негадир у Анзиратни ўйласа бир хил бўлиб кетар, уни қўлдан чиқаргиси келмас эди. Охириг марта уни кўргиси, етказган ситамлари учун олдиндан ўтгиси, ризолик олгиси ва сочидан тараладиган ёқимли ҳидни яна бир бор туйгуси келди. Агар шундай қилмаса, армонда кетади у. Боради, осмон узилиб тушса ҳам боради.

Нормат полвоннинг уйидан бош олиб чиқиб кетгани ва Анзиратнинг бир ўзи қолганлиги унга умид бағишлади...

IX

...Терсотада бошланган миш-миш аста-секин дарёдек тошиб, бир неча ҳафта ичида тоғу тош демай қўшни қишлоқларни ҳам қамраб олди. Бу тошқин шу даражада сеҳркор ва шиддатли эдики, унга чайинмаган ва сув қуймаган одам бу атрофда деярли қолмади. Бу дарё қанчалик қуқур бўлса, унинг оқиб келиб қуйиладиган ўзанлари ҳам шунчалик турли-туман эди. Улар турлича оқар ва турлича тугар эди. Уларнинг қаердан бошланганию қаерда тугаши ҳақида бирон киши аниқ бир нима дея олмасди. Гўё эмишки, «Терсоталик номдор чавандоз Нормат полвон урушдан келса, хотини ўзининг тўн ёпишган дўсти билан ўйнашиб юрган эмиш. Нормат полвон хотинини уриб ўлдирган эмиш». «Нормат полвон урушдан қайтса хотини бировдан бола кўриб ўтирган эмиш. Нормат полвон аччиғига чидай олмай хотинини осиб қўйибди...» «Терсоталик Нормат полвон урушдан қайтса, хотини... Ҳам-қишлоқлари бузукни тошбўрон қилишибди. Ҳозир суд бўлаётган эмиш».

Энг қизиғи бошқа ёқда эди: бу гапни ташиб юрганлар ҳам унинг рост эканлигига ўзлари ишонишмас, лекин тилларига эрк беришар эди. Бу миш-мишлар оқими бориб-бориб шундай тус олдики, терсоталикларнинг ҳовлиқмалиги боис Нормат полвон жоҳиллик қилганга чиқди. Доноларнинг ҳисоб-китоби ва чала туғилган болани кўрганларнинг кафолат беришича, эмишки, терсоталиклар бир норасиданинг уволига қолишибди, Нормат полвоннинг хотини ҳам, бола эримдан бўлган, деб айтибди.

Гапни бу ёққа бурганлар Нормат полвоннинг урушдан қайтган қунигача ҳисоблаб беришар, «Мана, келганига ропла-роса икки ой бўлибди, ҳомила ўзидан бўлган. Болани кўмганлар, бир парча гўшт эди, дейишяпти», дея таъкидлашар эди.

Юз берган воқеага Нормат полвоннинг ҳеч ишонгиси келмас, табиийки, миш-мишлар оқими, яъни моҳияти аниқ бўлмаган ҳодисага турли кишиларнинг турлича ёндашуви ва шунинг оқибати ўлароқ туғилган турлича фикрлар унинг ҳам қулоғига чалинар, у ҳам шубҳа-иштибоҳ ва афсус-надоматлар ўтида қовурилар эди. Унга бари қандайдир оғир босинқирашдек бўлиб туюлар, қани энди тезроқ уйғониб кетсаю ҳаммаси бира-тўла барҳам топса. Бироқ бу тушнинг адоғи йўққа ўхшар ва уни муттасил азоблар, ўзини ўнглаб олишига имкон бермас эди. Уша қуни нималар қилганини у аниқ эслай олмасди. Анзиратни бўғдимми ёки урдими?! Ҳар қалай, нимадир қилди. Контузия асорати, ишқилиб ўнги билан тушини кўп ҳам фарқлай билмас, хотирасида нимаики тикланса шундан келиб чиқиб ҳар хил режалар тузар, изтироб-

да куйган кўнгли гоҳо-таскин, гоҳо интиқом истар эди. Гоҳо унинг бир ёқларга бош олиб кетгиси келар эди. «Нега ўша ёқларда ўлиб кетмадим, — деб қовурилларди гоҳо, — элим, юртим, бола-чақам деб қон тўқдим, қирғиндан омон қайтдим, бошқалардай бегона аёлларга кўз олайтирмадим, хотинимни ўйладим, уни вафодор деб билдим, хиёнат қилмадим, келсам, мен ишонганлар мана бундай қилиб кутиб олишди». Шуларни ўйлар экан, госпиталда даволаган врач айтган гаплар хаёлидан кечар эди. Эмишки, Нормат полвонлар юртини, номусини, эркини ҳимоя қилипти. Ҳали боришса барча уларни поёндоз тўшаб кутиб олар эмиш! Мана сенга поёндоз!

Урушдан қайтган кезлари Анзиратнинг негадир бегонасираб юрганлигига энди эътибор қила бошлаган эди у. Ушанда бунга кўп ҳам аҳамият бермаган экан. Анзиратнинг кўнгличанглигию нози, эркалиги замирида ҳам аслида энгилтаклик яшириниб ётгандай туюлар, назарида, умр бўйи бузуқ хотин билан яшаб келгандек — қўйнида илон сақлаб юргандек, дарди-дунёси қоронғи бўлар эди.

Шу боис ҳам уч йилдан буён қаровсиз ётган Бийди момонинг кенжа ўғлига тегишли уйни сал тартибга келтирдию шу ерда яшай бошлади. Уйга қарашга ҳам, бирон ёққа чиқишга ҳам тоқати йўқ эди.

Уни дараклаб гоҳида Бийди момо келар, баъзан катта келин, Шариф кўса иссиқ-совуғидан хабар олар, гоҳо ҳафталаб ҳеч ким келмас эди. Бийди момо ҳар келганида жавраб-жавраб кетар, шу аммасидан бўлак яқин кишиси қолмагани учун, кампир койиса ҳам барибир миннатдор бўларди. Бийди момонинг дарди-фикри — уни уйлантириш эди, шунда хотини адо бўлар эмиш, аёл зоти азалдан куйинчак экан, шу боис у уйланса бас, Анзиратнинг капаси куяр эмиш. Бийди момо унинг ҳоли-жонига қўймасди. Нормат полвон эса бошқа уйланишни хаёлига ҳам келтирмасди. Зиқланарди ва ёлғиз қолишни истарди.

Бийди момо кетгач эса ҳаётдан кўнгли совуб, ичи музлаб бораётганини ҳис этар, ҳаммадан кўп шу муз азоб берар эди унга.

Шариф кўса келса, афтидан, нима ҳақда гапиришини билмай, соатлаб мум тишлаб ўтирарди. Нормат полвон эса ғижинар, хушламаётганини ошкор сездириш учун тумтайиб олар, ҳали ҳам ўзининг ночорлигини тан олгиси келмас, бир нималарни ўйлаб юрган киши қилиб кўрсатар эди.

Утган сафар келганида Шариф кўса:

— Бу йил шерикчиликка эканизми? — деб сўради орани юмшатиш учун. — Ер роса тобига келипти.

— Мен ўзим деҳқончилик қилмоқчиман, — деди Нормат полвон кўрслик билан унинг ҳафсаласини пир қилиб.

— Қаерда деҳқончилик қиласан?

— Ҳамишаги жойимда-да.

— Нўхат экасанми? Бозорда жуда қиммат дейишади-ку. Бир тарозисига бир эчки беришаётган эмиш. Ёки зиғир экасанми, а?

— Ҳа! — Нормат полвон бўкириб юборди. — Нўхат ҳам экаман, қовун-тарвуз ҳам. Тариқ-лавлагиям, ҳамма-ҳаммасини экаман, тинч қўясанми, йўқми?! Нега менга канадай ёпишиб олдинг ўзи?!

— Бақирма! — Шариф кўсанники ҳам тутиб кетди. — Нега менга бақирасан? Нима, отангни мен ўлдирдимми?! Сенми фақат... шундай бўлган? Бировнинг ўғли, бировнинг отаси ўляпти. Бировнинг бошига шундай кўргилик тушяптики, айтишга тил бормаиди. Лекин ҳеч ким сенга ўхшаб яшириниб олгани йўқ! Эркакмисан ўзи, бундай бағрингни кўтар! Етишингни қараю.

Ҳе-е, сени ўша... менга деса ўлиб кетмайсанми?! — Шариф кўса этагини бир силкиб чиқиб кетди. Яна бир кун ўзи гуноҳкордай бош эгиб: «Ҳа, ётибсанми, ота ўғли», деб кириб келди.

— Балки ҳаммаси бўлмағур гапдир-а, Нормат? — деди у ўтирар-ўтирмас. — Балки бу аёлларнинг шунчаки ваҳимасидир? Ҳеч ким кўзи билан кўрмаган бўлса?

Нормат полвон унга ҳафсаласиз қаради. Кейинги пайтларда ўзи ҳам шундай ўйга борар, бироқ кўнглини ёрса, гапини маъқуллайдиган киши йўқлигидан қийналар эди. Гарчи шундай бўлса-да, қовоғини очмай:

— Сенга ким айтди бу гапни? — деб сўради. — Ким? Ё валломат бўп кетдингми, Шариф?

— Ҳамма, бутун қишлоқ шундай деяпти.

— Хотининг ҳам шундай деяптими, а?

Шариф кўса энаси қотгандек қўл силтади.

— Хотинларнинг ҳаммаси бир гўр — ваҳимачи бўлшади. Бир-бирини кўролмайдди, Нормат, миш-мишсиз туролмайдди. Улар нима, товуқ нима.

Нормат полвоннинг ичида чироқ ёнгандай бўлди. Гарчи унинг ёруғи кучли бўлмаса-да, вужудини алланечук иситарди...

Х

Қорлар эриб, қуёш ерни қиздира бошлади. Оғир кечган кунлар ортда қолди. Анзират зўрға оёққа турди, ташқарига ўзи чиқиб келаётган бўлди. У озиб-тўзиб кетган, аввалги чиройидан асар ҳам йўқ, сочи бирдан оқариб, қариб қолгандек эди. Бола ташлагач, кўп қон йўқотган ва сарак-сарак касалига гирифтор бўлган эди. Бошини тик тутиб юролмас, тикилишлари муштипарона, қонсиз юзи мурданикидек совуқ ва ярашиқсиз эди. Кўзлари чўкиб, киртайган, боши қалтиравергани унинг қаерга қаерга тикилаётганини билиб бўлмас, қарашлари маънисиз эди. Негадир у бир нарсадан уялаётгандай, тез-тез қафти билан юзини тўсар ва нозланаётганга ўхшаб қарар, кейин заиф товушда: «Вой-мен ўлай», деб кўярди. Бу қилиғи унга ярашмасди. Жувонни кўрган-билганлар бу ўша — Анзират эканлигига дафъатан сира ишонишмас эди.

Икки ойдан бери тепасида ўтирган Ҳанифа ҳам ундаги бу ўзгаришдан ташвишланар, жувон эшикка чиққанида ортидан қараб ўтириб бошини чайқар ва лабини қаттиқ тишлаб, йиғлаб юбормаслик учун кўзларини тиззасига босарди. Ҳамқишлоқлари унинг икки ойда бунчалар ўзини олдириб қўйганига, кампирларга ўхшаб қолганига ҳайрон бўлишарди.

Мулла Хидир қизи кимдандир бола орттирганию қуёви уйини ташлаб чиқиб кетганини эшитгач, бир келмади ва: «Менинг ундай қизим йўқ, оқ қилдим», дея овоза қилди. Бу Анзиратни эсанкиратиб қўйди. Бир ҳафтача ҳеч нарса емай, ҳеч кимга гапирмай шифтга тикилиб ётди. Кейин бошини кўтариб, Ҳанифадан «Отам келмадимми?» деб сўради. Ҳанифа «йўқ» деган маънода сезилар-сезилмас бош чайқагач, «Мен отам келди деган ўйда кўзимни очибман», дедию йиғлаб юборди.

Пичадан кейин у ўрнидан турди-да, тимирскиланди. Қўлига илинган нарсани олиб кўриб, ҳафсаласи пир бўлгандек ерга ташлаб, сўнг яна ниманидир қидира бошлади.

— Нимани изляяпсиз? — дея сўради Ҳанифа, унинг безовта бўлаётганини сезиб.

— Йўқ-йўқ... ҳеч нарса... — деди у ва Ҳанифага синовчан кўз ташлади, узоқ тикилди, шунда икки томчи ёш кўзларидан сизиб чиқди-да, юзларини ювиб ерга тушди. — Норматимнинг хатлари қани? — деди у заиф товушда. — Тумордай-тумордай хатлари... Анзиратжон деб бошлагувчи эди хатларини. Норматжоним...

Нима қилишини билмай, Ҳанифа лабларини тишлади, жавдиради ва унсизгина йиғлади.

— Мен уларни яшириб қўйдим — йўқолиб қолмасин деб... — деди у, баногоҳ хаёлига шу гап келганидан ўзи ҳам хурсанд бўлиб, — сал мадорга кирсангиз, бераман, ўқи-иб ётарсиз.

— «Сени бало-қазолардан ўзи асрасин», деб ёзгич эди у. «Сен менинг суянган тоғимсан, ишонган боғимсан», деб ёзгич эди у...

— Яхши бўп кетади... — деди Ҳанифа, иложи борича унинг кўнглини қолдиргиси келмай. — Ҳали ҳеч нарсани кўрмагандай бўп кетасиз. Эр-хотиннинг уруши — дока рўмолнинг қуриши...

— Энам, мени кўрганиям келмайсан, қизим, дермиш тушимда. Мен, яқинда кўргали бораман, энажон, фақат хатларни топиб бир ўқиб, бир кўзимга суртай, эмасан ҳаёб бўлади-да, дермишман...

— Яхшиликка бўлсин ишқилиб. — Ҳанифа кўзларидан ёшларни артди.

— Сиз — йиғлаяпсизми? — деб сўради Анзират бирдан авзойи ўзгариб. — Менга ачиниб йиғлаяпсизми?! Пешонам шўр экан, нима қилай, опажон... — Унинг кўзларидан шашқатор ёш қуйилди. — Сиздан кўп яхшилик кўрдим. Тузалсам, чўрингиз бўламан. Қарзим бўйнимда кетса Холмат билан Ҳожар қайтарар сизга. Шулар кўчада қолмасин, опажон!

— Вой, ундай деманг, айланай, ҳали кўрмагандай бўп кетасиз.

— Биламан опа — куним калта. Ҳар кеча тушимга энам киради, тезроқ келсанг-чи, қизим, ахир сочим битлаб кетди-ку, деб бошини тутиб туради. Куним калта, бун биламан, опажон.

— Ёмон ният қилманг, айланай. Болаларингизнинг роҳатини кўринг, келин тушириб, қиз чиқариб, эҳ-хе-е...

Ўзи гап очганда ҳам ҳеч ким унга Нормат полвон ҳақида гапирмас эди. Кўнгил сўраб келганлар ўз ишвишларидан, у ёқ буюқдан сўзлар, қаёқдаги гапларни гапириб ўтиришар, ҳатто Бийди момо ҳақида ҳам лом-мим дейишмас эди.

Оёққа тургач Анзират сал мадорга келгандек бўлдию ҳафта ўтмай яна ётиб қолди. Негадир бу гал унинг эти кўкара бошлади. Аввал бошда чакка томирлари бўртиб, сўнг тирноқларига довура кўкариб кетди. Бун кўриб, Ҳанифанинг юраги зардобга тўлди: «Аёлларнинг шўри кўрсин! Биз — муштипарларнинг бошимизга бало бўлган урушнинг оти ўчсин! Шунга ўйлаб топганларни илоё ер ютсин! Э, худо, сенга нима ёмонлик қилиб эдик биз, мунча қийнамасанг! Шубҳа каммиди? Бу — нимаси?»

У район марказига бориб нўғай фельдшерни бошлаб келди. Фельдшер бирор ҳафта муолажа қилгач, Анзират яна оёққа турди ва юра бошлади.

Отаси онасини нега урди, нега уларни ташлаб кетди, — Бийди момоникада яшаб юрипти — Холмат бунга тушунолмасди. Онаси тўшақда михланиб ётганидан бери у болаларга ҳам қўшилмас, ўйнамас, бунинг ўрнига Ҳожарни овулар, Ҳанифа буюрган юмушларни қилар: чой қўяр, печка ёқар, мол-қолга қарар эди. Узун кечалари онасига парвона бўлар, гоҳо унинг бош учидан ўтирганча ухлаб қоларди.

— Холматингиз кўп эсли йигит бўлди-да, — деб уни Анзиратга мақтарди Ҳанифа.

Онаси қандайдир ёмон иш қилганини, отаси шунинг учун ҳам уларни ташлаб кетганини у тенгқурларидан эшитган, лекин бари бир онасини яхши кўрар, ҳаммаси анови ялмоғиз кампир — Бийди момонинг иши, деб ўйлар эди. Бийди момонинг набирасини у икки марта урган, йиғлатган, шунинг аламига онасини тортиб олди

улар. Отаси урушдан қайтиб келмасидан олдин қандай яхши эди-я. «Катта бўлса, отасидай полвон йигит бўлади» деб ҳамма Холматни мақтарди. Бийди момо ҳам баъзан унга жийда ё конфет берар эди. Кейин: «Урушмай ўйланглар, бўлмаса, олбир-шолбирларингни кесиб оламан», деб пўписа ҳам қиларди. Бийди момо зўр эди, лекин отаси келдию бирдан айнади. Уша кунни қишлоқни бошига кўтариб галва қилди, теккангаям, тегмагангаям Анзиратни ур, деди. Мана, энди онаси ўрнидан туролмай ётибди. Ҳали шоймай турсин, Холмат катта бўлса ҳаммасидан ўч олади...

Бир кунни қирда яхмалак учаётган болаларга бориб қўшилган эди, Келдиёр сўпининг ўғли уни итариб юборди: «Бор кет, бизга эргашма, сен бузуқнинг боласан. Опанг бузуқ», деди. Эртаси кунни синфдошлари ўзига галати қарашётганини сездди у.

— Мен сен билан ўтирмайман, — деди бир кунни Шариф кўсаннинг қизи. — Энанг ёмон аёл, мен сен билан ўқимайман...

Холматнинг хўрлиги келди, назарида, бошқалар ҳам ундан ўзини тортаётгандек эди. У сумкасини олди-да, югурганча синфдан чиқиб кетди. Қайтиб мактабга бормади. Эртадан кечгача онасига қараб ўтирадиган бўлди.

— Ўзимнинг улгинам, суянчиққинам, — деб эркаларди баъзан уни онаси, — сизларни деб юрибман-да бу дунёда, меҳрибонгинам.

Бир кунни Анзират:

— Болам, сени ҳам қийнаб қўйдим. Бор, жўраларинг билан ўйна, мен тузукман, — деб қолди.

— Ўйнамайман, — деди Холмат хўмрайиб. — Болалар «бузуқнинг ули» деб масхара қилади.

Анзират унинг гапларидан кўкариб кетди, апил-тапил кўрпага ўрандию йиғлаб юборди. Бир оздан сўнг бошини чиқарди-да, Холматга ғамгин тикилди. Кейин:

— Ҳали сизларгаям азоб беряпманми, а?! — деб яна кўзлари ёшланди. — Бу кунидан онангни ўлгани яхши эмасми, болам? Вой, шўрим!

— Сиз ёмон эмассиз, шундайми! — деди Холмат онасига қўшилиб йиғлар экан. — Мен биламан — сиз ёмон эмассиз... Ёмон эмассиз-ку, а?!

— Йўк, ундай эмасман, — Анзират ўғлини бағрига босди. — Сен ишонсанг — бас, улим, мен ундай эмасман!..

— Биламан, ҳаммасини анови ялмоғиз кампир қилди. Отамни тортиб олди. Бийдининг невараси мени «бузуқнинг ули» деди.

— Уларга қулоқ солма, болам, — Анзиратнинг ўпкаси тўлиб кетди, — менга ишонсанг бас. Ундай эмасман, уларнинг ўзлари шунақа, болам!

— Улар билан ҳеч ўйнамайман. Улар мени етимча дейишади.

— Қўй, болам, қўй гапирма...

Холмат зерикдимми, эртаси кунни тушга томон кўчага чиқиб кетди. Бир маҳал у жонсарак, ҳаллослаб кириб келди. Унинг устбоши ҳўл, юзи бўғриқиб кетган, айб иш қилиб қўйган каби кўзлари мўлтирарди. Ора-сера эшикка қараб қўярди.

— Нима бўлди, улим? — деб сўради Анзират, ваҳм босиб.

— Урдим.

— Кимни? Нега урасан, болам?

Шу чоғ эшик очилдию девордармиён кўшнисини — Холжон уриб ичкарига кирди. Қўлида — хивич, оғзидан боди кириб шоди чиқади. Кира солиб у: «Қутуриб қолдингми, етимча» деди-да, Холматнинг юз-кўзи аралаш хивич билан туширди. Холмат додлаганча Анзиратнинг нариёғига ўтди.

— Нега бировнинг боласини урасиз? Нега урасиз? — деди бўғилиб Анзират. — Худди мен ўлгандай, бунинг ҳеч кими йўқдай... Уҳу-уҳу, нима... уҳу... мен... болаларим оёқостида қолдими ҳали? Уҳу-уҳу, нима ёмонлик қилди сизга?

— Нима ёмонлик қилганини ўзидан сўранг, келин, — деди кинояомуз оҳангда Холжон, — болажонингиз... қонига бўяб ташлабди-ку.

— «Онаси бузук!» деди-ку ўзи. Нега ундай дейди? Нега масҳара қилади? — деди Холмат йиғламсираб. — Яна шундай деса...

— Вой, ўргилдим, сиздай энасининг ҳимоячисидан, олдин қаёқда эдингиз, айланай? Энангизнинг бузуклиги ёлғонми? Ана, ўзидан сўранг. Бузукни бузук, кўрни кўр, карни кар дейди-да. Тили узунлик қилганингиз нимаси? Ана, сўранг энангиздан. Ҳе, ўша!..

Анзират доврираб қолди. Холматни бағрига босган калтироқ товушда:

— Ундай деманг, — деди, — болани бузманг! Тирик эканман, буларни уришга йўл қўймайман, йўл қўймайман! Улганимдан кейин урасиз буларни, эшитдингизми?

— О-ҳо, — деди Холжон, сўнг бутун қишлоқни бошига кўтармоқчидай шанғиллади: — О-ҳо, ҳали мен оппоқман дерсиз, ҳали бола ташлаган — сен дерсиз?! Йў-ўқ! Нега ҳам ғарлик, ҳам пешгирлик қиласан? — У сенсирай бошлади. — Мен эмас, сен ташладинг болани, бузуклик қилган ҳам сенсан. Уйнаш орттириб, юзимизни шувут қилганинг етмагандай болангизям босмачиликка ўргатапсанми энди? Сенга гапиргани ким қўйибди ўзи? Олдин этагингни йиғиштириб ол. Кейин...

— Бас қилин! — Анзират телбаларча ўкириб ўридан турди. Холжоннинг кейинги гапи суяк-суягидан ўтиб кетган, дағ-дағ титраб эди у. — Бас қилин! Бас-с!.. Чопиб ташлайман! — У деворга суяб қўйилган ойболтага ташланди. — Чопиб ташлайман!.. Жонимдан тўйиб кетдим! — Анзират болтани даст кўтардию Холжонга қараб югурди. — Тинч қўясанми, йўқми? Нега уйимга бостириб кирасан? Нега айғоқлик қиласан? Нега болаларимга кун бермайсан?! Сенларга нима ёмонлик қилдим ўзи, айбим нима? Арпаларингни хом ўрдимми? Эрингни ўйнаш қилдимми?! Нега ҳамманг менга ёпишасан?! Ҳаммангни чопиб ташлайман. — Унинг вазоҳати қўрқулик эди. Кўзлари қонталашган, рўмоли елкасига тушиб, оқиш сочлари тўзғиб кетган эди. — Ҳамманг мени гап қиласан, ҳамманг аламингни мендан олсан. Нима, ўзларинг оппоқми?! Ўзларинг айб қилмагансанми? Айбимни билмайди деб ўйлайсанми? Ҳаммангни ўлдираман... ўлдираман...

— Вой, одамлар, ўлдиради, ўлдириб қўяди! Жинни бўп қопти бу! — Холжон супага чиқиб қочар экан, аюҳаннос солди. — Ўлдириб қўяди! Қутқаринглар! Вой-дод! Бу юртда кун кўриб бўлмай қолди. Манови бузуқи ҳаммани қон қақшатади. Боласиниям бузукликка ўргатяпти. Ўлдиради бу, ўлдиради!

Анзират эшикни ичидан тамбалади-да, ойболтани бир четга улоқтириб, ўзини тўшакка ташлади. Яратгани, ўзини ва яна аллакимни қарғаб, узоқ йиғлади. Кейин уни чиқмай бирдан жимиб қолди. Унга қараб йиғлаб ўтирган Холмат сергак тортди, «Эна, энажон!» деди, онаси қилт этмагач, «Энам ўлиб қолди», деб ҳиқиллаганча жонҳолатда Ҳанифаникига қараб югурди...

XI

«Жанжал чиққан куни Нормат акамникига югуриб борсам, Анзират янгам ўртада қонга беланиб ётган

экан. Тўдалашиб турганлар унга ижирғаниб қарашар, ўзлари нима қилишаётганларини билишмас эди. Бийди момо: «Ур! Ўлдириб бузуқини. Қорнига теп, қорнига! Ҳаромини қорнида ўлдир, ҳаромини!» деб юракларга кутку солар эди.

Анзират янгам ётган жойдаги қор қизғиш тоблаб борарди. Боёқишнинг зўрға бошини кўтариб эшик томонга, юм-юм йиғлаб турган Холмат билан Ҳожарга видолашаётгандай қарагани ҳамон кўз ўнгимда.

Биз — болалар нима воқеа содир бўлганини билмай, бир четда шумшайиб турар, Анзират янгамизни бу аҳволда кўриб юрагимиз туз сепгандай ачишар эди. У бизни яхши кўрарди, уйига борсак, Ҳожар-пожарларга ўхшаб хўмраймас, эркалаб бошимизни силар, кант-курс берар эди.

У терсоталик аёлларнинг энг сулуви эди. Ҳаммасидан ҳам унинг кулиб туришини яхши кўрардим. «Қани энди у мен тенги бўлсаю...» Уни кўрдим дегунча юрак ортиқиб кетар, эркалашини, ҳеч бўлмаса бир марта эркалаб сочларимни силашини жуда-жуда истар эдим. Шундай янгамнинг аллақандай кимсалар оёғи остида ётиши... чидаб бўлмас ҳол эди. Бироқ Бийди момонинг уни «бузук»дан олиб «бузук»қа солиши...

Ниҳоят, жанжал босилди. Одамлар уй-уйига тарқалашди.

Энам Жийдабулоққа — тоғамларникига кетган эди, у келгач бор гапни айтиб бердим. Аввалига у кўрқиб кетди, кейин шоша-пиша рўмолини ўради-да, Анзират янгамларникига жўнади. Уйга кеч қайтди, у ҳам йиғлапти — кўзлари қизариб кетипти.

«Эна, Анзират янгам ростдан ҳам шундайми?» «Билмадим, мендан ҳеч нимани сўрама, болам! Ёлғиз эгамга аён бу! Нима гап ўтганини ҳеч ким, ҳеч ким билмайди».

«Ундай бўлса, одамлар нега уришди, а?»

«Одамлар аламзада-да, болам. Уруш бағритош қил қўйди ҳаммани. Уруш ўлсин болам, бошимиздан ғармай қолди. Одамлар бошига кулфат тушса, бировдан кўрадинган бўлиб қолди. Барчасига уруш сабаб, болам, уруш сабаб».

«Лекин сиз ундай қилмас эдингиз, эна, сиз Анзират янгамга тош отмас эдингиз».

«Ким билсин, болам, бошимга тушган ташвишларга сабабчи — мана шу, деб... Хом сут эмган бандамиз-да».

«Анзират янгамнинг ундайлигига ишонмайман, эна. Мени у яхши кўради».

«Ишонма, болам, ишонма!»

Анзират янгамларникига ҳар куни, токи у бола ташлагунга қадар энам қатнаб турди. Ўзининг айтишича, уч-тўрт хотин болани олиб бориб Азлартепага кўмишибди, кейин энам кўрпа-тўшак қилиб бир ҳафтача кимир этмай ётди.

«Бор, янганнинг ишларига қараш. Холмат ҳали ёш. Боёқишлар қийналаётгандир».

«Хўп».

Борсам, Холмат ўтин ёраман деб уриниб ётган экан. Мени кўриб хўмрайди.

«Нега келдинг».

«Ёрдамлашгани».

«Керак эмас. Кет».

«Нега энди?»

«Ҳаммаларинг бизни ёмон кўрасизлар».

«Анзират янгамни мен яхши кўраман».

«Алдама».

«Рост. Энам Холмат билан жўра бўл деди...»

«Онаси бузук, демайсанми сен?!»

«Ундай десам тилим кесилсин!»

«Маили, кел, жўра бўламиз».

(Отамнинг хотираларидан)

Нўғай фельдшер ташлаб кетган дорилар Анзират-га кор қилди. У яна оёққа турди, аста-секин соғая бошлади.

Энди, гарчи онда-сонда бўлса-да, кечкурунлари уникидан Ҳанифанинг яйраб гапиргани, келинчақларнинг шўх кулгуси эшитилиб қолар эди.

XII

Кўклам нафаси кеза бошлади. Кунгай бетдаги қорлар эриб, даралар олачалпоқ тусга кирди. Нормат полвон милтиғини олди-да, Қоратўшни эгарлаб Терсотадан чиқиб кетди.

Унга осон эмас эди. Юрагини кимга ёрарини билмасди. Тоғу тошларгами? Сойларгами ёки арчаларгами? Улар дард не эканини қаёқдан билишсин!

Нормат полвоннинг муроди — ов қилиш эмасди. Оёқостидан чиқиб қолсагина ул-булни отар, бошқиси пайтда эса милтиқ унга шунчаки «йўлдош» эди. Шу чиқиб кетганидан у бир ҳафтача қўшни қишлоқларда кўноқ бўлиб, тоғ кезиб юрди. Бир куни саҳар пайти Қалта қишлоғидан чиқди-да, кунботарга қараб йўл олди. Қош қорайгунча айланиб қаттиқ чарчади. Тунагулик жой тополмай гарангисиб бораётиб, узоқда милтираб турган чироққа кўзи тушди. Отнинг бошини шу ёққа бурди. Пича юргач, киприкдек тизилган теракларга рўпара келди. Ундан нари — боғ, боғ адоғида кўрмисизгина уй. Баҳайбат ит бутун дарани ларзага солиб вовуллаганча унинг йўлини тўсди. Қоратўш ҳуркиб қулоқларини динг қилганча туриб қолди.

— Олапар, маҳ-маҳ, — деди Нормат полвон итнинг тусига қараб, таваккалига. — Жим, ҳе ҳаром ўлгур! Унинг товушини эшитиб, ит баттар вовуллаб бошлади. Уй тарафда бир кишининг қораси кўринди. Киши қўлидаги фонусни бўйи баробар кўтариб:

— Ким у? — деб сўради.

— Қариндош, итингизни чақиринг-э, тоза овора қилди-ку!

Эгасининг товушини эшитган ҳамоно ит дадилланиб, қайта ҳужумга ўтди. Энди у отни айланиб ҳура бошлади.

— Сиртлон, маҳ-маҳ, тур, жойингга бор!

Ит думини ликиллаб бир-икки ҳурди-да, отга йўл берди.

— Меҳмон ортиқчалик қилмайдими? — деди Нормат полвон, отдан тушар экан, фонус кўтариб олган кўсанамо кишининг юзига синовчан тикилиб.

— Қайси ўзбек меҳмонни қувлабдики, биз қувсақ, — деди фонус кўтарган киши, қувноқ товушда, — қани, отингизни беринг! — У отнинг юганидан олди-да: — Эшмат, — деди дарчадан ичкарига қараб, — чиқ, ўғлим, меҳмонни уйга бошла...

Мезбон фонусни чап қўлида кўтарганча отни етаклаб молхона тарафга кетди. Шу пайт ўн-ўн бир яшар бола уйдан чиқиб келди ва уялиқираб салом берди, кейин Нормат полвонни ичкарига бошлади.

Торгина бўлса-да, шишти баланд хонага киришди; гуриллаб ёнаётган тунука печнинг нариёғида ака-сингил ўйнаб ўтирар, чамаси беш ёшлардаги яна бир бола ҳўриллатиб қатиқ ичаётган эди. Нормат полвон кириши билан ака-сингил ўрнидан турди ва тўшакдан унга жой кўрсатишди. Печка устида ёвгон қайнаб турар, унга қурт солинган, шекилли, ҳиди хонани тутиб кетганди. Пойгакда териб қўйилган саржинни айтмаса, хона шинам ва озода эди.

— Адашиб қолдингизми? — деб сўради болаларнинг каттаси. Боя мезбон: «Эшмат», деб чақирган учун ҳам Нормат полвон ўсмоқчилади:

— Нега ундай деяпсан, Эшматбой?

— Бу жойда адашган кўп, ака, — деди Эшмат катта одамлардек, салмоқлаб.

— Итимиз бўри тутди, — деди болаларнинг кичиги, боядан бери у Нормат полвондан чўчигандай бегонасираб ўтирган эди.

— Итимиз тутгани йўқ бўрини, — дея изоҳ берди Эшмат, кейин укасига «катталарнинг гапига аралашма» деган каби олайиб қўйди, — бўри денг музлаб қопти. Биров оёғидан отган экан.

Нормат полвон унинг гапини эшитмаган каби болаларнинг кичигига юзланди. Шу бола унга ёқиб қолган, нимасидир ўғлига ўхшаб кетарди.

— Итларинг зўр экан-да, унда! Ит сеникими, улим? Бола Эшматга бир мўлтайди-да:

— Ҳа, — деди паст овозда, сўнг яна чўчинқираб акасига қаради.

— Алдаяпти у, алдаяпти! — дея бақирди Эшмат, — ит меники, мен ўзим уни катта қилганман.

— Э-э, шунақами? Унда-а...

Бола бошини эгди, тумтайди. Шундан кейингина:

— Буниям тойхори бор, — деди сал юмшаб Эшмат.

— Тойхоринг бўлса, зўр экан-ку! — Нормат полвон боланинг кўнглини кўтарди.

— Лекин модаси-да, — Эшмат қиқирлаб кулиб юборди. Болаларнинг кичиги йиғламоқдан бери бўлиб акасига қаради. Нормат полвон: — Барибир зўр! — деди негадир кўнгли тўлиб, сўнг боланинг бошини силади. Шу чоғ эшик очилди-да, фонус кўтарган мезбон кўринди.

— Э-э, танишиб ҳам олибсизлар-ку! — деди у, сўнг фонуснинг пилигини пасайтириб бир четга қўйди. — Буни қаранг, кўнгли сезган эканми, бугун оқ шўрва қилувдим. Қадамингиз хосиятлиёв. — У чопонини ечиб, қозикча илди ва Нормат полвонни дастурхонга таклиф қилди. — Хўш, йўл бўлсин меҳмон? Қаерликсиз ўзи?

— Терсотадан.

— Қариндош эканмиз-да, — деди мезбон, унга мулоим кўз ташлаб, биз ҳам илгари Кўкбулоқда турганмиз. Қизим, қани, келтирчи, овқатингни. Кимлардан бўласиз, меҳмон?

— Мама мерганнинг ўғлиман.

— Утроқ Мама мерганнингми?

— Ҳа.

— Кўрмаганман-у, лекин эшитганман. Зап одам бўлган дейишарди. Қани овқатдан олинг, қуртни ўзим қилганман.

— Янга-чи?..

Мезбон индамади. Ҳадемай болалар ухлаб қолишди. Шундан кейин жой солатуриб, мезбон деди:

— Янгангиз бечора қазо қилдилар. Бир йилдан ошди-ёв. Бечора ич-этини еб қўйди-да. Номусга чидай олмади, фач опкетди уни. Ҳаммасига лаънати уруш сабабчи. Мана, сиз оёқдан ажраб қайтибсиз, мен... отган одамлар... тушимдаям тинч қўйишмайди. Кечаси билан бўғиб чиқишади. Уйқу йўқ, Норматвой, уйқу йўқ. Ҳали айтдим-у, асли Кўкбулоқданмиз, деб. Агар, Мулла Турди деганни эшитган бўлсангиз, ўша кишининг жияниман, қаҳатчиликнинг забти билан кеп қолди-да, бу ерларга! Кейин... уруш бошланди-ю... янгангиз тўртта боласи билан чирқиллаб қолаверди. Уч йил бадалида кўрмаган нарсам қолмади. Қанча одамнинг қонини тўқдим — билмайман, ҳисоблаб ўтирадиган пайт эмасди. Ахийри, ўзим ҳам яраландим. Чап қўл чўрт ишламай қолди. Шундан сўнг уйга жўнатишди. Келиб нимани кўрдим денг, ҳовли ҳувиллаб ётибди! Зоғ ҳам йўқ. Қўшнилардан, бизнинг бола-чақа қани,

деб сўрасам, сени ўлди деб эшитдик, оғирчилик хотинингни эзиб қўйди, ноилож, бир ҳисобчига тегди, дейишди. Роса ғазабим қайнади. Дунёга ўт қўйиб юбормоқчи ҳам бўлдим. Лекин... Хотин-ку, майли, болаларни кўзим қиймади. Кенжам урушга кетаётганимда «атта-атта» дейишни энди ўрганган эди. Ётганда ҳам, юрганда ҳам шуни ўйлайман. Ахйири, «Маллабой, ким учун шунча қон кечдинг, хотинингга ўчакишиб болаларингням тирик етим қилмоқчимисан, ўргилдим, сендай номусли одамдан», деб ўйладиму шартта Ёнғоқлига жўнадим. Идорага кириб, раисга шундай-шундай, ҳисобчинг хотинимга эгалик қилиб олипти, яхшиликча қайтариб берса берсин, эмаса, арз қиламан, дедим. Раис қаттиқ кўрқди. Ҳар қалай, фронтвикмиз. Тўғри ҳисобчининг уйига бошлаб борди. Хотиним озиб-тўзиб кетибди, ўзи касалманд эмасмиди, зўрга оёқда юрибди. Мени кўрдию қотди-қолди. Қизим молхонада таппи қораётган экан, қорамни кўрасолиб югуриб келди-да: «Отажон, отажон!» деб бўйнимга осилиб олди. Хуллас, болаларимни олдиму, хотиннинг қўлидан етаклаб бу ёққа жўнадим. Ҳисобчи бир нима деди-ёв, лекин мен эшитмадим, эшитадиган аҳволда ҳам эмасдим. Раис уни жеркиб ташлади. Шундай қилиб... Хотиним бечора йиғлайвериб қон бўлди, бирон марта айбини юзига солганим йўқ, барибир «юзиқоралик қилдим» деб... Энди мендан қоладигани — мана шулар. Болаларимни деб унинг гуноҳидан кечувдим. Лекин олти ой ҳам яшамасди. Бултур қишда ётиб қолди-ю, қайтиб турмади... Биз — эркалар шошиб ҳукм чиқарамиз, шекилли. Энди-энди хотинимнинг ўлимига сабабчи бўлдим-ов, деб ўйлайман. Агар кенгфеъллик қилиб, дардига малҳам бўлганимда соғайиб кетармиди?! Энди ўз ёғимга ўзим қовуриламан. Яхшиям, болаларим бор. Эмаса, аллақачон бир жойларга улоқиб кетармидим. Шу қоракўзларимни меҳрга зор қилмай ўстирсам — бир давлат-да... — Мезбон жим бўлди. Нормат полвон тўшақда ётганча пайқади: ҳамсўхбати қийналиб нафас оляпти. Шу-шу унинг уйқуси ўчди. Мезбоннинг ўзидек содда ва кенгфеъллона ҳукми унинг қатъиятию тушунчаси ва баландпарвоз хаёлларини парчинлаб ташлаган эди. Шароит тақозосига кўра чиқарилган бу ҳукм гарчи бошқа бир пайтда қарор топган таомил мезонига мувофиқ келмаса-да, шу тобда адолатли, тўғри ва инсонпарварона эдики, бу унинг номус, орият, шаън ва ғурур деган муайян асосга эга ақидаларидан устун келди. Шу боис ҳам тонг отгунга қадар мижжа қоқмади, азонда уй эгаси билан ҳам хайрлашмай чиқиб кетди. Ва тўғри Бийди момоникига кириб борди. Йўл-йўлакай ҳаммасини ўйлаб кўрган ва қатъий қарорга келган эди. Госпиталда ётганида даволовчи врач, уруш барчамизнинг бошимизга кулфат солди, яқин кишиларимиздан, соғлиғимиздан, шунинг баробарида ўзимиз учун азиз бўлган орзулардан, осойишталикдан айрилдик. Биз — ҳаёти издан чиққан уруш одамларимиз, деган эди. Ушанда бу гап Нормат полвонга тўғридек туюлса-да, унга ёқмаганди. Мана, энди...

Бийди момо эски қора чопонига ўраниб сарғайган жунни тароқдан ўтказиб ўтирган экан. Кичик келини эса яланбош бўлиб олган, қуроқли бўхчани ёзиб ичидаги кийимларни тахламоқда. У Нормат полвонни кўрдию дик этиб ўрнидан турди ва ерда ётган рўмолини олиб ўради, сўнг шоша-пиша матоҳларини йиғиштиришга тушди.

— Едирдим, ичирдим, — Бийди момо Нормат полвонга эътибор ҳам бермади, — кўзимнинг нури деб ўстирдим, ўлсам тепкилаб кўмишади деб ўйлаб-

ман мен — бечора, ҳузурини бегоналар кўрди. Ким-қаерларда ўлди-кетди. Одамларникидай жиллақурса биттаси тирик қайтмади. Азалдан пешонам шўр экан ўзи. Кетсанг бор, кетавер. Сени ушлаб турганим йўқ. Бор, жўна. Ҳамма лаш-лушларингни опкет, қайтиб қорангни кўрмайин...

— Амма, — деди кичик келин, Нормат полвонга бир қараб олгач хижолат бўлгандай, — бас қила қолинг, амма!

— Нега бас қилар эканман? Тўғри гап туққанингда ёқмайди, ўзи. Эринг ўлган бўлса гуноҳкор менми? Нега зарда қиласан?! Е...

— Амма, — деди яна кичик келин илтижо билан, сўнг Нормат полвонга қарадию дув қизарди ва юзларини яшириб йиғлаб юборди.

— Яна йиғлашинг нимаси? Кўнглимни юмшатаман деясанми?! Овора бўлма, тош қотиб кетган бу юрак, — Бийди момо шахд билан жунни тароқдан ўтказатури тароққа бармоғини уриб олди. — Ҳе, ўлиб кет-э, матоҳ бўлмай, — дея қарганди у қонаган бармоғига жун босар экан, сўнг тароқни печканинг орқасига улоқтирди. — Пешонам шўр экан менинг! Эмаса, куним шуларга қолармиди?!

Нормат полвон ноқулай аҳволга тушиб, нима қиларини билмай каловланди, йўталди. Бийди момо бармоғини сиқимлаганча бошини кўтарди ва уни кўриб тумшайди, индамай жунларни йиғиштира бошлади.

— Мана, яна биттаси! — дея тўнғиллади у, ўзига-ўзи гапиргандай, — бошига ғам тушса ҳаммаси Бийдига чопади, бошқа пайтда эсигаям олишмайди.

— Ҳа, амма, тинчликми? — деди Нормат полвон ўзини хурсанд кўрсатиб орадаги дилгирикни кўтариш учун. — Тўнингизни тескари кийиб олипсиз, нима бало, жездам* тушингизга кирдимми?..

— Э, жезданг ҳам қуриб кетсин, шунча ташвишни менга юкламай! — Бийди момо кичик келинига юзланди. — Сен нега қаққайиб турибсан, меҳмонга чой пой қўй!

Кичик келин бориб чой дамлади, чойнакни дастурхонга келтириб қўйди-да, яна мунғайиб ўтириб олди. Сўнг ҳикиллаб йиғлай бошлади.

— Бас қил! — деди Бийди момо уни жеркиб. Кичик келиннинг дами ичига тушиб кетди. Орага ноқулай жимлик чўкди. Нормат полвон кўнглидаги гапни энди айтиб бўлмаслигини англади ва ўрнидан турди.

— Ҳа-а, тинчликми? — деди Бийди момо. — Утир, манавилар ёвғон-повғон қилар.

Нормат полвон эшикка етганида ўйланиб туриб қолди.

— Менда гапинг борми?! — деб сўради Бийди момо. — Бирон-яримтаси...

Нормат полвон аммасининг товушидан хийла юмшаганлигини пайқагач, яна изига қайтди, печка олдига турган тоғорани тўнкарди-ю, ёғоч оёғини узатиб ўтирди.

— Ҳа, нима бўлди? — Бийди момо ўсмоқчилади. — Эри урган хотинга ўхшаб мунча шумшаймасанг?! Нормат полвон бадтар бошини эгди. Сўнг:

— Амма, — деди синиқ овозда, — мен... мен уйга қайтсаммикан деб эдим. Бўлар иш бўлди, бўёғи сингди. Энди нима фойда... шунга... Узингиз орага тушиб бизни яраштир...

— А?! — Бийди момо шу гап унинг оғзидан чиқаётганига ишонмагандай қайта сўради: — Нима? Қайтасан? Уша бузуқнинг олдига-я? Нима, ўлиб қолдингми? Ориятинг борми ўзи? Эркакмисан? Е...

* Жезда — почча (шева).

— Амма-а! — бир илтижо ва ҳасрат билан деди Нормат полвон. — Болаларим тирик етим бўп қолишини истамайман, амма! Шу қора кўзларни деб юрибман-да, судралиб. Улар хор бўлсинми?! Мен шу ерда туриб, улар меҳрга зор бўлсинми, амма! Энди қўйинг шу эски гапларни, амма. Адашган бўлса ўзидан кўрсин, худодан топсин! Лекин болаларимда нима айб?! Амма, сиз билмайсиз, кеча кўрдим мен, қизим Ҳуррам кампирдан қатиқ тиланиб ўтирибди. Юрагим эзилиб кетди, амма. Ҳамма уларга етимга қарагандай қарайди. Ахир, менинг кўзим тирик-ку, амма! — Нормат полвон бўғзига тикилган ёшни зўрга ютди. — Уларни чирқиллатиб қўя олмайман! Нима бўлса бўлди — худодан кўрдим.

— Гапни айлантирмай тўғриси айтивермайсанми, Нормат, «амма, хотинсирадим» де. Хотинсираб қопсан-да, а? Мана сенга хотин, — Бийди момо ирғиб ўрдан турди-да, бориб кичик келиннинг сочидан судраб келди. — Мана сенга хотин. Ўн гулидан бир гули очилмаган. Ойдайгина. Мен розиман. Бу — пок, тоза. Мен розиман. Лекин анави... Майли, болаларингиз опке, мен розиман. Лекин... Ҳа, нега анграясан? Ҳой, галварс, агар бечора отанг бояғи гапингни эшитганидами, ўзини зовдан ташларди-я. Бориб Мулла Соқини айтиб келайми, никоҳлатиб қўяйми?..

— Сизга бир бало бўлдим, амма-а! — Нормат полвон ваҳимага тушиб гарангсиганча тисарилди. — Мени... мени ким деб ўйлаясиз? Ахир, мен... бу... эсингизни йиғинг-э, амма!

— Ҳа, нега талмовсирайсан?! — дея шафқиллади Бийди момо. — Ўлиб бўпсан-ку! Опкет манавини! Мен рози... — У ақлдан озгандек депсинар, ерни муштарлар, юзи кўқарган, оғзидан тупук сачрар эди. Шу боис Нормат полвон ундан кўз узди-да, ерга қараб худди ўчакишгандек, паст овозда, аммо қатъий қилиб:

— Мен барибир уйга қайтаман, — деди, — болаларимни хор қип қўймайман...

— Жўна. Ҳозироқ жўна. Бор ўша бузуқининг олдига. Қоровуллик қил. Ҳм-м, сен шунга ярайсан ўзи!

Нормат полвоннинг миясига қон урилди. Ҳақорат, таҳқир аламзада юрагини ўртаб юборди.

— Бас қилинг! — деди у ёввойи овозда ўкириб, сўнг таҳдид билан Бийди момога яқинлашди, — бас қилинг. Мендан нима истайсиз ўзи? Улайинми? Улайликми?! Агар яна шундай бир гап айтсангиз...

— Ур! Ур! — Бийди момо унга кўкрагини тутди. — Ур! Кучинг менга етдимми?! Одамлар, хотинининг аламини аммасидан опти, десин, ур! Нега қараб турибсан?!

Нормат полвон бир лаҳза унга термулиб турди-да, кейин шартта бурилди ва эшикни қарсиллатиб ёпганича чиқиб кетди.

— Бор, ўша бузуқининг олдига, — изидан бақирди Бийди момо, — қайтиб менинг номимни тутма. Бор, болаларингизнинг арвоҳи урсин сени!..

Нормат полвон сулага чиққач, серрайб туриб қолди. Бийди момонинг гаплари суяк-суягидан ўтиб кетганди. Дили хуфтон, боз устига қишлоққа ҳам қоронғи тушган, изғирин эса бошлаган эди. Шафақ қора қонга белангандек...

«...Анзират янгамнинг қўшиқ айтишини яхши кўрдим-да. Овозида мунг аралаш қандайдир орзумандлик, интиқлик бордек туюларди менга. Жунни тароқдан ўтказиб ўтириб хиргойи қилганини кўп кўрганман. Бошини эгиб кўзлари намланиб куйларди у:

Холматжоним ўтирсин-о,
Уйини гулга тўлдирсин-о.

Холматжонни кўрган қизлар
Бағри шафақдай куйсин-о...

Ҳа, унинг товушида юракни сел қилгувчи ҳузурбахш мунг бор эди. Терсоталик аёллар лапарга ўч, лекин биронтаси ҳам Анзират янгамчалик чин юракдан куйлай олмасди.

Холматжоним, ботиририм-ей,
Чопиб келаётирим-ей.
Ун минг туя, ўн минг қўйини,
Ҳайдаб келаётирим-ей.
Ери бўйинсасигаям
Бериб келаётирим-ей...

Лапар тугагач, Холмат қиқир-қиқир кулар ва онасидан яна қўшиқ айтиб беришини сўрарди. Анзират янгам ҳам унинг кўнглини сира қолдирмас ва яна куйлар эди:

...Холматжонни кўрган қизлар
Бағри шафақдай куйсин-о!..

Қўшиқни эшитатуриб, ўзимни қизғалдоқзор қирда парвоз қилиб юргандек ҳис этардим.

Кейинчалик ҳам шу қўшиқларни кўп эшитдим, лекин уларнинг ҳеч бири Анзират янгамнига тенг келмасди. Чунки у юракдан чиқариб, гўё умидини, дардини қўшиқ қилиб айтарди.

Бир сафар, Нормат полвон уйига, бола-чақасининг олдига қайтмоқчи эмиш, деган гап тарқалди. Лекин...»

(Отамнинг хотираларидан)

XIII

Кунлар илий бошлагач, Нормат полвон экин-тикин қиладиган жойни кўздан кечириш учун Қотнинг устига чиқди. Қорлар эриб ер кўпчиб ётарди. Унинг димоғи чоғ бўлди ва насияга битта ҳўкиз олгани Оқбўтананига бурилди. Оқбўта билан валақлашиб ўтириб қолди, уйига кеч қайтди. Келатуриб хужрасида чироқ ёниб турганини кўриб ҳайрон бўлди. Гўё ҳозир нохуш бир воқеа рўй берадигандек юраги ҳаприқди. У эгарни ҳам олмасдан отни бостирмада қолдирди-да, ичкарига ошиқди. Назарида, эшик очиқдек, ичкарида кимдир ўтиргандек. Супага чиққан ҳаммо деразадан кўрдик, сочлари ёйилган ва эгнига узун чопон кийган кампир чироқ олдида ўтирибди. Қўрқиб кетди у. Кампирнинг бир нима деб пичирлаши супадан эшитилиб турарди. Нормат полвон бош суқдию Бийди момони кўриб, қотди-қолди. Уша воқеадан кейин аммаси бу ёққа яқин йўламаган эди.

— Балолардан ўзинг халос қил! Бузуқларни тезроқ ер тортсин! Одамларни меҳр-оқибатли қил! Имонсизларнинг жазосини ўзинг бер!..

Нормат полвон шошиб қолди. Бийди момонинг таваллоси ҳам, кўриниши ҳам ғалати эди.

— Амма! — деб бақирди у елкасидаги милтиқни қўлига олар экан, — бу нима қилиқ, амма?!

Бийди момо чўчиб тушди, гезариб унга қаради. Сўнг шоша-пиша дока рўмолини ўради-да, Нормат полвонга масхараомуз, қақчайиб тикилди.

— Сизга нима қилди, амма? — деб сўради Нормат полвон қўчинқираб, — нима бўлди ўзи, соғмисиз?

Бийди момо унинг саволига жавоб бермай, бориб, чироқнинг қаршисига турди. «Келинлари билан жанжаллашиб қолдимикан?» деб ўйлади Нормат полвон.

— Ўзинг кечиргайсан! — деди Бийди момо ўзига ўзи гапиргандек, кўзларини юмиб, — ҳаммамиз ҳам ожиз бандалармиз, ўзинг кечиргайсан! — У кўзларини очди-

да, мазах қилаётгандай юзларини бужмайтирди, кейин чақчайиб қараганча, деди. — Сени кутиб ўтирибман... Мана, интиқом пайти келди! Сен-тентак... гўё ҳаммасини мен ўйлаб топгандай, хафа бўлиб юрипсан. У келди! У келди! У номусингни топтаяпти, болам! У бизни топтаяпти!

Нормат полвон қўлидаги милтиқнинг нилини синдириб юборгудек сиқди ва биров ойболта билан қаншарига урган каби қалқиб кетди.

— Елғон?! — деб шивирлади у. Кўзлари қисилиб, сўнг олайди, юзларидан қон қочди. — Елғон! Елғо-он!

— Елғон?! Кошки эди елғон бўлса! Кошки эди мен тухматчига чиқсам, болам! Майли эди, жиллақурса, сенинг бағринг бут бўлса, болам! Кўп кузатдим, сизларга кулфат келтирдим деб, ўзимни кечалари қарғаб чиқдим. Баҳоргача пойлай-чи, ҳеч гап бўлмаса, ўзим бош эгиб бораман, Норматни ўзим эргаштириб бораман деб... Нима қилай, у келди. Ҳаммасини оёқости қип келди у...

— Ким? Ким экан у?

— Бор. Кўр ўзинг.

— Ўлдираман, ҳаммангни ўлдираман! — Нормат полвон ўкирганча Бийди момонинг ёқасига ёпишди ва уни бўға бошлади. — Қари шайтон... Ҳаммангни қўш-мозор қиламан!

— Торт қўлингни, касофат! Бор, кўр кимлигини! — Елғон! Елғон! Елғон! — Нормат полвон Бийди момони қўйиб юборди. Бошини чангаллаб ўтириб қолди. — Евузлар! — Кейин у ирғиб ўрнидан турди-да, аммасига қараб: — Агар гапинг елғон бўлса тариқдай майдалайман! — деди совуқ оҳангда. — Омон қолмайсан мендан!

У милтиқни маҳкам ушлаганча отилиб чиқиб кетди. Бийди момонинг чақирганини ҳам, «Вой, ўлдириб қўяди, бу тентак!» дея чийиллаганини ҳам Нормат полвон эшитмади. «Болам, қозонга яқин юрсанг қораси юқади. Қўй, қайт! Қайтгин, болам!» дея зорлар нар эди Бийди момо. Лекин...

«Анзират янгамни ургач, Нормат амаким ҳам кўзимга хунук кўрина бошлади. Табиатан оғир одам эди у, биз ундан чўчирдик.

Эсимизни танибмизки, биз — болалар хивич «от» миниб, «Мен Нормат чавандозман» деб талашиб-тортишиб юрганимиз, унга ҳавас қилганимиз ҳамон ёдимда. У урушдан қайтгач, шу чўлоқ биз билган Нормат чавандоз эканлигига ҳеч ишонгимиз келмади. Лекин Анзират янгам яна ҳам очилиб кетганини кўриб...

Уша пайтлар ётсам ҳам, турсам ҳам хаёлимда Анзират янгам эди. Уни ўйласам ёки узоқдан кўриб

қолсам ғалати бўлиб кетардим. Бир кун ип йиғираётганида термулиб ўтирсам, у: «Ҳа, мунча?!» деди. Мен қизариб кетдим. Шунда у мени эркалаб бошимни силади-да, пешонамдан ўпиб қўйди... Анзират янгам менинг қувончим эди. Ростини айтсам Нормат амакимдан ҳам уни қизғанардим. Уша жанжалдан кейин, тўғриси, амакимни ёмон кўриб қолдим. У ҳақда гап кетса энам: «Шўрлик, қандай одам эди-я?!» деб кўярди. Энам ҳам, терсотонинг бошқа болалари ҳам Нормат амакимнинг тарафини олишарди, ёлғиз менгина...

«Бечора, бош кўтариб юролмай қолди, — деб куюнарди энам, — номусли одамга қийин-да». Нега? Назаримда, Нормат амаким бош кўтариб юролмай қолишига арзигулик ҳодиса рўй бермагандек эди. Анзират янгамнинг шундайлигига ўла қолсам ишонмасдим. Фақат...

Бир оқшом Қоратўшни суғоргани кетаётган Нормат амакимнинг отга гапириб бораётганини кўрганман. Бир гап Холмат иккаламиз ўтин теришга тоққа чиқаётган эдик, Нормат амаким отда рўпарамиздан келиб қолди. Холмат отасини кўрдию таққа тўхтади, унга ёмон олайиб қаради. Нормат амаким отдан тушди-да, юриб аста олдимизга келди, кейин ҳу тоғларга кўз тиккан кўйи: «Қийналмаясанми, улим? — деди зорланган, хаста товушда. — Нега салом бермайсан менга?»

«Сиз ёмонсиз... онамни урдингиз...»

«Ундай дема, улим, ундай дема...»

«Сизни ёмон кўраман. Катта бўлсам сизниям ураман...»

«Шундай де?! Майли, улим, майли, истасанг ҳозир ур, ҳозир урақол, улим...»

«Сизни ёмон кўраман. Бизни яхши кўрмас экансиз». «Яхши кўраман, улим, дунёдаги ҳамма нарсадан сизларни яхши кўраман...»

«Алдаяпсиз. Сиз онамниям алдагансиз... алдоқчисиз...»

«Кетма, улим, тўхта. Тўхта, Холматжон, тўхта, ахир, отангниям эшит...»

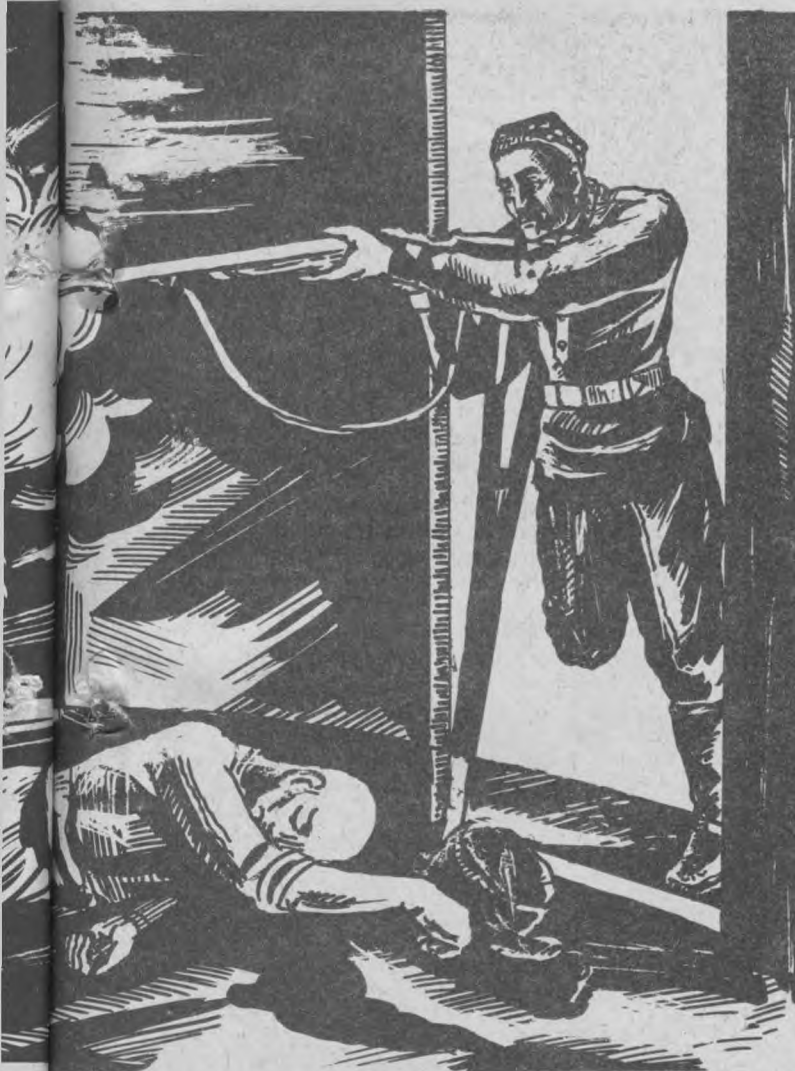
«Сиз алдоқчисиз, сиз онамни касал қип қўйдингиз. Сиз ёмонсиз!»

Нормат амаким, тўхта, деб Холматга ялиниб-ёлворган, кейин отининг бўйнига осилганча йиғлаб юборган эди ўшанда.

Бир сафар энам билан Жийдабулоққа, тоғамникига бориб буғдой олиб қайтаётганимизда йўлда Нормат амаким келиб бизга қўшилган. Энам — пиёда, амаким — отда, гурунглашиб келишган.

«Норматбой, бир ичиқоранинг ишидир бу? Анзират ундай йўлга юрадиган жувон эмас!»

«Шунга куяман-да, чеча. Уёқ-буёғини суриштирмай

тезлик қилдимми деб ўйлайман. Ўз ёғимга қовуриламан».

«Одамлар бераҳм бўп кетди».

«Бу дунёда ўзи шу экан: қон кечиб, захар ютиб, болам-чақам деб келсанг-у, бу ёқда... Манави кўргулик чиқиб турса».

«Уруш-да бу, уруш, ука. Ҳамманинг бошини гаранг қип ташлади. Қандай қилиб бўлмасин, одамлар аламини олгиси келади. Эмаса, ҳеч ким кўзи билан кўрмаганку!»

«Мен ҳам шунисига доғдаман-да, чеча. Йўқса, бор-э, дердим, бу ерларда сарсон бўлиб юрмас эдим...»

Нормат акамни охирги марта милтиқ кўтарганча, Қотга қараб кетаётганида кўрганман. Унинг бели букчайиб қолган, ўзи бир ҳолда эди. Қайтиб унинг қорасини ҳам кўрмадим.

Ўша кунни унга кўзи тушганлар: «Ҳа, юзида ҳам, ўтиришида ҳам, Қоратўшнинг қоқилиб-суриниб юришида ҳам, ўзи милтиқнинг оғзини ерга қилиб елкасига осганида ҳам ёмон бир аломат бор эди. Кўнглимиз сезган», деб юришди. Хуллас...»

[Отамнинг хотираларидан]

XIV

Болалар ухлашди. Уй совуб кетгач, Анзират турди-да, печкани ёқди. «Кирларни чайиб ташлай», деган ўйда катта пақирни тўлдириб сув қўйди, ташқарига чиқиб тоғорани олиб кирди. Кейин ўзига жой солди-да, пишиллаб ухлаётган Ҳожарнинг пешонасидан ўпди, чеккасига секин шаппатилиб уни эркалаган бўлди. Ҳожарнинг қошлари, ияги ва чўзиқ юзи Анзиратга тортган, қовоқлари узоқ йили қазо қилган қайнопасига, яъни Нормат полвоннинг опасига ўхшар эди.

— Қачон қанотимга кирасизлар, — деди у болаларини ўзича эркалаган бўлиб, — сизлардан бошқа суянчиқ пешонамга битмаган, шекилли... — У чопонини қизининг устига ташлаб, бошидаги қора шол рўмолини ўғлининг устига ёпди-да, ўрнидан турди ва очик қолган эшикни ёпиш учун йўнала туриб Мирзақулни кўрдию қотди-қолди. Тушим деса, у қўлида тўқима қамчи, юзи сал-палқ оқаринқираган, озипти ҳам, қовоқлари халта бўлиб қолипти, бошида қоракўл телпак, эгнида — пўстин, шундоқ рўпарасида турибди.

— Мана, мен келдим, — деди Мирзақул пишиллаб. — Мен келдим, Анзират.

Анзиратнинг оёғидан дармон кетди, боши айланиб ўтириб қолди. Мирзақулга у мушукнинг чангалига тушган чумчуқнинг боласидай илтижо билан тикилди: «Раҳм-шафқат қилинг! Хазон қилманг мени! Ёлбораман! Ёлбораман!»

— Хаёлингга бошқа ўй келмасин, Анзират, — деди Мирзақул кўзларини ерга тикиб, сўнг телпагини бошидан олиб айлантирди. — Сен билан хайрлашгани келдим. Мен... кетяпман. Мени қадрлашмади, қадримга етишмади! Ишлатиб, ишлатиб, ишлари битганида энди урушга жўнатишяпти. Сенинг олдиндан ўтгани келдим. Ким билади, тирик қайтаманми-йўқми? Мендан рози бўл, гуноҳкорман!

— Нега?.. Нега келдингиз?! — Ваҳимали овозда шивирлади Анзират. — Нега келдингиз, ахир?! Сизни деб чеккан шунча азобим етмасиди?! Бошимга солган шунча савдонгиз каммиди?! Э, худо!..

Мирзақул шумшайиб ерга қаради, кейин телпагини кийди. Бир нима дейишга чоғланди-ю, лекин демади. Хийла вақт тараддудлангач, чаккасини қашлади. Сўнг:

— Кўп ўйладим, Анзират, — деди мунгли ва муштипар овозда, хириллаб. — Кўп ўйладим. Мен кўрган

хотинларнинг ҳеч бирига ўхшамайсан сен, Анзират. Сен бўлакчасан. Агар рози бўлганинда ўша пайтдаёқ уйланиб, буйтиб хор қип қўймасдим сени.

— Кетинг! Кетинг! Кетинг! — деди Анзират ва деворга бошини тираб йиғлаб юборди. — Кетинг! Тинч қўйинг мени! Худо ёрлақасин сизни. Одамлар кўрса нима дейди?! Раҳм қилинг, болаларимга раҳм қилинг! Уларни жувонмарг қилманг! Кетинг!

— Мунча?.. Одамлар пишириб ермиди? Мен... гапни бир жойга қўйгани келувдим. Анзират, агар омон қайтсам... сени ҳеч кимга хўрлатиб қўймайман. Мени деб чеккан азобларинг ҳаққи... бошимда кўтариб юраман. Сен...

— Кетинг! — дея шивирлади Анзират, — кетинг, — деди у Мирзақулга қарамай, сўнг хўнграб йиғлаб юборди.

Кишилардан доимо туртки еб келган, ҳақоратланган, хўрланган кўнгул Мирзақулнинг бир оғиз ширин гапи эриб кетди. Ичидан қайноқ бир йиғи ҳадеб тошиб келаверди.

— Йиғлама, — деди Мирзақул ва унинг ёнига келди. — Йиғлама, Анзират! — У жувоннинг олдида тиз чўкди. — Йиғлама... Биз шундай адашган одамлармиз. Йиғлама! Биронтамиз сенинг кўз ёшинга арзимаймиз. Сени хўрлаганлар йиғласин, мен қон йиғлаин, лекин сен йиғлама...

Анзират бошини кўтарди-да, ёшли кўзлари билан Мирзақулга қаради.

— Кетинг! Қўрқманг, мен сизни қарғамайман. Кетинг, худо хайрингизни берсин, тезроқ кетинг... — деди у ва яна йиғлай бошлади.

Мирзақул пича серрайиб турди-да, бирдан унинг оёқларига ўзини ташлади.

— Мени кечирдингми?! Мени-я, — деди у Анзиратнинг тиззаларини қучоқлаб олиб. — Нега кечирдинг? Нега бошқаларга ўхшаб жар солмайсан? Нега шартакилик қилмайсан? Нега қарғамайсан мени, нега шармандамни чиқармайсан, а?! Нега гўримга гишт қаламайсан? Нега? Шунда балки энгил тортармидим. Юрагим унчалар ғаш бўлмасмиди?!

— Вой, бу нимаси? — Қўрқиб кетган Анзират орқага тисланди. — Бу нима қилиқ? Шарманда қилманг, ахир кетинг! Кетинг деяпман сизга, мунча қийнамасангиз? — Хўп, хўп! Кет десанг, кетаман. Ул десанг, ўламан. Қарғамасанг — бас!

Шу чоқ эшик зарб билан очилди-да, қўлида милтиқ тутган, пиджагининг ёқаси осилиб, қўйлаги кўриниб турган, юлдуз қадалган телпагининг бир қулоғи туширилган Нормат полвон кўзлари қизарганча отилиб кирди. Узоқ юрган от каби у ҳансирар, дағ-дағ титрар эди. Уни кўриб Мирзақул Анзиратни қўйиб юборди, орқага хиёл чекиндию талмовсираб яна жувон билан ёнма-ён туриб қолди. У Нормат полвонга қўрқув ва ваҳм билан мўлтайди.

Нормат полвон унга эйтибор' ҳам қилмай хотинига қаҳр билан узоқ тикилди. Кейин тилга кириб:

— Эҳ сен! — деди ва Мирзақулга юзланди. — Сен эдингми? — деди у ғазабдан овози бўғилиб. — Сен эдингми ҳаётимни булғаган? Болаларимдан мени жудо қилган? Сен эдингми, хезалак?!

Мирзақул индамай бошини эгди. Унинг юзида ҳеч қандай ифода йўқ эди.

— Шунинг учун ҳам бизларни урушга жўнатган экансан-да, — деди Нормат полвон ёввойи товушда. Унинг кўзлари қонгалашиб борар эди. — Бизни урушга жўнатиб, хотинларни бузмоқчи, маишат қилмоқчи экансан-да, айғир?!

Мирзақул қочишга уринди-ю, улгурмади. Милтиқ-

нинг қўндоғи чап биқинига келиб тегди-да, у Анзиратнинг оёғи остига йиқилди.

Анзират эрига илтижо билан қараб орқага тисланди, бироқ унинг назаридаги ёввойи бир қаҳрни илғаб, тақдирига тан бергандек, кўзини ерга қадаганича ўтириб қолди.

Нормат полвон хотинининг олдига келди-да, лойга беланган этигининг учи билан унинг иягидан кўтарди.

— Сени кечирмоқчи бўпман-а! — деди у алам билан бош чайқаб. — Ҳа, майли, депман-а. Адашипти, балки у эмас, мен адашгандирман, деб юрипман-а! Қанжиқ, қозон-товоғимни булғаган экансан-да. Манави хезалакка мени алиштирган экансан-да, қанжиқ!..

Анзират хўнграганча деворга қапишиб қолди... Нормат полвон партизанлар айтиб берган воқеани эслади: немислар бир аёлнинг эрини тўсинга боғлаб қўйиб, унинг кўз олдига хотинини зўрлаб ўлдиришган. Унда серсоқол деҳқон бу даҳшатга чидай олмай жинни бўлиб қолган.

Нормат полвоннинг кўзи қонга тўлди.

— Пашистлар, — деди у, хириллаб орқага чекинара экан. — Пашистлар! Пашистлар! — унинг яна нимадир дегиси, юрагини куйдириб юборган зардобни тўккиси келди. Бироқ билган сўзларининг ичидан ҳақоратлироқ, бундан оғирроқ сўз топа олмади: — Пашистлар! — деди у ҳорғин, лекин кескин ва хирқироқ овозда. Сўнг миясида чақнаган ўтдан сесканиб кетди, боши айланаб кўзи тина бошлади. Бирдан оламни туман қоплаб олгандай бўлди. Кейин туман тарқаб, ўзини отиш учун югуриб келаётган сонсиз-саноқсиз фашистларни кўрди, қулоғи остида ўқ овозлари бомбанинг портлашлари эшитила бошлади. Қалбида жирканиш ҳиссини туйди, лабининг икки чеккасидан кўпик сизиб чиқди. У соғ оёғини букиб тиззасига қўйганча милтиқни ўқлади. Унинг бу ҳаракатини кўрган Мирзақул ирғиб ўрнидан ўрди. Оғриқнинг зўридан чап биқинини ушлаганча, юзи уржмайиб:

— Нормат, эсингни йиғ, Нормат! — деди.

Нормат полвоннинг назарида олисдан, жуда олисдан, гўё минг йиллар наридан бир овоз келгандек бўлди. Лекин бу овоз шу қадар мавҳум ва маъносиз эдики, у ҳеч вақони фаҳмламади. Кўз олдига эса энгларини шимариб уни отиш, ўлдириш, ҳаётини сўлдириш учун келаётган фашистлар... фашистлар... фашистлар... Олам чанг-тўзонга тўлган.

Варанглаб кетган ўқ Анзиратни бир сескантирди, даҳшат ичра у кўзлари косасидан чиққудек, бақрайиб қолди. Кейин Нормат полвон қонга беланиб ётган хотинига маъносиз бир назар билан қаради-да, ҳатто супада ётган итни ҳам чўчитиб қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Тўхтаб-тўхтаб узоқ кулди, унинг овози йиртқиқининг бўкиришига ўхшар эди. Сукунатни бузиб биринкетин итлар ҳуриша бошлашди. Бийди момонинг тхонасида боғлоқлиқ турган Қоратўш чўзиб-чўзиб, галати кишнаб қўйди. Итларнинг акиллаши тонг қирмизи шоҳи пардасини осмон даричасига тутгунича тинмади...

Ўқ овозидан ўзига келган Бийди момо ирғиб ўрнидан турди-да, туртина-суртина Нормат полвоннинг уйига қараб югурди. Оёғи тойғониб йиқилдию манглайини қиррали тошга уриб олди. Силқиган қон юзларини «ювиб» кўйлаги ичига сиза бошлади. Бироқ у ҳеч нарсани сезмас эди. Нормат полвоннинг супасига чиқаверишда у яна йиқилдию қаеридир қирсиллаб кетди. Жон ҳолатда ўрнидан туриб, эшикка борди. Қора қонга беланиб ётган Анзиратни, бир-бирини қучоқлаб йиғлаётган Холмат билан Ҳожарни кўриб, оғзи қийшашиб кетди.

— Одамлар! Қиёмат қойим бўлди. Нормат полвон хотинини ўлдириб қўйди. Одамлар!..

«Уч кундан кейин қишлоғимизга милиционерлар келиб, деярли хонама-хона юриб Нормат амакимни ва Мирзақулни ахтара бошлади. Нормат амакимнинг қариндошлари уйи алоҳида тинтувдан ўтказилди. Лекин ундан ному нишон топилмади.

«Мирзақул бошимизга битган бало бўлди, ўзи, — деди энам бир оқшом, куюниб. — Шу касофат...»

«Нормат амаким унга индамаптими, эна?»

«Қочгандир-да у. Амакинг шуни қувиб кетгандир-да. Боёқиш...»

Бир ойлardan кейин миш-миш тарқалди. Одамларнинг айтишича, Бухоро зовлари тубидан бир одамнинг жасади чиқибди, лекин кимлигини ҳеч ким билмапти. Бўрилар ғажиб ташлаптимикан-ей, ириб кетибдимикан-ей, ишқилиб, биров уни Нормат полвон экан, деса, биров Мирзақулнинг ўлиги, дейишди. Мурданинг оёғига эйтибор бериш ҳеч кимнинг хаёлига келмаганидан кейинчалик одамлар афсусланиб юришди.

Орадан йиллар ўтиб, терсоталиклар Мирзақул туғул Нормат амакимнию Анзират янгамни ҳам аста-секин унуттишди. Бироқ мен, биров Анзират деса ҳамон бир титраб кетаман. Унинг шундайлигига ҳалиям ишонмайман.

Ҳалиям, менинг назаримда, тоғу тош оралаб Мирзақул қочиб, Нормат амаким уни қувиб юргандек...»

[Отанинг хотираларидан]

...Ниҳоят, Терсотага баҳор кириб келди. У минг хил ноз, турфа карашма билан уруш заҳматлари эзиб ташлаган одамларнинг юрагига яшаш ва яшнаш ишқини солди. Қалбларни эркалади, сочларни силади, адирларни қип-қизил лолаларга тўлдириб, борлиққа гўзаллик гиламини ёйди. Кўргуликлардан юраклари зада бўлган одамларни қир-адирларга бошлаб чиқди, кўзларини қувонтирди.

Йил хосиятли келишидан дарак бериб, тошу дарахтларни ўбдан ювди ёмғир.

Қаровсиз қолган Нормат полвоннинг уйини ҳам баҳор эсдан чиқармади, томида майсалар ундирди, айвонга қизгалдоқлар экди, олмаларини гулга буркади, нураб қолган ўчоқ бошидан иккита бойчечак ўсиб чиқди. Улар майин бир овозда Нормат ва Анзиратнинг армонли муҳаббати ҳақида қўшиқлар айтишди.

...Осмон юзини икки марта қора булут қопласа ҳам Майборот¹нинг охирларига бориб кунлар исиб кетди. Каттасойдан лойқа сув келмай қўйди. Дарахтлар гулларини тўкиб бўлдилар.

Саратоннинг бошларида, ўрик сарғая бошлаганида кўзлари ожиз бўлиб қолган Бийди момонинг катта келинидан бошқа терсоталиклар Қотнинг устига кўчиб чиқишди. Катта келин қайнонасини ёлғиз қолдирмаслик ва эрининг чирогини ўчирмаслик учун қишлоқда қолди. Кичик келин баҳорнинг охирларида қамашилик муаллим йигитга турмушга чиқиб кетди.

Катта келин эрининг курашларда киядиган қора яктагини эгнига илиб, белини маҳкам боғлади-да, ўғли билан ишга киришди.

Қотнинг устидаги бугдойлар сарғайди. Улар тўрт йиллик ҳорғин сукунатни бузиб, қувноқ шовуллар, олтин бошоқлар бахт ва эзгулик, муҳаббат ва садоқат, меҳр ва оқибат ҳақида шивирлашиб, дунёдаги энг² муқаддас қўшиқни куйлашар эди...

¹ Майборот — Май ойининг бошлари.

У индамади. Мийғида кулиб қўяркан:
— Сиз ҳақсиз, — деди анча вақтдан сўнг, — кимга ғамхўрлик қиялсиз... буни, албатта, билишингиз керак-да.

— Бунинг нимаси ғамхўрлик?
— Тўғри. Эҳтимол, кейинроқ...
— Қўлимдан нима ҳам келарди, — дедим совуққина қилиб.

— Шундай денг? Ҳали шаҳарга етиб борган, аёл кишини шу аҳволда кўчага ташлаб кетарсиз?

Нима дейишимни билмай қолдим. Унинг сурбетлиги мени гангитиб қўйди. У машинага чиққан пайтда «Бу қанақа жувон экан ўзи, тагин бошимга бир балони орттириб юрмай» деб гумонсираганим энди ҳақиқатга ўхшаб туюлди.

— Жим бўп қолдингиз? — деди у яна ўша оҳангда.
«Тавба, кимга ноз қиялпти у? Юз йиллик қадрдонимми? Умрида биринчи марта кўриб турган бўлса?»

— Кечирасиз-у мени бирор танишингизга ўхшат-япсиз, шекилли? — дедим ачитиб. Афсуски, ўқ нишонга тегмади, у кулимсираб:

— Нега унақа дейсиз, сизни олдин кўрмаганман, — деди болаларча соддалик билан.

Назаримда у икки тоифадаги аёлларга ўхшаб кетарди. Бири фикр юритиш услубига қараганда анча нозикфаҳм бўлса, иккинчиси болаларча содда, дилидаги ҳаммиша тилида эди. Унинг шу соддалигиданми, негадир, кўнглим бир оз юмшади, бояги аччиғимни ўзига олмаганига пича қувондим ҳам.

Узоқдан шаҳарнинг чироқлари кўринди. Ҳамроҳимнинг боя «кўчага ташлаб кетмасиз, ахир» дегани мени борган сайин ташвишлантирарди. Чироқлар эса тобора яқинлашар, диққатим ошиб, нукул: «Нима қилиш керак? Шаҳарга етиб борган, марҳамат, машинани бўшатиб қўйинг, дейманми? Йўқ, айтолмайман. Ўппа-тўғри уйга олиб борсам-чи? Бунисиям бўлмайди», деб ўйлар эдим.

— Шаҳарга ҳам яқинлашиб қолдик, — деди жувон.

— Ҳа, яқинлашяпмиз...

— Менга қолса шу йўл ҳеч тугамаса...

— Бензин тамом бўлиши мумкин, — дедим мен ҳазиллашиб.

— Ўзим шунчаки айтяпман-да. Йўқса, ҳамма нарса-нинг бензин каби ўлчовли эканини яхши биламан. Одамлардаги раҳм-шафқат ҳам, олижаноблик ҳам...

— Сиз инсоннинг эзгу-туйғулари ҳақида нотўғри фикрда экансиз.

— Қайдам, — деди у маънос оҳангда, — қанчалик олижаноб одам бўлманг, мени фақат шу кечагина меҳмон қиласиз, эртага яна бошпана излашим керак.

Юрагим шиф этиб кетди. Нима дейишимни билолмай гангитиб қолдим. У ҳолатимни сезди шекилли:

— Нега индамайсиз? Е, меҳмон қиласиз, деганимга кўрқяпсизми? Хотинингиз рашкчи эмасми? — деди кулимсираб.

— Шу вақтгача уйга бегона аёл билан етаклашиб бормаганман, — дедим тўнғиллаб.

— Вой, сизни қаранг, — деди у кулиб, — хавотир олманг. Ўзим бор гапни тушунтираман. Наҳотки, ишонмаса?..

Бизнинг кўча бурилишига етганда машина беҳосдан «пик» этдию нафаси ўчди. Калитни бураб бир-икки ҳаракат қилиб кўрдим, бўлмади. Бензин тугабди, шекилли. Ана холос, битта-яримта таниш-билиш учраб қолмаса гўрғайди. Ёнингдаги ҳурилиқо ким, десалар нима дейман. Ишқилиб...

— Энди уйга келдик ҳисоби, — дедим жувонга ўгирилиб. — Ана кўриниб турибди, чап томондан

тўртинчи уй. Сиз ўтира туринг. Мен уйга чопқиллаб бориб қайтаман. Эҳтимол, қўшнилاردан бировини ёрдамга айтарман...

У майли дегандек бош қимирлатди. Мен уйга чопдим. Кўча ҳовлига етганимда билдимки, чироқлар ўчган, Зебо аллақачон ухлабди. Кўнғироқ тугмачасини устустига босдим. Бирпас кутиб, яна кўнғироқ қилдим. Ажабо, бу қанақаси бўлди. Зебо мунча қаттиқ ухламасди-ку, деган фикр хаёлимдан ўтаркан, эшикни пайпаслаб кўрдим. Қўлимга каттакон эски қулф муздай бўлиб ёпишди. Яхшиямки, бу даққиюнусдан қолган қулфнинг иккита калити бор эди. Қулфни очиб, ичкарига кирдим, уйнинг ҳам, ҳовлининг ҳам чироқларини ёқдим. Тавба бу ёғи энди қандоқ бўлди.

Мени ташвишлантираётган нарса Зебонинг қаерга кетганлиги эмас эди. Чунки унинг одатини яхши билардим. Мен командировкага отлансам, у ҳам қишлоққа — онасиникига жўнаб қоларди. Ана шундай чоқда, Зебо йўқлигида уйга бегона аёлни бошлаб келганлигимдан ташвишда эдим. Негадир ўзимни гуноҳкордай ҳис қила бошладим. Меҳмонхонадаги стол устида ётган бир варақ қоғозга кўзим тушди. Зебо хат ёзиб қолдирибди-да!

«Аҳмад ака!

Мабодо бугун қайтиб келсангиз, хавотир олиб юрманг. Тушдан кейин акам машинасида келиб қолди. Шаҳарда иши бор экан. Сайёрани ҳам опкетяпмиз. Уйнаб келади, онамларни кўрмаганимга ҳам қанча бўлди!..»

Аканг келмаганида ҳам бир иложини топиб жўнаб қолардинг, деб ўзимча тўнғиллайман. Энди нима қилдим. Қишлоққа бориб келайин десам, бемаҳалда бензинни кимдан оламан? Лойгарчиликда қирқ чақирим наридаги қишлоққа бориш осонми? Машина бирор кўлмакка тушиб ботиб қолса нима бўлади? Шу хаёллар билан эски пальтони қўлтиққа қистириб, машина турган жойга йўл олдим.

— Кийиб олинг, — дедим машинадан чиқиб дийди-раб турган жувонга.

У пальтони кийиб менга юзланди.

— Энди сизни уйга бошлаб бораман. Сўнг қўшнилардан битта-яримтасини уйғотиб...

— Уларни уйғотиб нима қиласиз? Икковимиз эплай олмасмиканмиз, — деди у машинанинг орқа томонига ўтиб. Хуллас, ит азобида машинани ўрнидан зўрға жилдириб, ҳовлига етгунча анча тер тўкишга тўғри келди. Дарвозани бекитиб, ичкарига кирганимизда иккаламиз ҳам тинмай ҳансирадик. Ўзимни босиб, ана шунда унга яхшироқ разм солдим ва ҳайратдан лол қолдим. Умрим бино бўлиб бундай чиройли жувонни биринчи марта кўраётган эдим. У Шарқда гўзаллик намунаси ҳисобланган қора кўз ё қора қош эмас, балки кўпроқ қадимий юнон ҳайкалларига ўхшаб кетарди.

— Кеннойим уйда йўққа ўхшайдилар? — деди у мийғида кулиб.

— Барибир эмасми? — дедим ўзимни бепарво тутишга уриниб.

Жувон истеҳзоли кулимсираб, синовчан назар ташлади. Бу қарашнинг маъносини жуда яхши фаҳмладим. У менинг сўзимни бошқача тушунган эди. Лекин қандай фикрга борган бўлмасин, эътироз билдирмади.

— Йўлдаёқ, бўйдоқман, десангиз бўлаверарди, — деди шўх жилмайиб.

— Йўғ-е, бўйдоқ эмасман, — дедим шоша-пиша, — хотинимнинг уйда йўқлиги — тасодиф, холос...

— Тасодиф денг? Бунақа тасодифлар тез-тез бўлиб турадими?

— Уйга кирайлик, — дедим гўё унинг гапини эшитма-гандай.

Меҳмонхонага кирдик. Унга бўлган шубҳали қарашларим ўрнини энди эҳтиромга ўхшаш бир туйғу эгаллади. Бунинг сабаби аниқ эди. Гўзаллик ўз қонуниятлари орқали менга таъсирини ўтказаятган эди. Ундаги жозоба олдида ўзимни тобора ожиз сеза бошладим. Чунки, инсон ақлини танигандан буён гўзалликка сажда қилиб келади.

— Уйингиз иссиқина экан, энди бу шоҳона либосни ечам ҳам бўлар, — деди у пальтони менга узатиб.

Палтони даҳлиздаги қозиққа илиб қўйдим. Қайтиб хонага кирганимда, у стол олдида ҳамон тикка турар, уй ичига разм соларди. Меҳмон кутиладиган бу катта хона хотинининг дидига яраша безатилган эди. Сервантда ҳар хил идишлар, чойнак-пиёлалар қалашиб ётар, деразасига гулдор матодан дарпарда тutilган эди. Бу хонадан деразалари кўчага қараган ётоқхонага кирилар, унинг қўш табақали ойнаванд эшигидан ёнма-ён қўйилган каравот кўришиб турар эди.

Жувоннинг юзида ҳозиргина ўйнаб турган шўхлик жилоси ўрнини ўйчанлик эгаллади.

— Нега тикка турибсиз? Утирсангиз-чи. Мен ҳозир чой қўйиб юбораман.

— Чой дейсизми? — дея унинг кўзларида яна шўхлик учкунлари порлади. — Чойдан бошқа ичадиган нарсангиз йўқми?

— Билмадим. Қараб кўрайлик-чи, озроқ ичсангиз, шамоллаганга ҳам фойдаси тегарди.

У қўлларини хипча белига тираб менга яқинлашди. Димоғимга бир хушбўй ҳид урилди, бошим айланиб, кўзим тинди. Агар гўзаллиكنинг ҳиди бўлса, бу худди ўша эди.

— Озроқ ичсам, шамоллаганга фойдаси тегадими? — деди у истиғноли истеҳзо билан. — Кўпроқ ичиш мумкин эмасми?

— Кечирасиз, мен кўп ичишни ёқтирмайман! — дедим унинг гапни қай томонга бураётганини сезмагандек.

У «мунча ноз қилмасангиз» деган маънода қараб қўйди-да, бориб диванга ўтирди. Мен чой қўйиб, холодильникдаги яхна гўшдан ликопчага солиб, нон ва қанд-курс билан биргаликда столга элтиб қўйдим.

— Ҳозирча мана шуларни тамадди қилиб турамиз-да, — деб яна ошхонага чиқдим. Чойнинг қайнашини шу ерда кутганин маъқул. Миямда ҳар хил фикрлар. Шундай гўзал жувоннинг ўзини бундай ҳадрсиз тутиши мени таажжублантирарди. Чойни дамлаб киргач, сервантдан бир шиша коньяк олиб столга қўйдим. У диванда менинг ҳаракатларимни кузатиб жимгина ўтирар эди.

— Қани, дастурхонга марҳамат қилсинлар!

У келиб рўпарамга ўтирди, чойни шопираркан:

— Сизни тоза овора қилдим-а, — деди.

— Ҳечқиси йўқ, — деб унга синовчан қараб коньякни қўлимга олдим.

— Агар ўзингиз ичмасангиз очманг. Мен ичмайман, — деди у.

— Нега энди. Ҳалиги гаплар бошқача эди-ку...

— Шунчаки айтгандим-да, — деди у чой қўйиб узатаркан. — Исмингиз нима?

— Аҳмад.

— Меники Ойжамол.

Ойжамол чой хўплаётиб ҳам мендан нигоҳини узмас, қизиги, ҳалигина ноз-истиғноларга тўла бу кўзларда энди болаларча оддий қизиқишдан бошқача маъно йўқ эди.

— Аҳмад ака, сиз бахтлимизсиз?

— Билмадим. Бахтли бўлсам керак...

— Буни ўзингиз ҳам аниқ билмайсизми? Илгари уйланганмисиз?

— Ана холос! Сиз мени ҳақиқатдан ҳам бўйдоқ деб ўйлаяпсиз, шекилли?

— Йўқ денг, — у кулди. — Нима қиласиз мен билан бекинмачоқ ўйнаб? Бир кеча, минг кеча эмас. Бўйдоқ экансиз, мени олинг, деб бўйинингизга осилмайман, қўрқманг!

— Синглим, сиз янглишяпсиз!

Сўз оҳангими ёки «синглим» деганимми унга бутунлай бошқача таъсир этди.

— Кечирасиз, — деди секингина. Энди мен саволлар ёғдириб, синчковлигимни қондиришим мумкин эди:

— Айтинг-чи, Ойжамол, ўзингизни жуда «бахтсизман» деб ўйлайсизми?

— Ҳечам-да. Нега бундай деб ўйларканман, — деди у маънос жилмайиб. — Бахтни ҳар ким ҳар хил тушунади.

— Сиз қандай тушунасиз?

— Аҳмад ака, ўзингиз ўқимишли одам кўринасиз. Бунақа нарсаларни мендан кўра яхшироқ билсангиз керак.

— Мен сизнинг нуқтаи назарингизни билмоқчи эдим.

— Нуқтаи назар? Бу ҳақда менинг ҳеч қандай фикрим йўқ. Лекин аҳволим шу бўлса ҳам «Вой шўрим, қандай бахтсизман-а», деб юрадиганлардан эмасман. Мана бугун уйингиздан бошпана топдим. Шунини ўзи мен учун бир кичкина бахт. Агар йўлда сизни учратмасам, бирор бахтсизлик рўй бериши мумкин эди.

У маънос жилмайиб менга қаради.

— Демак, бахтингиз бор эканки, мен учрабман-да.

— Ҳа...

— Сиз боя йўлда ҳам шунга яқин бир гап айтувдингиз, Ойжамол.

— Эри бекорга ўлдирмоқчи бўлган эмасдир-ов, деб ўйладингизми?

Мен индамадим. Ойжамол чуқур тин олди. Сўнг ҳорғин овозда сўз бошлади:

— Билмадим, қисматим эканми, турмушда ҳеч омадим юришмади. Икки марта эр қилдим. Биринчиси мендан қочиб кетди. Иккинчисидан, мана, ўзим қочдим.

— Бунисидан ўзингиз қочибсиз, унис сиздан нега қочди? Ёки сиз уни ўлдирмоқчи бўлдингизми?

Ойжамол дардли жилмайди:

— Йўқ. Мен уни жонимдан ортиқ севардим. У шу севгини кўтаролмай қочди.

— Таажжуб, севгидан ҳам одам қочарканми?

— Севги ҳар хил бўлади-да. Кейинчалик билсам уни жуда қийнаб юборган эканман... Бир қушчадай қафасда сақлашга уринардим, — деб у пастки лабини тишлаб менга қаради. — Ажойиб йигит эди. Қўшни эдик. Угай отам у билан алоқа қилганимни билгач, шундай дарғазаб бўлдики, қочиб кетмасак, иккаламизни ҳам сўйиб ташларди.

— Афсус, жонингизни гаровга тикиб қовушган кишингиздан ажралибсиз-да. Чакки қилибсиз...

— Қазима тушарсан, ёқма пишарсан, деганларидек энди эримдан менга қайтпти. Улгудай рашк қилади. Уни севмаганим учунми бундан ғашим келади.

— Севмасангиз нега тегдингиз?

— Қизиқ экансиз. Ҳамма севишиб турмуш қуради, деб ўйлайсизми? Айтинг-чи, ўзингиз хотинингизни севасизми?

— Албатта, севиб уйланганман.

— Ёлғон гапиряпсиз. Хотинини севган киши бегона аёлга бундай суқланиб қарамайди.

Мен қизариб кетдим:

— Кечирасиз... шунақа қараяпманми? Малол олманг.

Узим шунчаки...

У шўх кулимсираб сўзимни бўлди:

— Узингизни оқлашнинг ҳожати йўқ. Аксинча, шунақа қарамасангиз малол келиши мумкин эди.

— Сиз лўли хотинлардек гапга чечан экансиз, Ойжамол. Ишқилиб, лўли эмасмисиз?

— Лўли бўлсам-чи, — деди у кўзларини муғомбирона қисиб.

— Тафовути йўқ. Сиз ким бўлсангиз ҳам менинг меҳмонимсиз.

— Сўраганимнинг боиси, умримда лўли аёл билан ҳеч холи ўтириб кўрмаганман.

— Шундай денг? Афсуски, бу гал ҳам омадингиз келмабди.

— Нега?

— Гапингизга қараганда турли миллат аёллари билан холи ўтиргансиз-у, энди битта лўли қолибди-да! — деди у кулиб.

— Нималар деяпсиз, Ойжамол? Мен хотинимдан бошқа ҳеч бир аёлни танимайман.

— Нима, бунга ҳеч имкониятингиз бўлмаганми ёки ўзингизни тийиб юрасизми? — деди у ҳазиломуз жилмайиб.

— Билмадим, бу ҳақда сира ўйлаб кўрмаганман.

— Шунақа вазият туғилиб қолса-чи, мана бугунгидай.

Юзларим қизиб кетди. Ҳали бўшамаган чойнакни олиб ошхонага чиқдим. Тажовузкор сеҳр таъсиридан бир оз бўлса-да қутулгандай бўлдим. «Ажабо, кимга учраб қолдим?...» Лекин шу вақтнинг ўзида қандайдир номаълум куч мени унинг ёнига киришга ундар, у билан яна гаплашгим келар, ўзимни ғаройиб, сирли дунёга тушиб қолгандек ҳис қилардим.

— Мана, қайноқ чой дамлаб келдим, — дедим ўзимни мумкин қадар жиддий қиёфада туттишга уриниб.

— Раҳмат. Лекин мен чойдан олдин бир қултум коньяк ичишни маъқул кўрдим. Истасангиз сиз ҳам ичинг, — деди Ойжамол.

Бундай қарасам, коньяк очилган, менинг олдимдаги қадаҳ тўла, ўзиникининг тубида фақат юқи қолган, холос.

— Боя ичмайман, дегандингиз-ку?

— Энди рухсатсиз ичиб қўйибсиз, денг.

— Гап унда эмас. Уртага қўйилгандан кейин рухсат сўралишининг ҳожати йўқ. Лекин, очиги, сизга тушунолмабди қолдим, Ойжамол.

— Одамни тушуниш, умуман қийин, Аҳмад ака.

— Бошқа бировни билмадим-у, лекин одам ўзини ўзи тушуниши ва бошқара билиши керак, Ойжамол.

— Мен нимани истасам, шуни қиламан. Боя, ичмайман, дегандим, энди эса ичгим келиб қолди. Кўриб турибсизки, инсоннинг барча хатти-ҳаракати истакка боғлиқ экан.

— Асло ундай эмас, Ойжамол. Унда истаклар бизни не кўйларга солмас эди. Ҳатто ҳар хил ахлоқсизликларга бош урган бўлардик.

Ойжамол бирдан кулиб юборди. У шундай чиройли кўлдиги, бутун баданим жимирлаб кетди.

— Ниҳоят, кўрқадиган нарсангизни тилга олдингиз.

— Кўрқадиган нарсамни?.. Нима у?

— Боядан бери сезиб ўтиришимча, энг кўрқадиган нарсангиз — ахлоқсизлик.

— Ҳа, албатта. Сиз-чи? Сиз бундан кўрқмайсизми?

— Йўқ.

— Нега, йўқ?!

— Кўрқмайман. Жирканамаман, холос.

— Хайрият-э. Икқаласи ҳам барибир-ку.

— Кечирасиз! Кўрқиб билан жирканиш тамомила бошқа-бошқа нарсасиз.

Мен кулиб, бош чайқадим:

— Оббо сиз-эй, қилни қирққа айирадиганлардан

экансиз-ку. Тўғри, маъноси ҳар хил. Лекин мен ахлоқсизликка бўлган муносабатларимизни айтяпман-да.

— Афсуски, бундай эмас, Аҳмад ака. Бир нарсадан кўрқиб ожизликни, жирканиш ундан кучлиликни билдиради. Шундай эмасми?

— Гапларингиз тўғри, Ойжамол. Лекин уларнинг менга ҳеч алоқаси йўқ.

Ойжамол ғолибона жилмайди.

— Нега алоқаси бўлмас экан? Ҳалигина ўзингиз «кўрқаман» деб тан олдингиз-ку.

— Тўғри, бироқ мендаги кўрқув сиз ўйлагандай эмас-да.

— Бўлмасам қандай?

— Мен ўз виждонимдан кўрқаман.

Ойжамол юзимга тикилганча жимиб қолди.

— Шунақа денг, — деди у мендан кўз узмай, — сиз боя истакка қулоқ солгудай бўлсак не кўйларга тушардик, дедингиз. Агар кўнглингизда ахлоқсизлик қилиш тўғрисида хоҳиш туғилиб қолса, виждонингиз қаерда бўлади?

Унинг бу саволи мени бир оз довдиратиб қўйди.

— Гапни чалғитяпсиз, Ойжамол, — дедим нима дейишимни билмай.

— Рост-да, Аҳмад ака. Нимадан кўрқиб, кўнглим истагини рад этиш ахлоқлиликни билдирмайди.

— Сизнингча кўнглим нимани хоҳласа, маъқулми, номаъқулми қилавериш керак экан-да? — дедим бир оз қизишиб.

Ойжамол менинг жаҳлим чиқиб бораётганимни, истехзоли жилмайиб:

— Аввало, яхши кўнглида ёмон истаклар туғилмайди, Аҳмад ака. Агар шундай бўлса, ўзингиз ёмон одам экансиз, — деди.

— Одамнинг яхши-ёмони ички истакка эмас, ташқи ҳаракатларига қараб белгиланади, хоним!

— Ташқи ҳаракат ички истаклардан келиб чиқади, афандим! — деди Ойжамол ҳам кинояли оҳангда.

Мен ўрнимдан туриб кетдим. Хонани бир айланиб, унинг рўпарасига келиб тўхтадим:

— Бу гапингиз қисман тўғри. Лекин тузук одам ҳамма истакларига ҳам, яъни, ичидаги шайтонга эрк беравермайди. Масалан, сиз.. Наҳотки, кўнглингизда гоҳ-гоҳ эрк бериб бўлмайдиган истаклар туғилмасиз?

Ойжамол мийиғида кулиб дарҳол жавоб қайтарди:

— Менинг кўнглимга одам ўлдириш, ўғрилиқ қилиш, бировнинг уйига ўт қўйиш истаги ҳеч қачон келмаган, Аҳмад ака. Агарда бирор нарсани истаб қолсам, унинг астойдил эканига ишонсам, амалга оширишдан кўрқиб ўтирмайман.

Тўғриси шу тобда бу жувон мен тушунолмайдиган, ечилиши қийин бўлган жумбоққа ўхшаб туюлди. У ўзининг мафтункор гўзаллиги, дадиллиги, мулоҳазаларининг ўткирлиги ва аини вақтда енгилтакликка мойинлиги билан кўпқиррали қимматбахо тошга ўхшаб жилоланарди. Бу жилоланишдан кўзинг қамашиб, тошнинг яхлит шаклини аниқлаб олиш анча мушкул ишда.

Ойжамол ўрнимдан туриб ҳовлига қараган дераза олдига борди. Дарпардани хиёл суриб ташқарига тикиларкан:

— Тўн, — деб қўйди хаёлчан қиёфада. У шу кўйи анча вақтгача жим турди.

— Ойжамол, балки ухлаб дам оларсиз? — дедим ноқулай жимликни бузишга уриниб.

У мен томонга ўгирилди. Бояги шўхликдан, эҳтиросдан асар ҳам йўқ. Қиёфаси жиддий, ғамгин.

— Дадам раҳматлик эсимга тушиб кетди. Уни

ўйласам, ҳамиша шундай ғамгин тортаман, — деди Ойжамол чуқур тин олиб. — Нимангиздир дадамга ўхшаб кетади. Йўқ, ташқи қиёфангиз эмас. Ички дунёнгизда қандайдир ўхшашлик бор. У жуда келишган одам эди. Ишдан қайтганида уйимиз тўлишиб, ёришиб кетгандай бўларди. Уйимиздан одам аримасди, ёру дўсти кўп эди. Ойим билан жуда иноқ эдилар, бир-бирини қаттиқ ҳурмат қилишарди. Баъзи эркакларга ўхшаб, «Ҳой, хотин!» деб қичқирганини сира эшитмаганман. Мен ўн икки ёшга тўлган пайтларимда ҳам улар эндигина учрашиб юрган ошиқ-маъшуқлардай бўлиб ўтиришарди. Ёлғиз фарзанд бўлганим учунми, дадам мени жуда яхши кўрарди. «Сен менинг яккаю ягона ойимсан. Шунинг учун исмингни Ойжамол деб қўйганман» дерди...

Ҳеч кутилмаганда ундан ажраб қолдик. Тўсатдан вафот этди. Нима бўлди, билмайман. Йиғлайвериб, ақлдан озсам керак деб ўйлаган эдим. Аммо битмайдиган яра, ўтмайдиган оғриқ бўлмас экан. Вақт ўтиши билан мен ҳам, ойим ҳам тинчиб қолдик. Шу орада ойим ўзгара бошлади. Ўзига оро берадиган, ишдан кеч қайтадиган бўлди. Кунларнинг бирида битта эркакни уйга эргаштириб келди-да, мени ҳовлига чақириб, «Қизим, энди у киши сенинг даданг бўлади», деди. Турган жойимда қотиб қолдим. Бирпасдан кейин ўзимга келиб, «Ҳеч қачон у менинг дадам бўлмайди! Сиз ҳам ойим эмассиз!» деб қичқирдим. Ойим мени қучоқлаб йиғлади. «Нима қилай, қизим, қисматимиз шундай экан» деб юпатмоқчи бўлди. Лекин унинг кўз ёшига ҳам, сўзларига ҳам ишонгим келмасди. Севги-вафо ҳақидаги фикрим шундан кейин ўзгариб кетдими, билмайман...

Ойжамолнинг ҳикояси мени ларзага солди. Унинг кўнглини кўтариш учун ҳар хил ҳангомаларни гапириб бердим. Ҳатто вақт ярим тундан ошганини ҳам сезмай қолибмиз.

— Чарчагансиз, ётиб дам олмайсизми? — дедим.

Ойжамол «майли» дегандек бошини қимирлатиб, хонага кўз югуртирди.

— Ичкари хонадаги каравотда ётақолинг, мен диванда пича мизғиб олсам етарли.

У ойнаванд эшикнинг бир табақасини очиб, ичкарига назар ташлар экан, нимадандир ҳадиксирагандек тўхтади.

— Ичкарида ўзингиз ётсангиз яхши бўлармиди?..

— Нега энди? Сиз меҳмонсиз.

— Меҳмонлик ҳуқуқимни суистеъмол қилгим келмаяпти. Бу қўш каравот, тағин сиз келиноиймнинг шахсий мулкисиз. Аёл халқи қушга ўхшайди, ўзи йўқлигида уясига бошқа қушнинг қўнишини истамайди.

— Буни ўйламаганимни қаранг, майли, диванга жой қилиб бераман, дедим.

Шифоньерда тахлаб қўйилган янги кўрпа-тўшакдан олиб чиқиб, диванга жой ҳозирлашга киришдим. Чеккароқда кузатиб турган Ойжамол.

— Хотин бўлсангиз битта эрни ёлчитар экансиз, Аҳмад ака. Қўлларингиз кўрпа-тўшакка бинойидек келишяпти, — деди қулиб. Ойжамолнинг аёл киши бўлатуриб индамай қараб тургани, бунинг устига ҳазиллашиши бир оз ғашимга тегди.

— Эрак бўлиб туғилганимдан норози эмасман, — дедим тўнғиллаб.

— Кечирасиз, Аҳмад ака. Асалнинг ширин эканлигини эшитган бола ундан албатта тотиб кўргиси келади. Эрак аёлга хизмат қилса, ёқимли бўлар экан.

Бу гапдан сўнг кўнглимдаги ғашлик тарқади. Арзизмаган нарсага зарда қилганимдан ўзимни ичимдан койиб қўйдим.

— Ширин тушлар кўриб, тинчгина ухланг, — дедим уни юпатган бўлиб.

— Бунга заррача шубҳам йўқ, — деди у овозида майин шўхлик билан.

— Тўғри... чунки ўртаимизда Хитой деворидан ҳам мустаҳкам нарса бор.

— Нима у? — деди Ойжамол таажжубланиб.

— Боя ўзингиз айтган «шартли тушунчалар».

Ойжамол шарақлаб кулди.

— Шунақа денг. Бўлмасам, яшасин ўша шартли тушунчалар! — деб диванга ўтирди. Хайрлашиб ичкари хонага ўтдим.

Мен умрим бино бўлиб бундай дилбар аёлни қучмаган, бунчалар лаззатланмаган эдим. Унинг ғоят эҳтиросли, қайноқ нафасидан сархуш бир кайфиятда эдим. Бир пайт дераза қаттиқ тақиллади. Сесканиб уйғондим. Бундай қарасам, аллақачон тонг отиб, хона анча ёришиб қолибди. Ёнимда ҳеч ким йўқ. Шундагина бунинг туш эканлигига, деразанинг ҳам тушда қоқилганига ишонч ҳосил қилиб, кўнглим бир оз тинчиди. Лекин шу маҳал дераза яна қаттиқ чертилди. «Оббо, ким экан у ерталабдан?» деб минғирлаганимча дарҳол ўрнимдан турдим. Кийиниб чиқаётиб, Ойжамолга кўзим тушди. Тунда кўп тўлғонган бўлса керак, сочлари ёйилиб кетибди. Битта қўли кўрпадан чиқиб, пастга осилиб турибди.

Дераза яна қоқилди. Ғайритабиий равишда «Ҳози-ир» деб қичқириб юборибман. Ойжамол сапчиб ўрнимдан туриб кетди.

— Нима гап? — деди у кўзларини ишқалаб.

— Биров келди, шекилли, деразани қоқяпти. Сиз ичкарига ўтинг!

Ойжамол ҳам доврираб қолди. Менинг қистовим билан кўрпа-тўшакни кўтарганча ўзини ичкарига урди. Мен даҳлизга чиқиб «Ким?» деган эдим, дарвоза орқасидан:

— Мен... ухлаб қолдингизми? Очинг, дадаси! — Зевонинг овози эшитилди.

Қўл-оёғим бўшашиб, баданимни совуқ тер босгандай бўлди. Мен уни бунча эрта келади деб ўйламаган эдим. Энди эшикни очмай бўладими? Зебо жилмайганча уйга кираркан:

— Ассалому-алайкум, дадаси, яхши ётиб турдингизми? — деди ва қўлидаги тугунни узатиб яна гапида давом этди:

— Сизга деб онам бериб юбордилар. Қаймоқ, сариеғ... Тавба, дейман, қиздан ҳам куёв яхши кўринар эканми, қачон борсам, Аҳмаджонга у, Аҳмаджонга бу, деб қўярда-қўймай қўлимга тутқазадилар.

У авзойимни кўриб ҳайрон бўлди, шекилли:

— Вой, намунча дадаси? Тез қайтишингизни билганимда бормаган бўлардим. Тайёр машина... Сайёра ҳам ўйнаб келақолсин, деб ўйлагандим-да. Айтмоқчи, уни олиб қолишди. Онам бир-икки кун тоза ҳавода яйраб ўйнасин, дея ҳеч қўймадилар. Акам бугун ҳам шаҳарга тушди. Иши бор экан. Уйга юринг десам, вақтим эди деб кўнмади.

У тинмай гапирарди. Мен оғиз очиб бирор нарса дейишга тилим лол эди.

— Вой, чиндан ҳам хафамисиз? — деб сўради у тағин.

— Йўқ, Зебо... Сенга қандай тушунтирсам экан... Уйда меҳмон бор, — дедим гуноҳқорона йўталиб.

— Меҳмон? Жуда яхши-да! Меҳмондорчилигингизни бугун қиламиз-да, дадаси. Ҳали шунга қовоқ осиб турибсизми? — деди у устки кийимларини ечаётиб.

— Меҳмон аёл киши... Йўлда учраб қолди. Сенга қандай тушунтирсам экан?

— Аёл киши? — деб қайта сўради Зебо овози қалтираб. — Нимани тушунтирасиз? Ҳозир ўзим ҳаммасини тушуниб оламан.

Ичкарига кирдик. Ойжамол мен ухлаган қўш каравот ёнида ҳайкалдек қотиб турарди. Бироқ юзида на доводираш, на қўрқув аломати бор. Сочлари елкасига бетартиб ёйилган. Шу сочларнинг ўзиёқ ҳар қандай шубҳага асос бўла оларди. У Зебога эшитилар-эшитилмас салом берди. Зебо бир унга, бир менга телбаларча тикилди. Чексиз ғазабданми, тили сўзга айланмасди. Ниҳоят:

— Бу қандай шармандалик?— деди.

— Ҳеч қанақа шармандалик йўқ, Зебо. Ҳозир ҳаммасини тушунтириб бераман,— дедим илтижо билан боқиб.

— Очиқ-ойдин кўриниб турибди-ку! Нимасини тушунтирасан, виждонсиз!— деди у лаблари титраб.— Энди бу уй мен учун ҳаром. Уйингни ҳам, юзингни ҳам елкаминг чуқури кўрсин!

У отилиб даҳлизга чиқди. Ҳозиргина ечган кийимларини апил-тапил қия бошлади. Шу топда унга ҳеч гап кор қилмаслигини билсам-да, билагидан ушлаб:

— Зебо, эсингни йиғ! Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ахир!— дедим.

У баттар тутоқиб кетди.

— Шунақами?! Ҳеч нарса бўлмаган эмиш. Ҳезалак эмассан-ку! Кимни алдаяпсан?! Сеними...

У қарғаганча кўчага чиқди.

Мен Зебодан бундай ҳақоратни кутмаган эдим. Ортидан югуриб кўчага чиққан бўлсам-да, унинг йўлини тўсиб тўхтатишга ҳаракат қилмадим. Уйга қайтиб кирганимда Ойжамол стол ёнида мунғайиб турарди.

— Жуда хунук иш бўлди-да, Аҳмад ака,— деди у хўрсиниб.

— Ҳа, нима бўлса бўлди энди,— дедим.— Нега индамадингиз? Ахир иккаламизда ҳам гуноҳ йўқ-ку!

Ойжамол чуқур тин олди.

— Жуда содда экансиз, Аҳмад ака,— деди.— Орамизда хитой девори бор эди, дермидим? Шу гапни айтсам ишонармиди?

— Ҳаммасига ўзингиз гувоҳсиз... Зебонинг ўрнида бўлганингизда сиз ҳам шундай қилармидингиз?

— Ҳар ким ўз қаричи билан ўлчайди, Аҳмад ака. Хотинлар бундай вазиятни ўз тарозисида тортиб кўриб баҳолайди. Энди менга келсак, тошим бир оз енгилроқ экан-да...

— Агар гап тошда бўлса, мен Зебонинг тарозисини ҳам, тошини ҳам яхши биламан. Унинг тоши енгил эмас-ку, ахир.

У бўш келмади:

— Тошинг оғирлигини ташқи кўринишга қараб аниқлаб бўлмайди. Уни тарозига қўйиб кўриш керак. Худди бугунгидек...

Мен ўйланиб қолдим. Унинг гапларида жон бор эди.

— Аттанг, мен уни яхши билмас эканман-да. Наҳотки, шунчалик енгил ўйласа,— дедим афсусланиб.

Ойжамолнинг кўзларида меҳрга ўхшаган бир учқун кўринди.

— Сизнинг қандай одам эканлигингизни шунча йил бирга яшаб хотинингиз билмайдими, Аҳмад ака?

— Билмас экан-да. Кетди-ку!

— Хатосини тушуниб, балки орқасига қайтар...

— Йўқ! Агар мен билган Зебо шу бўлса, ҳеч қачон хатосини ҳам тушунмайди, орқасига ҳам қайтмайди!

— Йўғ-э,— деди Ойжамол хавотир билан.— Мен қурғур, сизга қаёқдан йўлиқдим. Бундай бўлишини билганда йўлдаёқ машинангизга чиқармай ёки шаҳарга киргач, тушириб юборсангиз ҳам бўларкан...

Ундан бу гапни кутмаган эдим. Узимни негадир ҳақоратлангандек ҳис қилдим. «Мени ким деб ўйлапти бу? Наҳот, хотинимдан кўрқиб...»

— Бу гапингиз ғалатиноқ бўлди-ку?— дедим хонада у ёқдан бу ёққа одимлаб.— Оқибатини билатуриб, шу ишни қиладиган одамлар топилади.

— Мени кечиринг, Аҳмад ака,— деди у.

Бошимни хиёл кимирлатиб қўйдим.

— Миннатдорчилигимни сизга сўз билан айтиб бера олмайман. Ўзингиз тушунинг... Энди мен кетақолай,— деди у жемперининг тугмаларини қадаб.— Хайр!

— Бу аҳволда қандай кетасиз?

— Ҳечқиси йўқ. Жемперим қалин, тўнгмайман,— деди у.

— Қаёққа борасиз ўзи?

Ойжамол пастки лабини қимтиб турди-да:

— Билмадим... Ойимларнинг олдига борсам керак. Ҳарҳолда фарзандиман-ку,— деб қўйди.

Уни дарвозагача кузатиб бордим. Қўшнилардан истихола қилиб кўчага чиқмадим. Қайтиб кирганимда уй алланечук бўшаб қолганини сездим. Бутун вужудим ёлғизлик ҳисси чулғаб олди. Дераза олдига бориб, ташқарига тикилдим. Осмон тиниқ, томлар ортида кўтарилиб келаётган қуёшнинг нурлари жилоланарди. Афтдан ҳаво унчалик совуқ эмас эди. Қўшнимизнинг томига бир жуфт каптар келиб қўнди. Бироқ мўри ортидан чиқиб қолган ола мушукдан чўчиб, шу ондаёқ яна ҳавога кўтарилишди.

Қанотинг бўлса қандай яхши!

Орадан бир неча кун ўтди. Зебодан дарак бўлмади. Уни гапимга ишонтира олмаслигимни билсам-да, бир уриниб кўрмоқчи бўлдим. Уйга бориб, очиқчасига гаплашиш бефойда эди. Қайтага ҳақорат эшитиб қайтишим мумкин. Шунинг учун Зебога хат ёздим. Ҳамма воқеани ипидан-игнасигача айтиб, инсофга чақирдим, қизимиз Сайёра ҳаққи деб ялиниб-ёлвордим... Зебо жавоб ёзмади. Акаси кўнғироқ қилиб «Аҳмад ака, уни тинч қўйинг!» деди. Шу тарзда оилани сақлаб қолиш учун қилган барча ҳаракатларим зор кетди. Қонуний бўйдоқ бўлиб қолдим.

Киши уйланмасдан олдин бўйдоқликнинг нима эканини билмас экан. Оилавий ҳаётга кўникиб қолгач, бўйдоқ бўлиш алам қиларкан. Яхшиямки, ёр-дўстлар кўп. Тез-тез уйларига меҳмонга олиб кетишар, ишқилиб ёлғиз қолдирмасликка ҳаракат қилишарди. Уларнинг ичида энг яқин дўстларимдан бири Исмоил эди. У билан жуда қалин эдик. Доимо бирга етаклашиб юрганимиз учунми, тенгқурларимиз бизни Аҳмад-Исмоил деб чақирарди. Унинг хотини — Гулшод — бир оз эрка, тантиқроқ, аммо жуда хушрўй ва мулоим жувон бўлиб, Зебо билан опа-сингилдек иноқ эдилар. Зебонинг кетиб қолганини эшитиб, эр-хотин астойдил кўюнишди. Воқеани батафсил айтиб берганимда иккови ҳам таажжубланиб, айниқса, Гулшод ниҳоятда ҳайратланди. Шу гапдан сўнг у менга, бошқача қарай бошлади. Бир куни уларниқда ўтирганимизда гапдан гап чиқиб:

— Сизни шунақасиз, деб ҳеч ўйламаганман,— деди Гулшод тим қора кўзларини ўйнатиб.

— Қанақа?.. Сизлар ҳам ишонмаяпсизларми?— дедим ранжиб.

— Қўйсангиз-чи, Аҳмад ака. Ахир...

— Бас қил, Гулшод!— деди Исмоил хотинининг сўзини бўлиб.— Нима кераги бор! Мен Аҳмадни яхши биламан.

Эрининг жеркиб ташлаганига Гулшоднинг жаҳли чиқди:

— Илгари билмасмидингиз? Тунов куни нима дедингиз? Бегонага яхшилик қиламан деб, ўз хотинидан ажраладиган аҳмоқ борми? Аслида бир гап бўлган, демадингизми?

Исмоилнинг тухумдек силлиқ, думалоқ юзи қизаринқиради. Орқага таралган қоп-қора сочларини силаб қўйди:

— Бу хотинлар ҳазилни ҳам тушунишмайди, — деди гуноҳқорона томоқ кириб.

Гулшод эса эрининг ноқулай аҳволга тушиб қолганига ичидан қувониб ўтирарди.

Вақт ўтиши билан менинг хотин қўйганим ҳақидаги гаплар ҳам тинчиб кетди, ўзим ҳам бўйдоқликка анча кўникиб қолдим. Лекин гоҳ-гоҳ қизимнинг соғинчи ўртаб юборарди. Зебо уни мен билан қолдирганида бир умр уйланмай ўтишга ҳам рози эдим. Исмоилнинг Гулшод билан турмуш қурганларига ўн йилча вақт бўлган бўлса-да, ҳамон фарзандлари йўқ эди. Илгари бизниқига бориб, Сайёра билан ҳазиллашиб, унинг чучук тилидан беҳад завқланиб ўтиришарди... Улардаги меҳр-оқибатни-ку, қўяверинг. Айниқса, Гулшод деярли кунни ё ишхонамга, ё уйга кўнғироқ қилиб, пишираётган овқатигача ахборот берар, албатта боришимни илтимос этарди. Бироқ ҳадеб бировниқига югураверишни ўзимга эп билмасдим. Бир кунни уйга жўнай деб турганимда телефон жиринглаб қолди. Гулшод экан.

— Аҳмад ака, қанақа одамсиз ўзи? Бир ҳафтадан бери қорангизни кўрсатмайсиз-а. Ишдан чиқиб, тўғри бизниқига келинг. Дўстингиз кўзиқорин бериб юборибди. Кўзиқорин кабоб пиширяпман. Ҳали бунақасини еб кўрмагансиз!

Мен узр айтиб, зарур ишим борлигини баҳона қилган эдим, у:

— Нега бундай қиласиз! Кўкламнинг илк неъматини-я, Аҳмад ака. Келмасангиз бўлмайди! — деб туриб олди.

Бундай қатъий таклифни рад этиб бўлармиди. Борсам, Исмоил ҳали ишдан қайтмаган экан. Гулшоднинг ўзи ховлида кутиб олди. Ҳаммаёқ саранжом-эришта, супуриб-сидирилган. Хуллас: ховли уй бекасининг чехрасидай кулиб, яшнаб турибди. Гулшоднинг эгида қора гулли матодан халат — қадди-қоматига ярашиб турганини қаранг!

— Бизлардан мунча қочмасангиз, Аҳмад ака, — деди у жилмайганча пешвоз чиқиб. Қўлимни қўйиб юбормасдан шундай илиқ сўрашдики, хижолат бўлиб, қизариб кетдим. «Қандай ажойиб, меҳрибон аёл», деган фикр кўнглимдан ўтди.

У мени дид билан безатилган меҳмонхонага бошлаб кирди. Қимматбаҳо мебель, биллур идишларни кўриб кўзинг ўйнайди. Исмоилнинг топиш-тутиши зўр эди-да! У бир неча йилдан буён шаҳар маданият бўлимининг бошлиғи лавозимида ишлар, маоши унчалик кўп бўлмаса-да, бошқа тушумлар борлигини пайқаш қийин эмасди. Буни ҳеч кимга, ҳатто энг яқин дўсти сифатида менга ҳам айтмас эди. Чамамда, шаҳар маданият ҳақида ишлайдиган айрим ашулалчилар отарчилик билан кулганиб, орада Исмоилни ҳам куруқ қўймасалар керак.

Ўртадаги столга турли-туман мева-чевалар қўйилиб, чойнакнинг устига оппоқ сочиқ ёпилган эди.

— Нима, меҳмон кутяпсизларми? — дедим столга ишора қилиб.

— Сиздан азиз меҳмон борми, Аҳмад ака? — деди Гулшод кўзларини пирпиратиб.

Гулшоднинг ўзини тутишию сўзлашида ўзига хос бир эркалик сезиларди. Шунинг учун ҳам оилада бола йўқлиги Исмоилга унчалик билинмаса керак. Лекин, бу латофат, бу жозиба вақти келиб сўлар, шунда фарзанднинг ўрни сезилади.

Гулшод қаршимга ўтириб, чой қуйиб узатди. Пиёлани оларканман, қўлининг хиёл титраётганини пайқадим.

Юзида эса ҳеч қандай ҳаяжон аломати йўқ. «Нима бўлдиқан, деб ўйлайман. Исмоил билан ораларидан бирор гап ўтдимикин? Нега шу пайтгача ишидан қайтмаяпти?»

— Жимиб қолдингиз, Аҳмад ака, гапириб ўтиринг.

— Нимани? — дедим кифтимни қисиб.

— Гапга чечансиз-ку? — деди Гулшод мулоим жилмайиб.

— Ундай бўлса... «Гўрўғли» дostonини эшитганмисиз?

— Нимаиди, дoston айтиб бермоқчимисиз? — деди у бир оз таажжубланиб.

— Албатта-да... Гўрўғлибек Вайёнгом шаҳрига бориб, Авазжонга «Мен раҳматлик отаннинг чўпониман, унинг қўйлари, қуллари менда қолган эди. Шу омонатни сенга қайтариб бериш ниятида келгандим», деб ҳийла ишлатиб уни юртидан олиб кетади. Улар йўл юриб, йўл юрсалар ҳам мўл юриб бир жойга келиб тўхтайдилар. Шунда очлик ва ташналикдан мадорни қуриган Авазжон Гўрўғлига қараб:

Чўпон оға олиб келдинг бу жойга,
Қўй билан қул, деганинг ростми!
Елғон сўзлаб, душман бўлма худойга,
Қўй билан қул, деганинг ростми!

дея зорланиб бир сўз айтган экан... Боя кўзиқорин дедингиз, кабоб дедингиз, шу гаплар ҳам ростми?

Гулшод шарақлаб кулиб юборди.

— Нега дoston бошлаб қолдилар, деб ўйлаб ўтирсам, гап буёқда экан-ку!.. Кўзиқорин деганим ҳам, кабоб деганим ҳам рост, Аҳмад ака. Хотиржам ўтираверинг, ҳозир тайёр бўлади. Лекин қанақа қилиб тайёрлаётганим — сир! Дастурхонга келтирилгач, ўзингиз билиб айтасиз. Агар билолмасангиз, емайсиз. — Келишдикми, — деди у ўзини кулгидан тийиб.

— Хўп бўлади. Агар емасам, дoston айтиб бериб ўтиравераман-да!

У пиёлага чой қуйиб узатгач, ўзи ошхонага чиқиб кетди.

Кеч кириб, хонага қоронғилик чўка бошлади. Исмоилдан ҳамон дарак йўқ эди. Эшик орқасидан енгил оёқ шарпаси эшитилди. Димоғимга иштаҳани қитиқлайдиган ажойиб ҳид урилди.

— Мана, кўзиқорин кабоб тайёр, Аҳмад ака, — деди Гулшод кўлидаги патнисни дастурхонга қўйиб. — Чироқни ёқмасдан қоронғида ўтирибсизми?

У эшикнинг ёнгинасидаги тугмачани босди. Чиройли биллур қандилдан таралган сутдай ёруғликдан хонага ўзгача файз кирди. Лағандаги таомга разм солдим. Ҳар биттаси пиёланинг оғзида келадиган кўзиқоринларнинг фақат «киндиги» олиниб, бус-бутун пиширилибди. «Киндик»нинг ўрнида қолган чуқурчага эса кўзиқориннинг ўзидан ажралган шарбати тўлиб турибди. Буни кўриб ҳар қандай одамнинг иштаҳаси карнайдек очилиб кетиши турган гап.

— Хўжайинни кутмаймизми, Гулшодхон?

Гулшод саволимга жавоб бермади. Шўх кўзларини ўйнатиб кулди.

— Қани, айтинг-чи, қанақа қилиб пиширилган булар? Агар билмасангиз, емайсиз!

Кўзиқоринларга тикилганча ўйлаб қолдим. Ёшлигимизда кўзиқоринларни оташкуракка териб, саксовул чўғида кабоб қилардик. Лекин Исмоилларникида ўчоқ йўқ эди-ку? Миямга келган бир фикрдан қувониб кетдим:

— Янглишмасам, духовкада!..

— Билдингиз, энди кўзиқоринлар сизники, — деди табассум билан.

Сўнг чиқиб, ошхонадан иккита ликопча ва вилка-

пичоқ олиб кирди. Сервантдан бир шиша коньяк, иккита қадаҳ олди. Ҳамма нарса иккитадан қўйилавергач, билдимки, учинчи одам келмайди.

«Эр-хотиннинг орасидан бир гап ўтган!»

— Гулшодхон, мени унутиб қўйдингиз шекилли? — дедим ҳазил оҳангида.

— Нега унутарканман?

— Ҳамма нарса иккитадан қўяяпсиз-ку?

— Биз хонада икки кишимиз-ку, — деди у менга қарамасдан.

— Исмоил-чи?

— У келмайди!..

— Тинчликми? Нима гап ўзи? Ораларингдан бирор гап-сўз ўтдими?

Гулшод илтижо билан қаради:

— Илтимос, Аҳмад ака, ҳозир ҳеч нарса сўраманг, кейин айтиб бераман... Қани овқатга қаранг, қоньякни очинг, мен ҳам бир қултум ичаман.

«Жиддий гап бўлганга ўхшайди, алаmidан ичгиси келяпти...»

Коньякни очиб, қадаҳларга қўйдим. Гулшод илгарии пайтларда ичмасликка ҳаракат қилар, ҳатто лабини теккизиб қўйса ҳам қизариб, ёноқлари гул-гул ёниб, кўзлари шўх қулиб боқарди.

Бу гап у қадаҳни биринчи бўлиб қўлига олди-да:

— Қани олинг, Аҳмад ака, — деди. — Балки бирор яхши гап айтарсиз?

Ўйланиб қолдим. Қутилмаган бу вазиятда сўз айтиш алланечук эриш туюлди. Лекин бирор илиқ гап айтишимни Гулшод жуда истаётганга ўхшар эди. Унинг раъйини қайтаргим келмади:

— Гулшодхон... бу уйда кўп ўтирганмиз, тузингизни кўп тотганмиз. Энг яхши тилакларни билдирганмиз. Яна нима дейишим мумкин?..

— Кечирасиз, Аҳмад ака, гапингизни бўламан, — деди Гулшод. — Шу айтилган сўзларнинг ярми ёлғон эди.

— Энди мени риекорликда айбламоқчимисиз?

— Йўқ, асло ундай эмас. Сўзингизни бошланиши тўй-ҳашамларда ҳамisha айтиладиган гапларга ўхшаб кетди. Шунга гапингизни бўлдим. Узр. Келинг, яхшиси кўнгилдаги орзулар учун ичайлик.

Қадаҳларни чўқиштираётганимизда у қандайдир эркаланиб боқди. Тўғриси бундан кўнглимда шубҳага ўхшаш бир туйғу пайдо бўлди.

— Мен ичиб қўйдим-у, сиз анқайганча ўтирибсиз, — деди у кулимсираб.

Қадаҳни бир кўтаришда газак қилмасдан унга тикилдим.

— Гулшодхон, Исмоил қаерга кетди ўзи?

У айтишга иккилангандек бир лаҳза ўйланиб турди-да:

— Командировкага, — деди.

— Қаерга? Ишқилиб, ораларингдан ҳеч гап-сўз ўтгани йўқми?

— Йўқ. Хавотир олманг. Яйловдаги чўпонларга маданий хизмат кўрсатиш учун агитбригада тузилган экан. Ушалар билан кетди.

— Хайрият-э. Боя сўраганимда нега шуни айта қолмадингиз?

Гулшод индамади.

— Демак, Исмоил жўрамсиз зерикиб қолибсиз-да? — дедим ҳазиломуз.

— Йўқ, — деди у ҳазин товушда, — у билан ҳам зерикаман... Бутун умрим зерикишда ўтапти.

— Бу нима деганингиз?

Гулшод илтижо билан тикилди. Бир нима айтишга жуфтланган лаблари титради. Аммо томоғи тўлиб гапиролмади.

Гапни айлантириб суҳбат мавзуини ўзгартирмоқчи бўлдим. Лекин у дабдурустдан:

— Наҳот, тушунмасангиз... Мен уни севмайман! — деди.

— Қизиқ... Ахир, у сизга жуда меҳрибон-ку!..

Гулшод туюқиб кетди:

— Меҳрибон эмиш! Биламан унинг қанақа меҳрибонлигини. Ҳаммаси ясама! Хушомадгўй! Зиғирдек самимият йўқ. Кўнглим сезади-да...

Нима дейишимни билмай қолдим. Гулшоднинг гапида жон бор эди. Исмоил ҳаммага бир хил муомала қилар, юмшоқ супургилиги шундоққина сезилиб турарди.

— Муносабатларингизнинг бунчалик эканини сезмаган эканман, — дедим Гулшодга тасалли бериш оҳангида. У енгил тортди:

— Мен ҳам бунчалик анқов эканлигингизни билмаган эканман.

— Нега энди мен анқов бўларканман? — дедим бир оз жаҳлим чиқиб.

— Ахир кўриб турибсиз-ку... Мен сизни севаман!

У шундай деди-да, бошини билаклари устига қўйиб, хўнграб йўғлаб юборди. Ғалати бўлиб кетдим, тилим томоғимга тиқилиб қолди. Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай аҳволга тушмаган эдим. Уни қандай юпатишни билмасдан серрайиб ўтиравердим. Мендан ҳеч қандай садо чиқавермагач, Гулшод бекорга овора бўлганини тушунди шекилли:

— Кетинг, Аҳмад ака... Илтимос, кетинг! — деди бошини билагидан олмай.

Секин юриб уйдан чиқдим. Кўчалар чароғон. Ҳар доим бу чироқлар қандайдир завқ бағишлар эди. Лекин бу гап бир гуноҳ иш қилиб қўйган одамдай юрагим сиқилиб, нимадандир хижолатда эдим. Уйга яёв кетдим. Йўл-йўлакай миямда ҳар хил фикрлар ғужғон ўйнаб, каллам ари уясидек ғувиллаб қолди. Ғалати-да... Худди лотереяларимга кетма-кет ютуқ чиққандек тагин бу можарога дуч келганимни қаранг!.. Булар менинг иродам билан юз бермаётган бўлса-да, негадир ўзимни айбдор ҳис қила бошладим...

Исмоилга бу ҳақда оғиз очмадим. Муносабатларимиз илгаригидек давом этаверди. Бироқ уларникига борганда аввалгидек яйраб ўтира олмас эдим. Гулшод эса сир бой бермасликка тиришар, орамизда ҳеч нарса бўлиб ўтмагандек муомала қилар, лекин ёлғиз қолган кезларда кўз-кўзга тушиб қолишдан ниҳоятда чўчирди. Уни зимдан кузатиб, бу аёлнинг «севаман» деганига сира ишонгим келмас, унинг табиати севгидан кўра кўпроқ айшу-ишратга мойилдек туюларди.

Шу орада Исмоил менга фавқулудда ғамхўрлик кўрсата бошлади. Бўйдоқлик мuddатимнинг битганлиги, энди уйланиш лозимлигини тез-тез эслатадиган бўлиб қолди.

Бир куни ишдан қайтиб, энди кийимларимни алмаштираётганимда ҳовлиқиб уйга кириб келди.

— Роса кўнғироқ қилдим-а, Аҳмад қаёқларда юрибсан? Ё устинга мана шундай тўсатдан бостириб келишим керакми? — деди ҳазиллашиб.

Анча ўтирдик. Уни «бўйдоқ»часига меҳмон қилдим. Исмоил гапни узоқдан бошлади:

— Дўстим, инсон умри дарёдаги сув эмас. У ҳисобли, чекланган. Шунинг учун ҳар нарсанинг ўз вақтида бўлгани яхши. Бундан кейин ҳам шундай лалайиб юраверсанг...

— Хўш, нима қил, дейсан энди?

— Уйланиш керак-да!

— Ахир, дўстим, хотин дегани мол эмаски, бозордан тўппа-тўғри уйга етаклаб келаверсанг. Олдин уни топиш керак, кейин кўнгил деган гап бор...

— Менга қара, — деди Исмоил гапимни бўлиб, — сен бу юришда уни тополмайсан ҳам, унга ёқолмайсан ҳам.

— Унда нима қиламиз? — дедим кулиб.

Исмоил бир зум ўйлаиб тургач:

— Агар маъқул кўрсанг, идея чиқиб қолди, — деди кўзларимга синовчан боқиб.

— Қанақа идея экан? — дедим ўзимни ҳамон кулгидан тиёлмай.

— Кулма-е, мен жиддий айтсам, бу кулади. Иккинчи микрорайондаги кутубхонани бориб кўрганмисан? Уша жойда бир жонон ишлайди. Ажойиб... кетворган! Уни ишга қабул қилганимга бир йилдан ошди. Ҳали-ҳали бирор ножўя ҳаракатини сезганим йўқ. Хўп десанг. Ўзинг гаплашиб кўр, агар ёқса бу ёғини менга қўйиб беравер. Ўзим совчи бўлиб бораман. Мен ҳам умримда битта савоб иш қилиб қолай, дўстим!..

Мен унга ёқмасам-чи?

Исмоил қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Ёқасан, дўстим сендай йигит оламда — битта! Аминманки, Ойжамол ҳам сенга ёқади.

Бу номни эшитишим биланоқ юрагим ҳаприқиб кетди.

— Ойжамол дедингми? Исми Ойжамолми? — дедим ҳовлиқиб.

— Ҳа-да, исми-жисмига монанд, бенуқсон гўзал, — деди Исмоил мендаги ўзгаришни пайқамай.

Исмоилдан «жонон»нинг юз қиёфасини батафсил суриштириб, тахминининг тўғри ёки нотўғрилигини ҳозироқ билиб олишим мумкин эди-ю, индамасликка қарор қилдим.

— Хўп, уни қачон кўрамиз?

— Жон, деб турган экансан-ку, — деди Исмоил кўзларини муғомбирона қисиб куларкан. — Хайрли ишни кечиктириб бўлмайдми, эртагаёқ бориб кўришинг мумкин.

Исмоил кетишга чоғланди. Мен эртасига тушдан ёйин уларнинг идорасига ўтадиган бўлдим. Сўнг биргалашиб кутубхонага боришга келишдик.

Исмоилни ҳовлида турган машинасигача кузатиб қўйдим. «Бу ўша Ойжамол бўлса керак», деган фикр миямни бутунлай қамраб олди.

Эртасига келишилган вақтда Исмоилнинг идорасига бордим. Анча кутиб қолган шекилли, хонасига киришим биланоқ кўлларини ёйиб пешвоз чиқди:

— Ой Ҳақиқий куёвларга ўхшаб тоза ясанибсан-ку. Галстукни қаранг, галстукни! Ана энди ёқмай кўр-чи!

— Кимнинг машинасида борамиз?

У пича ўйлаб тургач:

— Ҳар ким ўз машинасида, — деди. — Биласанми, ҳарҳолда мен бошлиқман. Сени эргаштириб бориб таништириб юрсам, эриш туюлапти. Сенга кутубхонани кўрсатиб, қайтиб кетаман, ўзинг танишаверасан.

— Бе-е... кеча ваъдалар бошқача эди-ку, — дедим айниб қолганига бир оз аччиқланиб.

— Ваъда ваъдалигича қолади, дўстим. Олдин танишиб ол, совчилик қилиш биздан. Гапнинг бир учини очиб, унга сездириб қўйдим. Эрталаб келган экан, ёнимга чақириб, бугун олдингизга бир дўстим боради, унга «Граф Монте Кристо» романини топиб беринг. Тагин, йўқ деб қайтариб юборманг, бўйдоқларнинг кўнгли нозик бўлади, дедим. Юзлари олмадай қизариб кетди. Демак, сизди. Сизмай ўлиптимми, ёш эмас-ку!

Шундай қилиб, йўлга тушдик. Исмоилнинг машинаси олдинда йўл бошлаб боряпти. Бизники орқада. Чорраҳаларда ундан қолиб кетмаслик учун оралиқ масофани бузмай, эҳтиёткорлик билан ҳайдаб бордим.

Бир маҳал у машинасини секинлатиб, йўл чеккасида тўхтади, ушиб ёнимга келди-да, сирли жилмайди:

— Ҳу, анави бурчакдаги бино — кутубхона... Мен кетдим. Сенга — муваффақият! Ҳа, айтмоқчи, «Граф Монте Кристо»ни беринг, дейсан-а? Эсингдан чиқариб қўйма! Шундан кимлигини билиб олади. Натижасини кечкурун гаплашамиз!

Исмоил машинасини орқага бурди. Мен анчагача кабинадан чиқишга журъат этолмай ўтирдим. Ойжамол исмли нотаниш бир жувон билан учрашишга ҳадиксира-ётганимдан эмас, балки унинг Ойжамол эканлигини кўнглим сезаётгандек эди. Лекин кутубхона олдига келиб, яна қайтиб кетиш бемаънилик эди. Ўзимни қўлга олиб кутубхонага кирдим. Бахтимга, у ерда ҳеч ким, ҳатто кутубхоначининг ўзи ҳам кўринмади. Рўпарадаги қия очиқ эшиқдан кимнингдир шарпасини пайқаб, секингина томоқ қириб қўйдим.

— Ким? — деди «шарпа»нинг ёқимли овози.

— Мен... «Граф Монте Кристо» керак эди, — дедим.

Ичкаридан дарров жавоб бўлмади. Фақат бир оз сукутдан сўнг «Ҳозир» деб қўйди, холос. Зум ўтмай эшикда овоз эгасининг ўзи пайдо бўлди. Кўзларимга ишонмасдим. Бу ўша Ойжамол эди! Уша Ойжамол! У бир оз тўлишибди. Лекин бундан ҳуснига заррача путур етмабди. Аксинча, ой тўлишганда кўпроқ нур сочганидай у кўзимга яна ҳам жозибали кўринди.

— Аҳмад ака, ҳали бу сизмисиз? — деди у хайратдан кўзларини катта-катта очиб.

— Ҳа, менман, Ойжамол, — дедим кўришиш учун унга қўл узатиб.

«Тавба, қисмат деган нарса тўғрига ўхшайди. Эҳтимол, бу жувон азалдан менинг пешонамга ёзилгандир!»

— Бошлиғингиз, «гўзалликда тенги йўқ бир кутубхоначимиз бор, таништириб қўяман», деб айтувди. Сиз экансиз-да! Билмабман.

— Шунақа денг? Агар билсангиз келмасмидингиз? — деди у ҳозиржавоблик билан.

— Келардим, — дедим ўнғайсизланиб. — Шу ерда ишлашингизни билганимда, бошлиғингиз айтмаса ҳам келаверардим.

— Мен сизни суриштириб, ҳаммасини билиб юрибман, — деди Ойжамол бир зум сукут сақлаб. — Сизга жабр бўлди. Мен туфайли... Кўзингизга қандай кўришни билмай юрган эдим.

— Ундай деманг, Ойжамол. Сиз бир баҳона бўлдингиз, холос. Илдизи чириган дарахт шамол сал қўзғалса қулайди.

— Қайдам, — деди у ўйчан.

Гапни ҳазилга бурдим:

— Хўш, бошлиғингиз мен ҳақда нима деди?

— Бошлиғимми? — деб ижирғанди у. — Бир бўйдоқ дўстим келади, деди... Лекин уни сиз деб ўйламовдим. Хаёлимга келгани ҳам йўқ.

— Хабарим йўқ, денг. Бечора дўстим бизни яна таништирмоқчи бўлиб юрибди.

Ойжамол индамади. Секин уф тортиб қўйди.

— Урингизда бошқа одам бўлганида билмадим-у, лекин сизга ёлгон гапиролмайман, Аҳмад ака, — деди лаблари титраб.

Тагин жим бўлиб қолди. Гўё «бу ёғини мана шу қарашларимдан тушуна қолсангиз-чи», дегандоқ гундонхорона термулди.

— Нима гап? Очиқ айтаверинг, Ойжамол! — дедим ажабланиб.

У кўнглидаги гапни айтишга истиҳола қилаётгандай дарҳол жавоб бермади. Узини босишга ҳарчанд уринмасин, асабийлашаётганини пайқаш қийин эмасди.

— Дўстингиз мен ҳақимда нима деди? Тортинмай айтаверинг!

— Ортиқча ҳеч нарса айтгани йўқ. Таништириб

қўяман, ўзим совчи бўлиб бораман, бир савоб иш қилайлик, деди, холос.

— Савоб иш денг?.. Менга эса бошқача гапирган. «Севгилинг дўстингникида бўлса, қандай яхши» деган.

Яшин теккан одамдай турган жойимда қарахт бўлиб қолдим. Бу нима дегани? Мени ўз ўйнашига уйлантириб қўйиб, айш-ишратни давом эттирмақчи эканлар-да! Ишонмагил дўстингга, сомон тикар пўстингга, деганлари шу эмасми?

Ойжамол гуноҳини тан олиб, виждони тозалангандек маънос, лекин хотиржам боқиб турарди. Мени эса алам ич-ичимдан кемирар, ғазабимни кимга сочишни билмай ўзимни зўрға босиб турардим. Исмоилни излаб топиб, дабдала қилиб ташлагим келар, ўч олиш истаги ўртар эди. Дунёда дўстинг хийнати биллиб қолиб, бундан азоб чекишдан оғирроқ дард бўлмаса керак. Шу тобда бу нарса мен учун ақл бовар қилмайдиган разолат бўлиб туюлди. Буни қарангки, неча йилдан буён дўст тутиниб, борди-келди қилиб, унинг кимлигини пайқамаган эканман. Энди у билан қай тарзда ҳисоб-китоб қилиш лозим? Ҳозироқ тўппа-тўғри олдиға бориб, башарасига тупурсаммикин? Йўқ! Бундай қилсам, у мендан осонгина қутулиб қўя қолади. Ойжамолдан ўч олиши ҳам мумкин. Уни бошқача жазолаш керак! Шундай жазо бўлсинки, бир умр эсидан чиқмасин!

— Ойжамол, сиздан битта илтимос... бу гапни, тагин аввалдан таниш эканлигимизни ҳозирча ҳеч ким билмагани маъқул. Ҳатто, Исмоил ҳам... Илтимос!

Ойжамол миямдаги алғов-далғов фикрларни сезгандек «хўп» деган маънода бош ирғаб қўйди.

— Унга ҳеч нарса айтмайсиз-а? Сўз берасизми? — дедим ишни яна пухталаб.

— Ҳа, сўз бераман! — деди Ойжамол кўзларимга тик боқиб.

У билан хайрлашиб кўчага чиққанимдагина қўлимда китоб борлигини пайқадим. «Буни нима қиламан, илгари ўқиганман-ку» деб ўйладим. Китобни Ойжамолга қайтариш учун орқамга қайтдим-у негадир яна иккиланиб қолиб, машинага қараб юрдим. Қаёққа боришни билмас эдим. Шу тобда одамлардан холи, бирор овлоқ жойда ёлғиз ўтиргим келиб қолди. Машинани ўт олдириб, ишхонага бордим. Тобим йўқлигини баҳона қилиб, рухсат сўрадим. Жавоб олиб, уйга бир зумда етиб келгач, машинани ичкарига киритиб дарвозани бекитиб қўйдим. Кийимларни алмаштиришга ҳам ҳафсала қилмай ўзимни диванга отдим. «Хўш, энди нима қилиш керак? Бу аблаҳга қанақа жазони раво кўрсам бўлади?»

Шу пайт телефон жиринглаб қолди. Кўнглим сездики, бу — Исмоил, учрашув натижасини билишга ошиқаяпти. Албатта, у олдин идорага кўнғироқ қилиб, «тобим қочиб қолгани»ни эшитгач, хавотирланган. Трубкани олишга иккиланардим. У билан нимани гаплашишим мумкин? Телефон узоқ жиринглади. Парво қилмай ётавердим. Жиринглаб ўлмайсанми!.. У ёқ бу ёқни айланиб келаман. Шу хаёл билан кўчага чиқдим. Ресторанга борсам-чи? Бир оз кўнғил ёзиб қайтардим...

Автобусдан ресторан олдида тушиб, ён-веримга аланглаб қараганча, ўзимни ичкарига урдим. Чунки Исмоилларнинг уйи бу ердан бир қақирим йўл. Тагин у шу кўчадан ишга ўтиб-қайтади. Кўриб қолса нима бўлади?.. Шифтдаги паррақлар тўхтовсиз айланиб турса-да, нимқоронғи залнинг ҳавоси бир оз дим эди. Одам ҳам унчалик кўп эмас. Уринларнинг деярли ярмидан кўпроғи бўш турибди. Дераза ёнидаги жойга бориб ўтиргач, атрофга зимдан кўз югуртирдим. Орадан пича вақт ўтгач, ёшгина официант жувон ёнимга келиб, мулозамат билан:

— Нима буюрасиз? — деди.

Каллада нима бўлса, тилингга ҳам шу келаркан:

— Кўзиқорин кабоб, — деб юборганимни билмай қолдим.

Официант пиқ этиб кулди.

— Қаёқдаги тансиқ нарсани сўрайсиз-а! Бизда бунақа овқат ҳеч қачон бўлган эмас.

Мен сир бой бермаслик учун «Кўзиқорин кабоб пиширмайдиган ресторан ҳам борми?» деб гапни ҳазилга бурдим. Сўнг менюни кўздан кечириб, лўли кабоб, минерал сув ва юз эллик грамм коньяк буюрдим. Официант кулиб қўйди-да, ҳозиргина келиб ўтирган хўрандага яқинлашди.

Нега энди «кўзиқорин кабоб»ни эслаб қолдим? Уша кунни Гулшоднинг таклифига кўнмаганимга пушаймон қилияпманми?

Официант келиб қолиб, хаёлим бўлинди.

Коньякдан бир қултум ичиб, атрофга қарай... Залда шовқин-сурон бўлмаса-да, ўзига хос ҳаёт қайнарди. Нариги столда сочи калта қирқилган қора кўз, чиройли қиз билан ўттиз ёшлардаги бир йигит ўтирибди. Қизнинг димоғи баланд, йигит дам-бадам оқара бошлаган чакка сочларини силаб, ўзига оро беради. Улардан сал нарида давра қурган учта йигитнинг суҳбатлари қуюқ. Афтидан қиёмига етган кўринишади. Ҳадеб қадаҳ чўқиштиришади. Балки, бир-бирларига, дўстлигимиз абадий бўлсин, дейишаётгандир. Тил суяксиз-да! Бу дунёда сўзингнинг устидан чиқиш шарт эмасга ўхшайди...

Официант жувонни қақриб, ҳисоб-китоб қилдим-да, ресторандан чиқдим. Аллақачон қош қорайиб, салқин тушибди. Шу тобда Исмоилни кўргим келиб қолди. Ахир у илгариги мен билган-таниган Исмоил эмас, энди бутунлай бошқа одам эди-да. Буни бугун кашф қилдим. «Кашфиёт»имни яхшилаб томоша қилишим, унинг ички дунёси билан ташқи қиёфасини чоғиштириб кўриши истар эдим. Шу ўй билан уларникига йўл олдим.

Гулшод ҳовлидаги гулларга кранга уланган узун шланг билан сув сепаётганида кириб бордим. У мени пайқамасди шекилли, ишида давом этди.

— Ҳорманг, Гулшодхон! — дедим унга яқинлашиб.

У ўгирилиб қаради.

— Э келинг... ассаломалайкум, — деди совуққина қилиб.

Кўзиқорин воқеасидан кейин у ёнида эри бўлмаса, шундай совуқ қарши олар, мен қам хушомадгўйлик қилиб ўтирмасдим. Лекин бу гал бошқача йўл тутдим. Қуюққина сўрашдим, ҳатто шлангни қўлидан олиб:

— Гулларингиз менинг қўлимдан ҳам бир сув ичин, Гулшодхон. Қарабсизки, чамандай яшнаб кетади, — дедим.

— Сиз мастга ўхшайсиз, Аҳмад ака, — деди у юзига синовчан тикилиб.

— О! Масликни аниқлашга жуда уста экансиз-ку! Ҳушёрхонада ишлаб кўрганмисиз?

У ҳазил-мутойибга майли йўқлигини билдирмоқчи бўлиб шлангни қўлимдан тортиб олди.

— Уйга кираверинг, дўстингиз ичкаридалар!

— Дўстини кўришга кўзим учиб тургани йўқ, — дедим ҳазиломуз.

Гулшод қошларини керди.

— Ие, йўқса нега келдингиз?

— Кўзиқорин кабоб еб кетгани...

У кўзларини олайтирди.

— Одаммасиз, Аҳмад ака! — деди жаҳлини ичига ютиб.

Шундагина ҳаддимдан ошаётганимни сездим. Буни

эслатиб, эски ярани тирнашнинг нима ҳожати бор эди.

Уйдан йўл-йўл пижама кийган Исмоил чиқиб қолдию менга ўзи тушиб:

— Оббо, Аҳмад-ей, қаёқларда юрибсан? Ахтармаган жойим қолмади-ку? — деди тиржайганча ёнимга келиб.

Уни умримда биринчи марта кўраётгандек қизиқиб тикилдим. Устарада тоза қирилган оқ, силлиқ, юмалоқ юзидан, йилтиллаб турган кўзларидан ҳеч нарсани англаб бўлмас эди. У ҳар қачонгидай тинч, ҳиссиз, хушмуомала.

— Уйингга ҳам бордим, — деди ичкарига йўналган Гулшод ортидан бир қараб қўйиб.

— Излаганинг учун раҳмат, дўстим. Мени сен йўқламасанг, ким йўқлайди! Ахир, яккаю ягона пуштипаноҳимсан! — дедим унинг елкасига қоқиб.

— О! Кайфинг баланд-ку! — деди у муғомбирона кўлиб. — Ишқдан мастмилар ёки бодадан?

— Ишқдан, дўстим, ишқдан! — дедим керилиб.

— Жуда соз! Ишқилиб, сенга ёққан бўлса, ишлар «беш» деявер!

— Ёққанда қандоқ!

— Ўзи ҳам яхши нарса-да, ахир!

— «Яхши» дейсанми? Аъло! Аъло нарса! — дедим.

У юзимга синовчан тикилиб, «Кайфи зўрга ўхшайди», деб ўйлади шекилли, мийиғида кулиб:

— Менга қара, Аҳмад, Гулшод бу гапни ҳозирча билмагани маъқул.

— Нимани? Менинг уйланаётганимни?

— Йўқ. Уйланаётганингни майли, билверсин, менинг аралашганимни айтяпман-да?

— Нега энди?

— Ҳм... Сенга қандай тушунтирсам экан, — дея чайналди у. — Бунақа нозик ишга аралашшимни Гулшод ёқтирмайди. Агар эр-хотиннинг юлдузи ярашиб кетмаса, ўртада турган балога қолади, дейди.

— Майли, нима десанг, шу-да?..

У мамнун қиёфада қўлтиғимдан олиб, ичкарига бошлади. Ойнаванд айвондаги столга дастурхон ёзилган эди. Биз киришимиз билан Гулшод ўрнидан туриб, «келинг», деди куруққина қилиб.

— Ҳой, хоним, дўстимизни табриклаш керак, у уйланыпти! — деди Исмоил шанғиллаб.

Гулшоднинг юзи оқариб кетгандай бўлди, ночор жилмайди:

— Шунақами? Табриклайман!..

Бир пиёладан чой ичилгач, Гулшод ош сузиб келди. Исмоил унга бир-икки бор маънодор қараб, томоқ қириб қўйди. Гулшод эрининг ёнига ўтириб, пинагини бузмади.

— Хоним, дўстимизнинг шодлигига биз ҳам қўшилилик! Ичадиган бирор нарсангиз борми? — деди Исмоил.

— Гулшод сохта жилмайди:

— Аҳмад акамнинг кайфлари шундоқ ҳам баландга ўхшайди...

— Гулшодхон, ароқ бермасангиз берманг-у, лекин мени бунақа пианистага чиқарманг, — дедим ўпкалаган кишидек.

— Э, сени қараю, Гулшод ҳазиллашяпти, — деди Исмоил ва хотинига кўзини олайтириб қараб қўйди.

— Ҳа, албатта, ҳазиллашдим. Хафа бўлманг, Аҳмад ака, — деди Гулшод. — Ҳозир коньяк опчиқаман...

— Ундай бўлса майли, келтиринг коньяк жониворни, — дедим кулиб.

Гулшод битта арман коньягию учта қадаҳни столга қўяётиб, кўз қири билан менга назар ташлади. Гўё «Кўрдингизми, учта қадаҳ, бу шодликка мен ҳам қўшиламан» деяётгандек эди. Дарҳақиқат, у авваллари

ўзи учун қадаҳ қўймас, эри қистаса ҳам «Йўқ ичмайман» деб қаттиқ туриб оларди. Бу гал учта қадаҳни кўриб, Исмоил таажжубланди.

— Аҳмад акамнинг қувончларини бирга баҳам кўрмай бўладими, — деди Гулшод бир оз чиройи очилиб.

Биринчи қадаҳни ўзим сўз айтиб, ўзим ичдим. Уларни ҳам ичишга қистадим.

— Энди руҳсат бўлса, бир оғиз... — деди Исмоил тиржайганча.

— Ҳа, айтинг, дўстингизга бахт тиланг-да, — деди Гулшод.

— Албатта, тилаймиз, — деди Исмоил пича сукут сақлаб. — Дўстим, Аҳмаджон, сен менинг энг қадрдон дўстимсан! Оиламизнинг дўстисан, десам-да, янглишмайман! Сенинг бахтинг — бизнинг бахтимиз!..

У анча гапирди. Кайфим ошдим, ё яхши тилаклар таъсир қилдими, дилим юмшаб, йиғлаб юборишимга бир баҳя қолди. Исмоил қадаҳни тантанавор ҳолатда юқорига кўтариб, мен билан чўқиштирди.

— Раҳмат, дўстим, раҳмат! — дедим тишимни-тишимга қўйиб.

— Аҳмад ака, келинпошшанинг кимлигини айтмадингиз? — деб қолди бир пайт Гулшод.

— Буни ҳали ўзим ҳам билмайман, — дедим Гулшоднинг кўзларига тик боқиб.

— Э, бу нима деганингиз? — деди у кўзларини мenden олиб қочиб.

— Кимлигини дарров билиб бўладими, Гулшодхон? Одам оласи ичида, деб бекорга айтмаганлар, — дедим истеҳзоли жилмайиб.

Исмоил бир оз сергаклангандай бўлди.

— Гапингиз тўғрику-я, мен бошқа нарсани сўра-япман. Ўзи қаердан, кимлари бор? — деди Гулшод.

— Ҳа-а... шунақа демайсизми? Ўзи шу шаҳардан. Онаси бор, отаси ҳам борга ўхшайди. Лекин эри борми, йўқми, билмайман. Эри бўлмаса керак-ов, йўқса менга тегармиди?..

Гулшод очилиб кулди. Исмоил коса тагида нимкоса борлигини сезгандай, тоқатсизланиб томоқ қириб қўйди.

— Дарров маст бўлиб қолдингми? Ичишни бас қиламиз! — деди.

Гулшод ҳамон ўзини кулгидан тиёлмас:

— Вой, гапингиз бор бўлсин-ей, Аҳмад ака, эри бўлса менга тегармиди, дейсиз-а! — деб тагин хохоларди. Унинг кўзлари порлар, ёноқлари гул-гул ёнарди. «Эри бўлса менга тегармиди, денг!..»

Шу аснода миямга бир фикр келди: бу ҳазилни чинга айлантирсам-чи?! Мана, Исмоилга муносиб жазо! Лекин Гулшод бунга рози бўлармикан? Нега рози бўлмасин. Мен унга эрининг ҳақиқий башарасини кўрсатаман. Ойжамол-чи? Кўнармикан? Кўндираман!

Шу хаёл билан ўрнимдан даст туриб кетганимни билмай қолдим. Исмоил ҳам ажабланиб, ҳам хавотир аралаш тикилди.

— Ҳа, нима бўлди?

— Ўзинг айтдинг-ку, ичишни бас қиламиз деб. Кетаман! — дедим ўзимни мастликка олиб.

— Э, шу аҳволда қаёққа борасан? — деди Исмоил ўрнидан туриб мени жойимга ўтқазिशга уринаркан. — Бизникида ётиб қолсан!

— Нега ётарканман? Нима, уйим йўқми! Хотиним бўлмаса ҳам уйим бор, уйимга кетаман! — дедим унинг қўлидан юлқиниб чиқиб. — Бўйдоқнинг уйида файз йўқ, деб ўйлама. Биласанми, файз нимада? Озодликда, эркинликда, ҳеч кимга қарам бўлмасликда! Уйимда ўзим хон, ўзим султонман! Биров менга қаерда

юрибсан, нега ичиб келдинг, демайди. Хоҳласам, яна ичман, истасам қўшиқ айтаман, истасам... кўнглимга нима тушса шуни қиламан. Сен эса уйингда ягона хўжайин эмассан. Бу ерда қўш ҳокимиятчилик бор! Балки бундай эмасдир. Устингдан Гулшод ҳокимлик қилар...

Кўзларимни гоҳ очиб, гоҳ юмиб, мастларга ўхшатиб роса сайрадим. Гулшод қилиғимга ҳайрон бўлиб кўзларини мендан узмай ўтирарди. Энди Исмоил қолиб унга гапира бошладим:

— Кечирасиз-у, Гулшодхон. Сизни хафа қилиш ниятим йўқ. Гапнинг сирасини айтяпман. Чунки дўстимга раҳмим келяпти-да. Ешлигида-чи, ҳали бўйдоқлигида қандай олғир, корчалон йигит эди. Энди-чи? Сизнинг измингиздан чиқолмайдиган, мўмин-қобил, мусичадай беозор бир одам бўлиб қолибди. Ҳа, энди бунақасини кундузи қўлингизга чироқ олиб изласангиз ҳам тополмайсиз!..

— Хўш? Нега жимиб қолдинг? Уқийвер, монологингни, — деди Исмоил киноя билан.

— Қўйсангиз-чи, Аҳмад акамнинг кайфлари ошиб қолди, шекилли, — деди Гулшод. — Агар чиндан ҳам кетмоқчи бўлсалар, майли...

— Жуда сози! Қувмасангиз-да кетавераман, Гулшодхон, — дедим гина қилгандай ва эшикка қараб юрдим.

— Қайсарсан-да, қайсар. Тунаб қолаверсанг бўлади-ку, — деди у эргашиб.

— Тунамайман! — дедим кўчага чиққанимизда чўрт кесиб.

— Бунақа маст бўлишингни биринчи марта кўришим, қизиқ — деди у.

— Нимаси қизиқ! Ўз дўстингни уйида кайф қилсанг айбми? — дедим.

— Айб эмас-у... — деди гапининг ярмини ичига ютиб.

— Ҳа-а... Кел энди бир кучоқлашиб хайрлашайлик, — дея унинг иккала қулоғидан ушлаб юзини ўзимга рўбарў қилдим.

— Вой, қулоғим! Қўйвор! Қўйвор, деяпман сенга! — бақирди у жонҳолатда қўлларимга ёпишиб.

Шу тобда унинг башарасига тупургим, кейин боплаб бир мушт туширгим келдики, ўзимни босдим. Бунақада сирни очиб қўйишим ҳеч гап эмас... У қулоқларини қўлимдан бўшатиб олгач, мени итариб юборди:

— Фирт аҳмоқ экансан-ку! Ичганинг қурсин!

— Кечир, дўстим, кечир...

Эрталаб кайфиятим анча дуруст эди. Кеча уни боплаб таъзирини берганимда ҳам бўларди, лекин бундан баттароғини ўйлаб топганим учун шайтонга ҳай бердим. Бу ҳақда жиддий ўйлаб кўриш, бош қотириш керак эди. Акс ҳолда қош қўяман деб, кўз чиқаришим мумкин. Агар ундан ўч олсам, Гулшод билан Ойжамолнинг тақдири нима бўлади?

Нонуштага ўтираётганимда телефон жириглади. Ким кўнғироқ қилиши мумкин? Исмоил-да... бошқа ким бўларди?

— Ало... Аҳмад! Яхшимисан? Кеча яхши етиб бордингми? — деди у салом-аликни ҳам унутиб.

— Ҳа. Яхши, яхши! — дедим чайнаиб.

— Оббо, сен-ей! Роса ташвишга қўйдинг-да мени... — деди.

— Кечирасан-да энди, дўстим, кеча бир оз ошириб юборганга ўхшайман, а?

— Ҳечқиси йўқ. Лекин...

— Нима лекин? Сени хафа қилиб қўйдимми?

— Ҳай, энди ўтган ишга саловат. Хафа бўлганим йўқ, — деди у.

— Раҳмат, жўра. Дўст дегани шунақа бўлиши керак-да, ахир, — дедим суюнган кишига ўхшаб.

— Албатта, албатта, — деди у дона-дона қилиб. Арзимаган нарсалар ҳақида анча гаплашдик. Лекин у Ойжамол ҳақида ҳеч нима демади. Ниҳоят, ўзим гап очдим:

— Исмоил энди ишимиз нима бўлади?

— Қайси иш? — деб сўради ўзини билмаганга олиб.

— «Граф Монте Кристо»ни айтаяпман-да, — дедим кулиб.

— Ҳа, шундай демайсанми? — деди у яйраб кулганча. — Энди буёғи сенга боғлиқ-да, дўстим.

— Тўғри. Лекин уни олдин яхшилаб ўқиб, моҳиятига етиб олишим керак! — дедим.

— Ҳа-да!.. Лекин шошилмасанг ҳам бўлмайди, тағин бошқа биров илиб кетмасин!

— Тўғри айтасан. Бу ёғига ўзинг бир ёрдам бермасанг бўлмас-ов, дўстим.

— Қандай ёрдам?

— Агар малол келмаса, ишдан қайтишингда уни бизниқига ташлаб ўтсанг, зап иш бўлармиди, дейман... Мен ишдан вақтлироқ келиб кутиб ўтираман, — дедим.

У жимиб қолди. Трубкадан оғир нафас олаётгани эшитилиб турарди. Билиб турибман, гапим қаттиқ ботди. Менга кераги ҳам шу: унинг иззат-нафсига тегиш, рашкини кўзғатиш эди.

— Ҳали кайфинг тарқамабди, шекилли, — деди у ниҳоят.

— Нега бундай дейсан?

— Ахир, мен ўз ходимимга «Юр, сени дўстимнинг қўйнига солиб қўяман», деб қандай айтаман! — деди у сал аччиқланиб.

— Э, мен нима хаёлдаю, — дедим ўзимни гўлликка солиб. — Ахир у билан яхшилаб танишмоқчиман! Бунини уйимда қилишим мумкин. Бошқа қаерда гаплашсам бўлади?

— Узинг биласан, дўстим! Мен ишга кечикяпман, хайр!

У трубкани қўйгач, ўйлаб қолдим. Унинг жаҳлини кўзғаб, тўғри иш қилмаяпман. Режаларимни амалга оширолмаслигим мумкин. Бу ҳақда кун бўйи, ҳатто ишхонада ҳам анча бош қотирдим. Лекин тош билан урганни, ош билан ур, дейдилар. Шундай қилишим инсофданми? Ахир, инсофнинг ҳам чеки, чегараси бор! Йўқса, ёмонликнинг уруғини қуритиб бўладими?»

«Томоша» режасини амалда роса пишитиб, Ойжамолни кўндириш мақсадида кутубхонага йўл олдим. Борсам, иккита қизга танлаган китобларини ёзиб бераётган экан. Менга кўзи тушиб жилмайганча салом берди. Қизлар чиқиб кетгач:

— Келинг, кув, — деди кулиб. — Нега қочиб қолдингиз? Ё келин ёқмадимми?

У тунов кунги жиддий, маънос Ойжамолга ўхшамас кулгидан яшнаб турарди.

— Қочганим йўқ! Мана келдим. Ҳаммасини обдон ўйлаб, пишитиб келдим. Энди буёғи сизга боғлиқ, — дедим маънодор боқиб.

— Нимани? — деб сўради у ҳайрон бўлиб.

— Ҳозир барини бафуржа гаплашиб оламиз, — дедим жиддий. — Сизни ташқарида, машинада кутаман. Иш вақтингиз қачон тугайди?

Ойжамол кифтини учирди.

— Иш вақти тугади ҳисоби...

У узоқ куттирмади. Машина турган жойга келиб, ўгирилиб қараганимда эшикни қулфлаётган эди. Орадаги эллик қадамлар чамаси масофани босиб ўтгунича унинг хиромон юришидан кўз узолмай қолдим.

«Ойжамолга кўнглим борга ўхшайди».

— Кетдикми? — деди у ёнимга ўтириб. — Бу гал ҳам бензин тугаб қолмайдими, ишқилиб?

— Йўқ, энди машина итармайсиз. Бошқа бир ишда кўмаклашиб юборасиз, — дедим гапни мақсадга буриб.

— Агар қўлимдан келса, албатта, кўмаклашаман, — деди у.

— Буни фақат сиз уддалашингиз мумкин!

— Галати-ку, қанақа иш экан у? — деди Ойжамол ажабланиб. — Ҳозир қаёққа кетяпмиз?

— Тўғриси, қаёққа кетаётганимни ўзим ҳам билмайман. Агар бемалол бўлса, ё сизникига, ё бизникига борсак, бафуржа гаплашиб олардик.

Ойжамол бир зум ўйланиб қолди. Сўнг жиддий тарзда деди:

— Бизникига ҳам, сизникига ҳам бормаймиз! Айниқса, бизнинг уйга боришнинг иложи йўқ. Машинада ўтириб гаплашаверамиз. Кимнинг нима иши бор?

— Тўғри айтдингиз. Гапингизда жон бор. Боядан бери бошимни шу муаммо қотираётган эди. Сиз осонгина ҳал қилиб қўйдингиз, — дедим бир оз хушомадгўйлик билан.

У индамади. Афтидан хаёли бирор нарса билан банд эди.

Машинани универмаг олдидаги майдончада тўхтатдим. Бу ерда меникдан бошқа яна тўрт-бешта машина бор эди. Шундай экан, бизга ким эътибор бериб ўтирибди, дейсиз.

— Хўш, қулоғим сизда, Аҳмад ака, — деди Ойжамол моторни ўчиришим биланоқ.

— Ойжамол, — дедим унинг кўзларига тикка боқиб. — Менга бир нарсани яширмай айтинг-чи... Исмоилин яхши кўрасизми?

Ойжамол истеҳзоли жилмайди:

— Бу саволни ўн саккиз яшар қизга берсангиз бўларди, Аҳмад ака... Яхши кўрсам ҳам, кўрмасам ҳам у билан боғланганман. «Яхши кўрмасанг, нега боғландинг?» деб сўрасиз. Бунинг сабаби бор. Мухтож пайтимда у ёрдам қўлини чўзди. Ишга олди, бошпана топиб берди... Ахир, бу яхшиликлар бекорга қилинмади-ку. Бунинг эвазига мен ҳам...

— Тушунаман, Ойжамол. Мен бошқа нарсани айтяпман. Наҳотки, сиз унинг «ўйнашинг дўстининг уйида бўлса, яна ҳам яхши» деган гапига рози бўлгансиз?

Мен «севгилинг» демасдан, атайлаб «ўйнашинг» деб айтдим. Ойжамол бунга эътибор бермади. Чуқур хўрсиниб:

— Иложим қанча, — деди. — Ахир, умрбод унга ўйнаш бўлмайман-ку! Ўз уйим, эрим бўлса яхшимасми?!

— Албатта, яхши. Бунинг устига ўйнаш бўлса, яна ҳам яхши, — дедим кесатиб.

— Йўқ! Сиз хотинларни билмас экансиз, Аҳмад ака! Сизга ўхшаган эрим бўлса, бошқага жимжалоғимни ҳам шлатмасдим!

Унинг юзига қизиллик югурди. Афтидан у, менга уйланмоқчи, гап ҳам шу тўғрида кетса керак, деб ўйлаётган эди. Орага тушган жимликдан умидсизланди.

— Биламан, бари бир мени олмайсиз, — деди маъюсланиб. — Эркалар дўсти қараган аёлни ит теккан товоқдан баттар ёмон кўрадилар.

Бунга ҳар эркак ҳар хил қарайди, — дедим мақсадни пича ойдинлаштириб. — Хотинларга келсак, улар бошқа эр кўзлаб юргандан кўра ўзлари муносабатда бўлган эркакка тегиб олсалар борми?..

— Кинояларингизни тушунаман, Аҳмад ака, — деди Ойжамол бир оз асабийлашиб. — Лекин буни иложи йўқ-да.

— Мен иложи бор ишни айтяпман, — дедим қатъий оҳангда.

Ойжамол таажжубланиб тикилди. Мақсадимни унга миридан-сиригача тушунтирдим. Қизиқш билан тинглаб ўтирдию бирдан иккиланиб қолди.

— Нимадан кўрқасиз, Ойжамол? Исмоилнинг юз ўгиришиданми? — деб сўрадим унинг чўчинқирашига тушунолмай.

— Йўқ, аксинча, Аҳмад ака, — деди у. — У ҳамма нарсасидан: хотинидан, мансабидан, уйдан ажраб, менга уйланишга мажбур бўлади. Мен ўзимни унинг бўйнига зўрлаб тақиб қўйган бўламан.

— Эҳ, Ойжамол! Сизга жуда ишонган эдим-да. Ҳаммасини барбод қилдингиз! — дедим ҳафсалам пир бўлиб.

Бироқ у бехосдан ўзгариб қолди.

— Аҳмад ака, — деди аллақандай меҳрибонлик билан. — Сизга жонимни суғуриб беришга ҳам розиман, майли... Ахир, мени деб не кунларга қолмадингиз, майли...

Қувониб кетганимдан уни қучоқлаб олгим келди. Қандай яхши аёл... Шундан кейин «томоша»нинг режасини яна бир карра маслаҳатлашиб олдик-да, жўнадик. Ойжамол уйига бориладиган йўлни тушунтирди. Шаҳар чеккасидаги кварталлардан бирида экан. Тўрт қаватли бино олдида у «тўхтатинг» дегандек ишора қилди.

— Мана шу уй, биринчи подъезд, иккинчи қават, чап томондаги эшик, — деди. — Эслаб қоласиз-а?

— Албатта, — дедим. — Фақат кўнғироқ қилишни унутманг!

Ойжамол «хўп» дегандек бош ирғаб, машинадан тушди. Мен ишнинг тўқсон тўққиз фоизи битди, ҳисоблаб, уйга қайтдим. Қолгани Гулшодга боғлиқ. Уни кўндиришга шубҳам йўқ эди.

Орадан бир ҳафта ўтди. Ойжамолнинг кўнғироқ қилишини сабрсизлик билан кутардим. Исмоилда шубҳа туғдириб қўймаслик учун кун оша уйига бориб турдим. Ниҳоят, ўша дақиқа етиб келди. Ишдан эндигина қайтиб ечинаётганимда телефон жиринглаб қолди. Трубкани дарров олиб, қулоғимга тутдим.

— Ало, дугонажон ўзингмисан?

Бу Ойжамолнинг овози эди.

— Ҳа, мен, гапираверинг, — дедим товушимни па-сайтириб.

Ойжамол икки қадрдон дугона ўртасида бўлиб ўтадиган суҳбатнинг бир парчасини қойилмақом ижро этди.

— Гуноҳимни ювмоқчиман, дугонажон. Эсингдами, туғилган кунингда айтмадинг, деб хижолатдан ўлдирдинг-ку! Ҳа, албатта, бўладилар. У кишининг бунақа ўтиришларга вақтлари йўқ. Лекин бугун зўрға кўндирдим. Йўқ, бошқа ҳеч ким бўлмайди. Бегонага бу ерда бало борми?.. Ҳа-да, икковини таништириб қўямиз. Жиз-бизни эшитяпсанми? Ошни ўз қўллари билан дамлаптилар. Ҳа, соат тўққизларда... Хўп, кутамиз! Келинлар!..

У трубкани қўйди. Ҳарчанд уринмайни қаттиқ ҳаяжондан юрагим бўғзимга тикилиб, ўзимни босолмасдим. Соатга қарасам аллақачон етти бўлай деб қолибди. Демак, менинг ихтиёримда яна икки соатдан сал ошиқроқ вақт бор. Шу вақт ичида Исмоилларникига боришим, Гулшодни қўлга олишим керак. Бунинг хамирдан қил суғургандек осон ҳал бўлишига ишончим комил эди. Бироқ Гулшод уйда бормикан? Исмоил, фалон жойга кетдим, деб телефон қилган бўлса, у ҳам бирор ёққа жўнаворган чиқса, нима бўлади? Э, аттанг! Унда ҳаммаси чиппакка чиқади-ку! Бу фикримдан анча ташвишланиб, телефонга ёпишдим. Трубкадан Гулшод-

нинг овозини эшитиб, кўнглим бир оз жойига тушди. Узимни босиб, у билан саломлашгач:

— Гулшодхон, уйда экансиз-да, — дедим ҳаяжонланётганимни сездирмасликка тиришиб.

— Уйда бўлмай иложим қанча? — деди у зарда аралаш. — Айтмоқчи, сиз бормадингизми?

— Қаерга?

— Дўстингиз қўнғироқ қилиб, бир жойга улфатчиликка кетяпмиз, деганди-ку? Сиз бормадингизми, деяпман?

— Йўқ, таклиф қилишмади, — дедим ўзимни ёлғондакамга гўлликка солиб.

— Қизиқ, — деди у ажаблангандек.

— Қизиғи, ҳали олдинда, Гулшодхон! — деб юборганимни сезмай қолди.

— Нима, нима?

— Ҳозир, Гулшодхон! Мен ҳозир етиб бораман! Нималигини ўшанда айтаман! — дедим ва трубкани жойига қўйдим.

Чамаси, у бундай тўсатдан борадиган бўлиб қолишимнинг сабабини ўзича бошқа нарсага йўйди. Мулоҳаза юритиб ўтирадиган пайт эмас эди. Шунинг учун дарҳол кийиндим-да, йўлга тушдим. Чорраҳага етганда милиционер ҳўштагини ҳуриллатиб, ола-була таёғини силкитди. Машинанинг тезлигини пасайтирдим-у лекин тўхтамадим. Ади-бади айтишиб туришга вақт борми?.. Бориб Гулшодга нима дейман? Гапни нимадан бошлайман!.. У эшикдан кирган заҳотиёқ, мендан:

— Тинчлики, Аҳмад ака? — деб сўрайди.

— Тинчлик, Гулшодхон, тинчлик, — дейман стулга ўтириб. — Сиз билан бир пиёла чой ичиб кетгани келдим.

— Фақат чой ичганими? — деб сўрайди у ҳайратланиб.

— Ҳа, бир пиёла чой... Бари бир энди кўзиқорин кабоб пишириб бермайсиз-ку?

— Буни иккинчи марта юзимга соляпсиз. Уялмайсизми?

— Уяляпман, Гулшодхон! Узимнинг гўллимдан, аҳмоқлигимдан уяляпман!

У бир зум ҳайрат ичра тикилиб тургач:

— Ҳўш, тагин нима гапларингиз бор? — дейди.

— Ишонинг, Гулшодхон! Кўзиқорин кабобни бекорга эслатаётганим йўқ. Уша кунги нодонлигимдан энди пушаймонман.

Гулшоднинг юзларида истеҳзоли жилмайиш;

— Нодонлик эмас, бу — олижаноблик, Аҳмад ака!

— Ушанда мен ҳам шундай, деб ўйлаган эдим. Кейин билсам фирт нодонлик экан!

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Уша хатони тузатмоқчиман!

Гулшод хандон ташлаб кулиб:

— Бу дейман, Аҳмад ака, ўзига қайлиқ топган, уйланмоқчи бўлиб юрган одамга сира ўхшамасиз!

— Қанақа қайлиқ, қанақа уйланиш, Гулшодхон! Бунинг ҳаммасини эрингиз ўйлаб топган. Найрангбозлик!

— Эримнинг қўлидан анча-мунча найранг ҳам, бошқаси ҳам келиши мумкин. Лекин сизга, қадрдон дўстига найранг ишлатиши, кечирасиз-у, бу ақлга сиғмайдиган иш!

— Дўстлик — муқаддас тўғу, Гулшодхон. Аммо шундай одамлар ҳам борки, улар учун Муқаддаслик — бир пул! Эрингиз ана шулар тоифасидан экан!

— Ё тавба, нималар деяпсиз, Аҳмад ака? Улай агар, ҳеч нарсага тушунмаяпман?

— Гулшодхон, тўғриси айтинг, чиндан ҳам мени севасизми?

— Олдин севар эдим. Энди эса, йўқ!

— Яхши... Мен бунисига ҳам розиман. Лекин ҳозир сиз билан бир жойга борамиз.

— Қаерга боришим керак?

— Қайлиғимникига, кетдикми?

— Нима учун? Совчиликка эмасми, ишқилиб?

— Йўқ. Бундан ҳам савоброқ иш...

Аллақачон қош қорайиб, кўчалардаги чироқлардан хира ёғду таралар эди...

Машинани Ойжамолларнинг уйи олдида тўхтатиб, нафас ростлаш учун бирпас ўтираемиз. Сўнг иккинчи қаватга кўтарила бошлаймиз. Қоронғида зинапоёга қоқилиб кетмаслиги учун Гулшоднинг қўлидан ушлаймиз. Қўллари хиёл титрайди.

— Қўрқяпсизми?..

— Йўқ. Ғалати бўлиб кетяпман, Аҳмад ака!..

Чап томондаги эшик... Қўнғироқ тугмачаси...

Эшик очилиб, Ойжамол кўринади.

— Келинлар! Келинлар, меҳмонлар...

У бўлажак можарога гувоҳ бўлишдан чўчигандай Исмоил ўтирган хонани имлаб кўрсатгач, қаёққадир ғойиб бўлади. Мен Гулшодни қўлтиқлаб оламан. У негадир қаршилик кўрсатмайди. Шу алфозда Исмоилнинг ёнига кириб борамиз. У стулга ястаниб ўтирган кўйи тахта бўлиб қолади.

— Мана, биз келдик, дўстим, мезбонлик бурчингизни адо этишга киришсангиз, бўлаверади!

— Аблаҳ! Бу нима қилганинг?!

— Бу граф Монте Кристо бўлганим, дўстим! Граф менинг ўрнимда бўлганида худди шундай қилган бўларди!

У Гулшодга қарамайди, ботинолмайди. Мендан кўзини узмайди.

— Мени хонавайрон қилдинг Аҳмад! Хонавайрон бўлдим!..

— Узинг қазиган чуқурга ўзинг қуладинг! Мен эса ўзимга муносиб қайлиқни топдим, мана!..

У ўгирилиб Гулшодга қарайди. Гулшод юзини буради. Уни елкасидан кучиб ўзимга тортаман...

Шу билан «томоша» тамом...

Бундай қарасам, машинани йўл чеккасида қўйиб рулга суюнганча ўтирибман. Бошим ари уясидек ғувиллайди. Бу ишни амалга ошириш нари турсин, қимирлашга мажолим етмас эди. «Нима қилиш керак, Аҳмад, нега ўтирибсан? Шунча ўйлаб, режа тузиб, энди кўрқяпсанми? Қани, яхшига яхшимиз, ёмонга ёмон, деб керилганларинг! Ё тош билан урганни ош билан сийламоқчимисан? Эҳ, сен...»

Юрагимда ўч олиш тўйғуси яна алангаланиб, калитни бурайман. Машина вағиллаб, орқасидан паға-паға тутун таралади. «Сабр қилсангчи, Аҳмад! Пасткашликка пасткашлик билан жавоб қайтармоқчимисан! Ойжамолга айтганларинг эсингдами? Кўнғилда ҳар қандай истак тўғилавериши мумкин. Мен одамгарчилик тўғри келмайдиган истакка ҳеч қачон бўйин эгмайман, дея лоф урмадингми? Уйлаб кўр, Аҳмад, номардга тенглашиш марднинг ишими?..»

...Ҳорғин бир кайфиятда уйга қайтдим. Ечинишга ҳам ҳафсалам бўлмай диванга чўзилдим. Кўз ўнгимдан Гулшод ва Ойжамолнинг гоҳ ўксик, гоҳ мағрур, дам эрка, дам жиддий қиёфалари бир-бир ўтар эди.

Телефон жиринглашидан хаёлим бўлинди. Беихтиёр трубкани қўлимга олиб, тагин жойига қўйдим. Телефон яна бир неча марта жиринглади. Трубкани олмадим. Кимларнинг қўнғироқ қилаётгани менга маълум: улар мени кутавериш, тоқати-тоқ бўлган Гулшод ёки Ойжамол бўлиши мумкин эди. Балки иккови ҳам қўнғироқ қилгандир.

«...кўрқоклар фош бўлади —
Шундайларга кунинг қолса
Қизларинг тош бўлади».

деб қиссадан ҳисса чиқаради. Тўғри, Абдуллага ҳам, худди шу йўлда озми-кўпми натижага эришган Туроб Юсупов, Зебо Мирзаевага ҳам халқ оғзаки ижодининг шаффоф булоғи, унинг сирли оҳанглари бутун умрга ва ундан кейинги умрга ҳам еттулик «ҳаёт суви» бўлмоғи мумкин. Лекин бунда ижодкор шахснинг фантазияси, ички кечинмалари асос бўлмас экан, бундай ижодга «қосиблик» тамғаси хавф солиши, охир-оқибатда афсонадаги «қирққизлар қисмати» улар яратадиган шеърлар қисматиға айланиши мумкин экани ҳам эътироф этилди.

Машғал Хушвақт ва Фахриёр, Одил Икромов ва Ўлмас Хусайн метафоралар ёрдамида лирик қаҳрамон образини қизишга интилишлари билан манзур бўлдилар. Машғалнинг «Норозилик» шеърида фавқулодда кўрқувдан кинидан чиққан юрак киндан чиққан шамширга менгзанилади:

Ваҳима босганда,
Кўрқув босганда,
Бирдан юрагинг кинидан чикар.
Юрагинг кинидан чиққанда
Нега Ваҳиманинг боши кесилмас,
Кўрқув тирик қолар нимага?!..

Машғал «Норозилик» шеърида инсон ҳолатининг бир чеккасини ёритса, «Халқаро аҳвол» сарлавҳали шеърида бутун ер юзининг бугунги ҳаётини қаламга олади:

Ўтса-да кунимиз хушвақт, беғубор,
Бу осмон бўлса ҳам боладек тоза,
Буваларда қаттиқ хавотирлик бор,
Эналар бир чуқур қайғуда.
Оталар нотинчдир, денгиздай нотинч,
Безовта жуда ҳам оналар:
Қўллари мушт бўлиб тугилган
Туғилар бу ерда болалар.

Семинар-кенгашда, шунингдек, Саидбурхон Қодиров, Холмат Ҳасанов, Мамадиёр Хушматов, Нодира Афоқова каби қаламкашларнинг машқлари ҳам дуруст баҳо олганини таъкидлаш керак. Бундай пайтда беихтиёр: «Инсонда ҳайрат қуввати қанча, наҳот у ҳеч қачон тугамайди?» деб ўйлаб қоласиз. Худди рангин мусиқа сингари бу қаламкашларнинг ҳар бир ажойиб шеърига мос рангин ҳайрат билан жавоб бериб турган даврага боқиб, шеърият ҳам, ундан ҳайратланиш ҳам умрбоқий эканига ишониб кетасиз.

Семинар-кенгашда фақат порлоқ ранглар ҳоким бўлди, дейиш бугунги ёшлар яратаётган шеъриятнинг ўзига яраша муаммоларини атай кўрмаслик бўлади, албатта. Муҳокамалар мобайнида қаламкашларнинг машқлари китобийликдан, тақлид ва такрордан ҳоли эмаслиги равшан кўринди. Зиёвиддин Мансуров «Муҳаббат» шеърида бутун-бутун мисраларни Абдулла Ориповнинг шу сарлавҳали шеъри таъсирида ёзган ва тақлиднинг энг ибтидоий усулиға йўл қўйган. Абдулла Ориповнинг:

«Ҳаёт мендан аямади неъматларини,
Не истасам берди доим, ҳеч бир тонмайман»,

мисралари билан З. Мансуровнинг ушбу:

«Бахт мени сийлади, толеим қулди.
Не истасам, шу он муҳайё бўлди»,

сатрларини солиштириб ўтирмаса ҳам бўлади. Бу-ку майли: муҳаббатни «сурмаган давроним сенсан», дейиш муқаддас туйғуга жўн муносабатнинг ўзи эмасми, ахир?..

Муҳокамалардаги қатор машқларнинг ягона «пафоси» ватанга муҳаббат ихзори. Лекин бунда ҳам бир қаламкаш бошқасидан, бир шеър эса бошқа бир шеърдан ўзининг «ягона нусха»даги муҳаббати билан ажралиб турмас экан, шеър умумий гаплардан иборат бўлиб қолаверади. Рўзи Йўлдошевнинг муҳокамага келтирган ҳар уч шеърдан биттаси бунга мисолдир. Мана, унинг бир неча машқларининг сўнгги мисралари:

...Муҳаббатим осмонлар қадар
Она юртим, азиз элимга.

Севолмадим ҳали ҳеч кимни
Ватанимни севганимчалик.

...мен севаман жонимдан ортиқ
Она юртим — Ўзбекистонни.

...Хаёлимда кечади бир он
Ватан — Она, қанча севсак оз.

...Бошқа юртда яшамоқ бекор,
Она юртим — Ўзбекистоним.

...ватанга жонимни садқа этаман,
Доимо бор бўлсин ҳур Ўзбекистон!

Бундай машқлар биргина Р. Йўлдошевнинг эмас, Клара Бозорова, Аъзам Арафа, Мамарайим Кенжаев, Али Ниёз каби қаламкашларнинг туркум шеърларида ҳам анчагина. Тўғри, адабиётни кўпчилик яратади. Лекин семинар-кенгашнинг мақсади ёшлардан дуэт, трио ёки хор коллективи яратиш эмас («Қуйла фақат ўз сазинг билан, қурбақадек бўлса ҳам ҳатто», С. Есенин).

Роза Шокированинг бир қанча машқлари, хусусан, «Дейдиларки...» деб бошланувчи шеъридаги фикрнинг ғализ ва парокандалиги чидаб бўлмасдир:

Дейдиларки, сўзласам ҳар гал
Хаяжондан титрармиш лабим.
Шеър ёзсам ё ўқисам ғазал
Тортилармиш тордай асабим.(!)
Бундан шодман ва сен ҳам қувон
Эй, ҳаётим мангу ҳамроҳи.
Менинг каби оташларда ён
Майли, ҳатто куйдирсанг гоҳи.(!)
Фақат сен кўрқ бир кун дафъатан
Тошдай ҳиссиз қотса юрагим.
У кун ҳаёт, ёшлик ва ҳатто...
Бўлмай қолар сенинг керагинг...

Ахир, ўз юрагининг «ҳиссиз қотиши» ўзгандан кўра юракнинг эгасига муҳим эмасми?!

Юқорида кўриб ўтилган барча қусурларнинг манбаси ушбу қаламкашлар ижоднинг асл моҳиятини тушунмаганликларида, холос. Бу эса, ўз навбатида, қаламкашнинг ҳар сатрда ўзини ўзи рад этишиға, сўзларни йиғиб-сочиб билан овора бўлишиға олиб келади.

Нур ва соя, кун ва тун кураши бўлганидек, муҳокамаларда бир қанча муаммолар атрофида рўй берган қизгин баҳслар бошловчи ижодкорларга бевосита сабоқ бўлди. Экспериментларға интилиш кераклиги (У. Азимов), эксперимент нафақат ижодда, балки ҳаётнинг ўзидалиги, ҳар бир инсон боласининг туғилишдан умрининг сўнгигача яшаган ҳаёти эксперимент эканлиги (М. Солиҳ) тўғрисида анча мунозаралар бўлди. Бахсларнинг бошланишларида сомеъларча ўтирган ёш қаламкашлар бор бора ўзлари ҳам мунозараға кириша бошлашди. Хусусан, «қўшиғим бор, қўшиғим», деб ўн марта такрорлагандан кўра, ўша қўшиқнинг ўзини айтиш ҳақида, энг ачинарлиси, қирқдан ортиқ қаламкашларнинг машқлари орасида бирорта ҳам ғазалнинг йўқлиги, муҳокамалар бамисоли «югуриб кетаётган кишиларнинг» ўзаро фикр алмашишлариға ўхшаб қолганлиги ва бундай «тезлик» анчагина қаламкашларнинг машқларини муфассал таҳлилдан «асраб» қолганлиги семинар-кенгаш қатнашчилари томонидан айтилди.

Семинар-кенгашға ёш қаламкашларгина эмас, вақтли матбуот органларининг адабиёт ва санъат бўлимлари, нашриётлар ходимлари ҳам қатта мақсадлар билан қатнашган эдилар. Зеро, семинар-кенгаш ҳам ўзига хос бозор — ҳар ким ўз «маҳсулотини» кўргазмага қўяди, «харидор» эса чертиб-чертиб ўзига ёққанини «сотиб олиши» мумкин. Афтидан, биринчи марта қатнашаётганлари учун бўлса керак, семинар-кенгашға келган қаламкашлар ўзларининг бир-икки нусхадан иборат машқларини

келтиришган, холос. Муҳокамага қўйиладиган тўпладан эса бирор-бир намуна олиб бера олмагани учун, матбуот ходимлари кўп ҳолда «борига барака» қилиб, талаблари даражасида бўлмаган машқлар билан қаноатланишларига тўғри келди.

Барибир, минг шукрлар бўлсинки, бу семинар-кенгаш сўнгиси эмас, тарихи «минг асрлар ичра пинҳон» халқимиз ўз бағридан янги-янги истеъдодларни вояга етказди. Уларнинг ҳар бири эса улкан ўзбек адабиётига ўз улушларини олиб келаверадилар. Ижоднинг, ижодкорликнинг машаққат ва азоб тўла ширин кийноғини ўзларининг янги нафаслари билан бойитаверадилар. Ижодкор дегани «яратувчи» деганидир. Бу ном эса ижодкор

адабиётни ўз кунига эмас, ўз кунларини адабиётга бахш этгандагина бор кудратини намоён этишини унутмасе бўлгани...

Мана, Дўрмондаги Ёзувчилар боғининг табаррук аргувонлари булбулларини иссиқ ўлкаларга кузатиб қолди. Бу аргувонлар соясида ўтган беш кунлик мушоира катнашчилари республикамизнинг турли тарафларига тарқаб кетдилар. Хайрлашув олдидан юракни босган маъюслик каби, энди кўҳна аргувонлар ҳам жиндай маъюс сукутга чўмган. Лекин бу маъюслик узокка чўзилмайди, кетган булбулларнинг қайтишига ишонади кекса меҳрибон дарахтлар.

ТАНИҚЛИ ҚОРАҚАЛПОҚ АДИБИ
ТУЛЕПБЕРГАН ҚАИПБЕРГАНОВНИНГ
«ГУМРОҲЛАР» АСАРИГА
Ҳ. РАҲМАТУЛЛАЕВ ИШЛАГАН РАСМЛАР

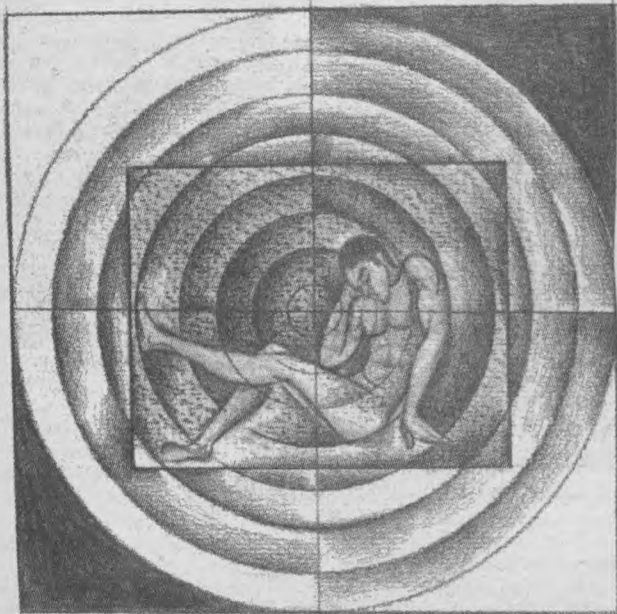

Макс Фриш

«1966—1971 ЙИЛЛАР КУНДАЛИГИ» ДАН

Рус тилидан Аҳмад ОТАБОВЕВ таржимаси

ЖАМИЯТ АЪЗОЛАРИ ДАСТУРИГА ДОИР ҚАЙДЛАР¹

Белгили қариянинг хотираси жуда мустаҳкам. Афтдан шундай. Аслида, овоз чиқариб ёдлаши машаққат. У ўзи тўқиган латифаларни такрорлаб юради. Буни ҳаммадан бурун аёли сезади: чол сўзма-сўз, узоқ чайналади. Баъзан кампири учун нотаниш алламбалоларни латифага ора-сира қўшиб-чатиб айтиб кетади. Унинг репертуари ҳали бой, жамият аъзоларига ёқадиган даражада ранг-баранг; у ҳануз хангоматалабларни ром этади, бироқ ўзини — даярли ҳеч қачон. Унинг тасарруфида бир талай ажойиб ёдгорлик бор: туғилган уйининг деворига ёпиштирилган гулқоғоз ларчаси; қаттиқ бақирганида синф хонаси полига тушиб қолган ўқитувчисининг ясама тиши; тоғу тошларга илиниб қолган майда-чуйдалар; дастлаб ишга олган хўжайинининг сурбетларча айтган гапи; хотини билан ажралган тонг об-ҳавоси ҳақидаги қайдлар ва ҳоказо, — ажабо у нақадар аниқ тасвирлаб ёзади. Энг ҳайратланарлиси — аниқ эслайди — бир марта шундоқ оғзидан чиқиши билан ёқасига ёпиштирган, илгир ўнгидан келган... Белгили қария ўзининг кимлигини билицининг боиси шундаки, тўғриси айтганда, синф хонасининг полига тушиб қолган ўқитувчисининг ясама тишини ёки ажралиш чоғидаги тонгги об-ҳавонинг сокинлигини эслай олмайди — аслида у мана шуларга боғлиқ хотираларни эслайди.

Белгили қария ёшларнинг суст ҳаракат қилишларини кўриб ажабланади. Ёшлар кўнгилларига ўтирмаган ишга қўл урмайдилар; улар завқ уйғотадиган юмушга берилишиб киришади. Агар, у ёшларга қараганда тезкорман деб ўйласа, адашмайди. Кўпдан-кўп қилиниши лозим бўлган шунчаки юмушларни қария нафақат ҳафсаласизлик билан бажариб ташлайди, шунингдек, бу ишлардан у маънавий озиқ олишни хаёлига келтирмайди ҳам; бундай ҳаракатларида у ўзининг куч-қудратини кўради (шуни тийраклик, фаоллик деб ўйлайди).

Қандай узукун саланглаб юрасиз, — дея ўйлайди у ёзғириб. Ўзи бундай қилолмайди; фақат завқланиш учун интилиб яшагани унда қобилият етишмайди.

Фаровонлик тез қаритади.

Фаровонлик уни узоқроқ муддат ниқоблаб туради.

Белгили қария тез-тез мурувват кўрсатишларини истайди; ахир, ҳали йўл қўйган хато ва камчиликларининг ҳаммаси ҳам очиб ташланмаган. У, ўзи тасдиқлаётгандек, кириш эшикларини бекитганмикан, — энди у ўзига ишонолмайди.

Қадр-қиммат Белгилининг бошпанаси.

Тўсатдан бўладиган алоқаларга қобиллик барҳам топгач, инсон дунёқарашиз яшай олмайди. Бу, шахсий алоқалардан холи, бир хилликка олиб келади. Белгили қария муайян бир (сўл ёки ўнг) ғояга берилмайди, балки ўзини бирор-бир дунёқарашга чанқоқлиги кучаяётгандек кўрсатади.

Албатта, у (ёши энди қайта бошлаган чоғлар) шодумо дамларини ҳам кечиради; ўшанда у, умрининг ажойиб дамларидаги каби, ўйга толади ва туйқусдан англайди: келажак шунда унга ҳеч бир сабабсиз даҳшатли бўлиб туюлади.

Инсульт ваҳимаси.

Агар йиғинларга боришни ҳануз бурч деб ҳисоблар ёки таклифни рад этолмас экан, Белгили биладикни, унга бир одамга лозим бўлганидан кўра ортиқроқ илтифот кўрсатишди, — эҳтимол у сезмас: ўзи билан сўзлашиб турган одамлар гўё хизмат бурчларини ўташаётгандек бири иккинчисини алмаштириб турадилар; шунда у кўнгида кечган туйғунни пайқайди, ҳақиқатан ҳам, унга илтифот кўрсатиб, сўнгра ёнидан туриб кетганларнинг ҳеч бирига юрагида марҳамати йўқ экан.

¹ Давоми. Бошланиши журналнинг сентябрь сониди.

Хуллас, биз уни тобутда кўрғач, ўзимиздан уялиб кетамиз; марҳумнинг қиёфасидан кўринадики, бу одам ҳеч қачон ўз умрининг сўнги ўн йилидагидек обрў-этиборга сазовор бўлмаган.

2-СҮРОВ

А. Сен хроникани кўрдингми!

Б. Ёнаётган автомашиналар, студентлар оломонию тутун қоплаган хиёбонлар ва ҳоказоларини! Албатта. Бу картиналар мени ҳаяжонлантирди, бироқ, очигини айтсам, даҳшатга солмади.

А. Хонада ўтирган телетомошабинни.

Б. Мен воқеалар рўй берган жойда ҳозир бўлганим йўқ, бу аниқ, лекин ҳақиқий жанг майдонидан олиб кўрсатилган картиналар мени — хонада ўтирган телетомошабинлигимдан қатъи назар — даҳшатга солади.

А. Орадаги фарққа қандай қарайсан!

Б. Айни пайтда Парижда рўй бераётган ҳодисалар, булар — тартибсизликлар, намойишлар, исён кўтарилганда зўрлик бўлиб куч ишлатишлар, холос. Уруш картиналари, Вьетнамдаги ёки Яқин Шарқдаги воқеаларда эса, қунда бўлиб турадиган ҳодисаларга ўхшаи нимадир бор. A la guerre comme a la gierre¹. Бомбалар, култелалар, ўликлар, ҳарбий формадаги, автомат кўтарган, наско кийиб олган кишилар қуршаб олган кўллари боғлиқ, ялангоёқ асирлар — булар барчаси маълум қондалар доирасидаги ҳодисалар.

А. Урушни қўйтурайлик.

Б. Нима учун!

А. Студентлар ва бошқалар, яъни талабларига қонун йўли билан эриша олмаганлар давлатга қарши чиқадилар. Сорбоннани қуршаб оладилар, ўзларига халал бераётган нимаики бор барчасини бартараф қиладилар, полицияни куч ишлатишга мажбур этадилар. Мана шу каби кўчадаги жанглари кўрганнингда, сен қайси томоннинг тарафини оласан!

Б. Ҳарбий форма кўп нарсани англайди. Мен ўзимни бошқа бир одамнинг ўрнига жуда осонлик билан қўйиб кўра оламан-у, солдатлар ротасига нисбатан бундай дея олмаган, гарчи рота ҳам алоҳида кишилардан ташкил топган эса-да; бироқ, очигини айтсам, ярадор бўлган аскарлар ўрнига. Билмадим, жанг маҳали ўзимни қандай тутган бўлардим.

А. Сен ўзингни студентлар ўрнига қўйиб кўроласанми!

Б. Бунинг учун мен жуда қариб қолдим.

А. Мана шу ёшда бирор-бир томоннинг тарафини оладиларми; демокриманки, сен ўзингни полициячилар сафидаман, деб тасаввур этганмисан!

Б. Мен оддий граждманман.

А. Сен охири қандай яқун топишини истайсан!

Б. Очиги, намойишларни, тошбўронлару калтаклашлар, замбил кўтариб югурганларни кўрганимда ўзимга шу саволни бериб кўрмаганман; оқибат нимага олиб келиши бошданоқ аён эди, жумладан, намойишчиларга ҳам; улар ҳеч қандай умид йўқлигини кўрсатдилар.

А. Сен полицияни шафқатсиз деб ўйлайсанми!

Б. Уларнинг кайфиятидан ўз ишларига усталликлари кўриниб турарди. Қандайдир машинни олганга ўхшарди. Дарвоқе, улар уловда эмасдилар, бу кўп нарсани англайди; улар от миниб чиқсалар оддий одам ўзини ожиз сезади... Кулганимнинг боиси, полиция юмалоқ тўғалари билан менга Шекспирнинг спектакллари эслатди, тўқнашувлар комедияга хос, нақадар олошабоп. Аслида, бу ерда ҳеч қандай кулгили нарса йўқ. Мен зўрликдан чўчийман.

А. Таассуротларингни гапириб бер.

Б. Тўйқусдан хиёбон студентлар билан тўлди.

А. Студентлар қутилмаганда ҳужумга ўтишганда сен Бастилия воқеасини эсладингми ёки хаёлинга бир маромда: фашизм шу тарикда пайдо бўлади, деган ўй кела бошладими!

Б. Кимларда пайдо бўлади!

А. Студентларда.

Б. Калламга бундай фикр келгани йўқ. Фашизм бошқача йўл тутди; қўшинни ишга солади, унга қарши бормайди. Бу студентларга таъна эмас, гап қўшинда.

А. Шуниси фактик, хиёбонга йиғилган студентлар ёки норози кайфиятдаги бошқа кишилар ўзларини тараққийпарвар халқ ҳисоблашиб, транспортни ишдан чиқара бошладилар, Сорбоннани қуршаб ола бошладилар, байроқлар кўтаришиб, гўё энди ғалабани нишонласа бўлаверадигандек Конституция

¹ Уруш урушлигини қилади (французча.)

ҳимоячиларига қарши ҳужумга ўтдилар, яъни куч ишлата бошладилар. Сен бунни қоралайсанми ёки ёқлайсанми!

Б. Сеизимича, дастлаб ҳаммаси хушчақчақлик билан бошланди: ёшлар қўл ушлашиб, гир айланишиб қўшиқ айтишди, уларнинг кайфиятида ҳеч бир тактикали хатти-ҳаракат кўринмасди, ...нари борганда, бу жуда қувноқ ўйин-кулги бўлиб, Меконг дельтасига батальонни олиб киришдан кескин фарқ қиларди. Улар ўлдириши мумкин-ку, деган ўй тасаввурга сиғмасди.

А. Барибир улар кейинчалик қўлларига илинган нарсани улоқтира бошлашди.

Б. Кўпчилиги афтидан жуда ёш, бунинг устига чарчагандек, бу жамиятда навқиронлик кучини қаерга сарф этишни билмайдигандек туюларди.

А. Улар оламдаги мавжуд барча нарсаларга қарийб эгадирлар.

Б. Ота-оналари қимматли деб билишган нарсаларга.

А. Уларга нима етишмайди!

Б. Мисол учун, полицияга қарши югурган ўша чарм камзулли йигитча вақтичоғлиқдан бошқа нимани ҳам хаёлига келтирди экан, билмадим. Бирида ўзимдан-ўзим сўрайман: агар полиция бўлмаса, қандай ҳол рўй бераркан!

А. Кўрилган моддий зарар ҳақида нима дейсан!

Б. Аввал айтганимдек, моддий зарар анчагина, шунинг баробарида бу ҳодиса замирида барчага аён киноя ётди: нега энди ўз мамлакатингдagi инсон қўли билан яратилган бойликларни яқсон қилмаслик керак! Тўғриси айтсам, мени бу моддий зарар бўлиб турган уруш манзараларидан кўра камроқ даҳшатга солади. Умуман, ёшларнинг қилмишларида [хатто қон тўкилган ҳолларда ҳам] эрмак, қизиқувчанлик нуқси бор: олдиндан гўё биллур қандилларни ўққа тутаетганинги ёки универмагининг у ёғидан бу ёғига буғ машиначаларда ёриллаб айланаётганинги кўз олдинга келтирасан. Аслида, бундай вазиятда полиция жиддий ва шунинг учун ҳам кулгили кўринади; негаки, полиция пулемётлар, огнемётларни ишга солиб дарҳол вазиятни қўлга олиши мумкин — полиция кучсиз намойишчиларга қараганда баттарроқ ғазабга минган, саросимага тушган эди. Эҳтимол, полиция давлат хизматидаги куч сифатида зўравонлик қилмаслик ҳақида буйруқ олгандир. У «девор» бўлиб — ҳимояга саф тортди, ҳимояланаётган эса кўринмайди. Полиция тўйқусдан хиёбонни ўраб олди. Ҳақиқатдан, нега шундай қилди! Давлат қаердан бошланишини кўрсатиб қўйиш учун — юзлаб полициячилар турган жойдан. Бу ҳодиса бошқа жойда ҳам содир бўлиши мумкин эди, бироқ икки ёки уч километр нари-бериси моҳиятни ўзгартмайди; бунгача биз қўл ушлашиб қўшиқ айтаётган ёшларни кўрдик, бирок давлат ҳам ўзининг борлигини жойида билдириб қўйиши лозим. Муштлашишни бошлаш учун бўйсунмовчилар керак, давлат эса, агар хиёбон қуршаб олинса, куттириб қўймайди. Шундай вазият юз берганда полициянинг ўзи довдираб қолди. Унинг шошилиб қилган ҳар бир ҳаракати ҳимоячилик шаънига путур етказди. Кўринадики, парашютли десант қўшинлар студентлар ёки хиёбонга йиғилган бошқа кишиларга нисбатан на фақат яхши тайёргарликдан ўтказилган; ҳар бир десантчи — менда шундай тасаввур пайдо бўлди — бир тўда студентга бас келади: у буйруқни бажаради. Бу зўравонликка бепарво, беҳис муносабатни пайдо қилади: десантчи, ахир, шахс сифатида дўппосламайди ёки отмайди; виждон масаласини эса давлатга қўйиб бераверинг, у бунинг урдасидан чиқади.

А. Демак, сен қайсидир томонни ёқлайсан!

Б. Революция назариётчилари айтадиларки, оммадан ажралиб қолиш ва ҳоказолар, бу демак беҳуда ҳаракат, — бу ҳолда инқилобни амалга ошириб бўлмайди.

А. Афтидан, улар ҳақ.

Б. Балки, бу гап ҳоқимият тепасида ўтирганлар учун ҳам муҳимдир: уларга аёнки, фақат куч билангина туришлари мумкин; шаҳарлик мешчан эса бунинг ихтёрий равишда унутади.

СҮРОВ ҚОҒОЗИ

1. Сиз аёлларга ачинасизми!

2. Нима учун! (Нега ачинмайсиз!)

3. Агар аёлнинг қўли, кўзи ва дудоқларида, Сизнинг яқинлашишингиз билан, ҳаяжон акс этса, бу долни Сиз шахсан ўзингиз туйфайли деб биласизми!

4. Сиз:

а) ўзингизгача муомалада бўлган,

б) Сизга яхши деб таърифлашган,

в) Сиз севадиган аёлни яхши кўрадиган — эркакларга қандай муносабатда бўласиз?

5. Сиз умр йўлдошингизга танлаб уйланганмисиз?

6. Орадан йиллар ўтиб, Сиз собиқ йўлдошингизни дўстларча қарши олсангиз, — Сиз ўзингизнинг ўтмишдаги меҳру муҳаббатингизни тушунасизми ё у Сизни ажаблантирадими? Сизда, касбингизга доир ишларингиз ва Сизнинг сиёсий қарашларингиз уни ҳақиқатан қизиқтирган экан, деган таасирот пайдо бўладими ёки энди Сизнингча, бу мавзуларда бўлиб ўтган барча суҳбатлар кераксизми?

7. Ақлли жингалаксоч Сизнинг нафратингизни кўзгайдими?

8. Сиз аёлнинг муҳаббатини нима туфайли қозонганингизни билшингизга аниқ ишонасизми? Агар бир кун келиб, унинг муҳаббатига аслида нима боис сазовор бўлганингиз ойдинлашса, — Сиз бундай муҳаббатдан шубҳаланасизми?

9. Сизнинг фикрингизча эркакларга хос хусусият нима?

10. Сизда эркаклар ўзларига номуносиб ҳисоблашадиган ишлар кўпроқ аёлларга хос эканини исботлайдиган далиллар етарлими?

11. Сизни нима кўпроқ йўлдан оздирди:

а) ҳаётнинг боши аёл эканими!

б) Сиз туфайли фахрланишми!

в) ароқми!

г) эркаклик шаънини йўқотиб қўйишми!

д) гўзаллими!

е) устун бўлиб олишингизга барвақт ишонч ҳосил қилганингизми!

12. Бичиш комплексини ким ихтиро қилган!

13. Қай бир ҳолда Сиз бўлиб ўтган муомалаларингиз ҳақида ҳурмат билан гапирасиз: аёлни Сиз ташлаб кетганингиздами ёки аёл Сизни ташлаб кетганидами!

14. Бир муомаладан орттирган тажрибангизни кейингисида ҳам қўллайсизми!

15. Агар Сизнинг тажрибангиз такрорланса, Сиз гап аёлларда деб ўйлайсизми, яъни бу билан ўзингизни аёлшунос деб ҳисоблайсизми!

16. Сиз ўзингизга хотин бўлишни истармидингиз!

17. Сиз жинслар орасидаги интим муносабатларни кўпроқ нимада пайқайсиз: бегона эркаклар билан суҳбатдами ё аёллар билан гаплашгандами! Ёки кўпроқ жим турганда, — аёлларда кечадиган ўзгаришлардами, яъни аёл нимага кўника бораётгани нимага одатлана олмаётгани, эркакдан нима кутаётганию нимасидан чўчиётгани ва ҳоказолардами!

18. Сиз, мянга келган, ўзингиз мавзуга алоқасиз деб ҳисоблаган фикрлардан тийилиб, аёл билан қизиқарли ва узоқ суҳбат қуришга қандай муваффақ бўласиз!

19. Сиз, ўзингизча, дунёни аёлларсиз тасаввур эта оласизми!

20. Аёлларда, Сизнинг фикрингизча, нималарга лаёқат йўқ:

а) фалсафагами!

б) ташкилий ишларгами!

в) санъатгами!

г) техникагами!

д) сиёсатгами!

Ва Сиз, ўзингизнинг эркакка хос хурофий одатларингизга хайрхоҳ бўлмаган аёлни ифатсиз, деб ҳисоблайсизми!

21. Аёллар нимаси билан Сизда иштиёқ уйғотади!

22. Сиз аёлнинг қўлида:

а) олинган мерос ҳисобига,

б) унинг маоши ҳисобига, —

кун кечирини истармидингиз!

23. Нима учун хоҳламасдингиз!

24. Сиз биологияга ишонасизми, яъни эркак билан аёлнинг айни пайтдаги муомаласи ўзгармас, деб ўйлайсизми; ёки Сиз, мисол учун, минглаб йиллар давом этган тарихий тараққиёт самараси ўлароқ аёллар образли тафаккур тарзи учун зарур бўлган ўз грамматикасига эга эмас, улар эркакларнинг тил қондаларидан фойдаланишга мажбурдирлар ва шунинг учун улар нисбатан ожиз, деб ҳисоблайсизми!

25. Нима учун биз аёлларни тушунмаслигимиз керак!

СЎРОВ ҚОҒОЗИ

1. Одатда Сиз нимага умид боғлаганингизни биласизми!

2. Умид (масалан, сиёсий жабҳада) неча марта оқланмай

қолса, Сиз ундан охири воз кечардингиз, ва ундан — бошқа умид билан алмаштирмай туриб — воз кечиш қўлингиздан келадими!

3. Сиз, айрим ҳолларда, умид нималигини билмай, гўё қаноат билан яшаётган ҳайвонларга ҳавас қиласизми! Мисол учун, аквариумдаги балиқларга!

4. Агар, шахсий орзу-умидингиз ниҳоят амалга ошса, кейинчалик умидингиз асосли, ишончли бўлганини, яъни унинг амалга ошишини Сиз ўнлаб йиллар мобайнида кутганингизни узоқ вақт айтиб юрармидингиз!

5. Қандай орзу-умидлардан воз кечдингиз!

6. Сиз бир кунда неча соат ёки бир йилда неча кун, дейлик, баҳор келади, бош оғриғи ўтиб кетади, ҳеч қачон ҳеч нарсани топшишмайди, меҳмонлар кетади қабилдаги арзимас умидлар билан қаноатланасизми!

7. Нафрат умид туғдириши мумкинми!

8. Жаҳондаги аҳволга баҳо берганингизда Сиз кўпроқ нимага ишонасиз:

а) ақл-идроқками!

б) мўъжизагами!

в) ҳаммаси аввалгидек давом этаверишигами!

9. Сиз умидланмай туриб ҳам фикр юрита оласизми!

10. Сиз, Сизни танганини учун, Сизга шунчаки умид боғлаган кишини сева оласизми!

11. Нима қалбингизни ишонч туйғулари билан тўлдирди:

а) табиатми!

б) санъатми!

в) фанми!

г) инсоният тарихими!

12. Сиз учун шахсий орзу-умидларнинг ўзи етарлими!

13. Сиз шахсий умидларингизга Сизда бошқаларнинг (отана, ўқитувчилар, дўстлар, яхши кўрадиганлар) кутган умидлардан кўра ўзгача қарайсиз, деб фараз қилайлик; Сиз қай ҳолда кўпроқ эзиласиз: шахсий умидларингиз рўёбга чиқмагандами ёки бошқаларнинг умидларини амалга оширолмаганингиздами!

14. Сиз саёҳатлардан нимани умид қиласиз!

15. Кимнингдир бедаво дардга йўлиққанини билганингизда — бу ўз-ўзини алдаш эканини сезиб турсангиз-да, — унинг соғайиб кетишига умид боғлай оласизми!

16. Аксинча бўлганда эса Сиз нимани кутасиз!

17. Сизни нималар ўз шахсий умидларингизга мустақил боғлаб туради:

а) мақтовларми!

б) қандай хатоликларга йўл қўйганингизни тушунганингизми!

в) ароқми!

г) иззат-икром қилишларми!

д) ўйинда омад келишими!

е) фолми!

ж) Сизни кимдир севиб қолгандаги вазиятми!

18. Фараз қилайлик, Сиз к а т т а э ь т и қ о д («одам одамга ҳамдам») билан яшаётирсиз, дўстларингиз ҳам бор, бироқ улар Сизнинг бу эътиқодингизга бефарқ: хўш, бу ҳолда Сизнинг дўстлигингиз барҳам топа бошлайдими ёки эътиқодингиз!

19. Аксинча бўлганда эса қандай ҳолга тушасиз, яъни Сиз дўстингизнинг катта эътиқодига бефарқ қарасангиз; унинг умиди пучга чиққан пайтда Сиз ўзингизни дўстингиздан кўра ақллироқ ҳис этасизми!

20. Муайян бир умиддан руҳланиб ҳаракат қилишингиз учун Сизнинг фаҳмингизча, ўша умид албатта амалга ошадиган умид бўлиши керакми!

21. Революция уни амалга оширганлардан бирортасининг умидини тўла-тўқис рўёбга чиқарган эмас; бу фактда Сиз: улўф ниятлар қулгили, ниқилоблар кераксиз, кимки ниятдан холи экан умидсизлик балосига учрамайди, деган хулосага келасизми; Сиз бундай озодликдан нима кутасиз!

22. Охиратга умид боғлайсизми!

23. Агар умидингиз ноаниқ, юракни ғаш қиладиган даражада қоронғи бўлса, Сизнинг кундалик ҳатти-ҳаракатингиз, қарорларингиз, режа ва мўлжалларингизга нима туртки беради!

24. Сиз бирор-бир кун ёки бир соат мутлақо умидсиз, ҳатто ҳаммаси, жуда бўлмаганда Сиз учун, вақти келиб барҳам топшишга ҳам ишонмай туриб яшай оласизми!

25. Марҳумни кўрганингизда Сиз учун қай бири муҳим: амалга ошган умидларми ёки рўёбга чиқмаган умидларми!

ГАЗЕТХОНЛАРНИНГ МАҚОЛАЛАРГА АКС-САДОЛАРИ

«Балки Сиз Вьетконг ўлдирмайди, деб ўйларсиз?» «Гарчи Сиз АҚШни танқид қилишлари керак, деб ҳисобларкансиз, нега энди охир-оқибат Сиз бирор-бир коммунистик мамлакатга кўчиб кетмайсиз?» «Ўзи, умуман, швейцарияликмисиз?» «Бу мақоланинг муаллифи бизларга — бетарафларга кейинги мақоласида нариги томоннинг ҳақиқий аҳволи ва хатти-ҳаракатини тушунтириб беришга тайёрмикан?» «Мен Лениннинг бир иборасини биламан ва буни тўғри деб ўйлайман: фойдали телбалар. Сиз айнан шуларнинг бирисиз.» «Бу — ёшлар деб аталадиганлар — жиноятчилар, гомосексуалистлар, файрижтивомий типлар, ялқовлар — сизнинг биродарингизни қўллаб-қувватлайдилар. Шу сабабдан биз солиқ тўлаймиз». «Сизнинг ҳарбий хизматдан бўйин тоблаганларни ёқлаб гап қилишингиз, албатта, кутилмаганидир». «Сизнинг мақолаларингиз умуман яроқсиз, бироқ Сиз анчагина пул ишлаб олдингиз; ахир, Сиз учун муҳими ҳам шу-да». «Қўтир кўппак, Сиз кўтир кўппаксиз! Сизнинг аъзоларингизни қузғунларга ем қилиш керак. Сиз жирканч телба одамсиз, ҳа-ҳа, сизнинг кулбангизга ҳа демай ўт кетади! Қўтир кўппак!» «Сиз нега танқид қилишдан бошқа нарсани билмайсиз?» «Америкалик солдатлар Вьетнамда сиз учун жон бераётир, ўртоқ Фриш; назаримда сиз буни унитиб қўяётирсиз, биз бетарафларнинг умуман ҳаққимиз йўқ...» «Сиз маънавий ҳаётнинг масхара-ловчисисиз; шу фикрдан халос бўлиш мушкул, гарчи ҳатто фазилатларингиз ҳам бор эса-да; ўша фикрдан қутулишни истайсан, киши. Шундай замонда, шунақанги жойда бунчалик йўлдан оздирадиган, борни йўққа чиқарадиган гапларни тарқатиш, бу — бориб турган масъулиятсизлик... Сизнинг жирканч, бузғунчиликка қаратилган разилона қилмишларингиз характернинг пастлигини кўрсатади, ҳам кишини ҳушёр тортиради: бу одам билан гаплашмаслик керак».

Сен ҳаяжондасан, ёрдамлашасан, маслаҳатлар берасан, ҳам мебель, ҳам пул улашасан; ҳозирги замон тараққиёти дарҳиссида шахсан ожиз бўлиб қолганимиз бизни нимадир қилишга мажбур этади: бирор-бир мўъжиза кўрсатиш қўлингдан келмаса-да телефон трубкасига ёпишасан, бўлар-бўлмасни алжирайсан, ҳатто нималардир ундирасан, аслида, сен шунчаки мавжудсан, шу ердасан, — ва бу ҳам дастлабки вақтлар қочоқларни чағитилади. Энди уларнинг бошпанаси, ҳатто иш жойи бор, лекин ярим йилдан сўнг улар ўзларини ёлғиз ҳис этадилар; уларнинг дардлари бизнинг дардимизга айланмайди.

СЎРОВ ҚОҒОЗИ

1. Сиз бирор кишини ҳазилин ҳазм этолмайдиган даражага келтириб (мисол учун, иззат-нафсига тегиб), кейин бу одам юмор туйғусини йўқотган, деб ҳисобладингиз дейлик; бу ҳолда сиз, унинг устидан кулатуриб, ўзингизда юмор ҳисси бор деб ўйлайсизми?
2. Ҳозиржавоблик билан юмор орасидаги фарқ нимада!
3. Бировнинг нафратига дуч келганингизда Сизга ҳозиржавоблик қўл келадими ёки юмор!
4. а) агар иккимиз учинчи бир одам устидан кулишсак, б) агар Сиз ўз устингиздан кулсангиз, в) агар Сиз бировни шарманда бўладиган даражада калака қилсангиз, у ҳам уятин йиғиштириб ўз устида Сизга қўшилиб кулса, — Сиз шуларни юмор деб ҳисоблайсизми!
5. Учинчи бир одам сабабли юзага чиқадиган юморни ҳисобга қўшмаганда, Сиз: ўзимдаги юмор туйғусини тез-тез намоиш этиб тураман, деб ўйлайсизми!
6. Бирор-бир гуруҳда ўз ҳурматингизни йўқотганингизни қандай сезасиз: Сизнинг жиддий асосли гапларингиз, ақл-фаросатингиз ва ҳоказоларни писанд қилмасликларидан

пайқайсизми ёки Сизнинг ҳазилларингиз энди таъсир этмай қолдими — Сиз юмор ҳиссини йўқотган одамга айландингизми!

7. Ёлғизликда Сизни юмор ҳисси тарк этмайдими!
8. Сиз биров ҳақда: унда юмор ҳисси бор, деб гапирганингизда нимани назарда тутасиз — ўша одам Сизни кулдира олишини ёки Сиз уни кулдира олишингизми!
9. Юморли ҳайвонлар ҳам борлиги Сизга маълумми!
10. Дёл билан тезда тил топишиб кетишингиз учун Сизда фавқуллодда ишонч пайдо қиладиган нарса нима: унинг қиёфаси, кўрган-кечирганларими, маслагими... ёки, ҳатто фикр-ўйларингиз бошқа-бошқа бўлса-да, ҳазил-ҳузунингизнинг ўхшашлигини!
11. Юморнинг бирхиллигига сабаб нимада: а) фаҳму фаросатнинг айнанлигидами! б) икки ёки уч кишининг фикрлаш тарзидаги ўхшашликдами! в) шарм-ҳаё туйғусининг бирхиллигидами!
12. Агар Сиз муайян вазиятда юмор ҳиссини йўқотганингизни сезиб қолсангиз, шу дақиқда ўзингизга хос ҳазилларингиз Сизга бачкана бўлиб туюлмайдими!
13. Юморсиз никоҳ тўйини тасаввур эта оласизми!
14. Кўпроқ қай ҳолларда Сизнинг раҳмингиз келади: Сиз севадиган зот бошқа бир зотни қучган, ўпган... пайтдами ёки Сиз ўз жуфтнингизда борлигини сезмаган юмор туйғусини ўша зот билан олганини пайқганингиздами!
15. Нега революционерлар ўзларини юмордан четга тортадилар!
16. Сиз сиёсий сабабларга кўра ўзингиз ёмон кўрадиган кишига ёки ижтимоий табақага, нафратингизни йўқотмаган ҳолда, [шунчаки ҳазил эмас] юмор орқали баҳо бера оласизми!
17. Синфсиз юмор ҳам борми!
18. Агар бошлигингиз Сизнинг жиддий эътирозларингиз ва талабларингизни эшита туриб тиржайса-ю, Сиз ҳатто жилмай-масангиз ёки бошлигингиз юмор қилишни тўхтатмагунча сиз қотиб-қотиб кулаверсангиз — буларни Сиз юморга йўясизми ва улардан қай бири таъсирчанроқ!
19. Юмор пайти ўзингиз шундай бўлишни хоҳлаган — бошқача одамга айланасизми, яъни Сизни ўзингизнинг ҳазилингиз чўчитмайдими!
20. Юмор хафагарчилик туғдирадими!
21. Фараз қилайлик, Сиз ҳар қандай одамни кулдира олиш қобилиятига эгасиз ва бу қобилиятингиздан ҳар қандай йиғинларда фойдаланасиз, охир-оқибат машҳур юморист деган ном чиқарасиз; ҳўш, бундан Сизнинг кўзлаган мақсадингиз нима: а) муомалани ўрнига қўйишми! б) ҳеч ким билан муносабатингизни бузмасликми! в) кимдир ҳақорат қилиб, кейин: бу юмор-ку, деб ўзингизни оқлашми; агар ўша одам юморни тушунмасачи!.. г) ўзингизни зериктирмасликми! д) келтирган далилларингизнинг юзакилиги аён бўлиб қолган вазиятда Сиз кулдираётган одамлар Сизни ҳақ десинларми!
22. Сиз юмор туфайлигина нимага тоқат қилишингиз мумкин!
23. Агар сиз четда яшаётиб, ҳазилингизга ҳеч ким эътибор қилмаётганини сезиб қолсангиз тушунишга фақат жиддийлик орқали эришиш мумкинлигини тан оласизми ёки ўзингизни танимай қоласизми!
24. Кексайгач, юмор туйғуси ўзгарадими!
25. Юмор пайти, назарингизда, Сиз қандай одамсиз: а) сулҳпарвармисиз! б) иззатталаб эмасмисиз! в) дадилмисиз! г) насихатбозликдан холимисиз! д) ўзингизни идора қила оласизми! е) одатдагидан кўра журъатлимисиз! ё) ўзингизга шафқатсизмисиз! ж) одатдагидан кўра самимийроқмисиз! з) хушвақтмисиз!
26. Фараз қилайликки, Сиз ҳудога ишонасиз. Худо юморга иқтидори борлигидан бирор белги берганми! Шундан Сизнинг хабар топган жойингиз бўлганми!

МИННАТДОРЛИК

Ҳеч қайси инстанция йилига ёки икки йилда бир маротаба (солиқ ундирадиган маҳкама каби) миннатдорлик рўйхатини кўрсатишни талаб этмайди... Кеча мен кўчада узокдан ўзимга кўп хизматлари сингган, жуда миннатдор бўлган кишимни кўрдим. Тўғри, ўшандан бери анча вақт ўтди. Кўринишидан, мени ҳеч қачон, умр бўйи миннатдорлик туйғулари тарқатмаслигини у билади. Назаримда, у мени таниди, жим кетаверди, ўзини сезмаганга олди. Менинг ташаккуримнинг унга нима кераги бор? Ортидан етиб олишим мумкин эди, бироқ бундай қилмадим, у эса орқасига қайрилмай, қичаб кетаверди, ҳайратда қотиб қолдим. У менга на фақат меъморликни ўрганишимга имконият яратиб берди, шунингдек у туйфайли Шопенгауэр, Моцарт ва Бетховен, Ницше, психология, Рименшнайдер, Оскар Шпенглер, Брукнер, Кхмерлар санъати... билан танишганим учун ундан қарздорман. У ўзининг камзуллари ва пальтолари дўстига берган пайтда, катталиги, енглари узунлигини айтмаганда, ҳали оҳори тўкилмаган бўларди... Агар шундай бир инстанция бўлиб, бир ҳафта ичида миннатдорлик рўйхатини кўрсатишни талаб этганида, мен бу рўйхатга қуйидагиларни киритган бўлардим:

- а) онам
- б) яхудийга, ғирт немис яхудийсига, жуда эрта дуч келганим
- в) отамнинг барвақт вафоти
- г) камбағалликнинг амалий аҳамияти
- д) мени Сталинградга ёки империя ёзув палатасига жўнатмаганлари
- е) ташвишдан холи соғлиқ
- ё) Петер Зуркамп билан учрашув
- ж) Брехт билан учрашув
- з) фарзандларим борлиги
- и) германистикадан воз кечганим
- к) барча аёллар, ҳа, очигини айтсам, барча-барчаси
- л) ўша пайтлардаги (Курд Хиршфельднинг) Цюрих драматик театри
- м) таом бахш этадиган қувонч
- н) маълум муддат меъморчилик билан шуғулланганим; муҳими, буюртмачилар, корхона эгалари, ишчилар билан муомалаларда орттирилган тажриба
- о) шева ва адабий тил орасидаги фарқ
- п) Рокфеллер стипендияси
- р) кеч келган омад
- с) касбдошлар билан иноқлик
- т) қишлоқдаги қўшнилари
- у) мен билан бирга яшаётган шериклар
- ф) шухратпарастликдан қўтила борганим
- х) туш кўришлар, жулладан, оғир тушлар
- ц) автомобиль билан боғлиқ ҳар хил омадлар

...
Бизнинг миннатдорлигимизни билишни истайдиган, яъни айти замонда миннатдорлигимиз қай тариқа амалга ошаётгани, ортиб бораётгани ва ҳоказолар билан қизиқадиган бир инстанция йўқ. Эҳтимол, биз номаи аъмолимизни («А»дан «Я»гача) ҳар йили бошқача тўлдирган бўлармикди.

«ШПИГЕЛЬ», 28.7.1969

«Тахминан 2380 нафар ғарбийгерманияли корхона хўжайинлари ва капитал эгалари 1965 йили ойига ўртача 190 000 марка даромад қилганлар. Айти шу йил маош ва ишҳақи оладиганларнинг учдан бир қисми ортиги билан 600 маркадан ишлашган: уларнинг ўн икки ойда ишлаб топганларини миллионерлар 23 соатда қўлга киритишган».

ШВЕЙЦАРИЯ ХАЛҚ БАНКИНИНГ ЭЪЛОНИ

«Фақат бадавлат одамгина бойийди, деган гап тўғрими? XIX асрда бир назарияда шундай дейилади. Унинг нотўғрилиги аён бўлди. Мана, анчадан бери аҳвол бошқача — жамият бир ҳовуч бойлар (тобора бойиб борадиганлар) ва аксарият камбағалларга (тобора кашшоқлашиб борадиганлар) ажралиб қолаётгани йўқ. Бизнинг ҳозирги шароитда ҳар қандай

меҳнаткаш шахсий бойликка эга бўлиши мумкин, хоҳласа бўлгани. Утган замонларга, қадим шарт-шароитларга қараганда биз барчамиз боймиз».

БОШҚА БАНКДАГИ ЁЗУВ

«Сиз нақд пулдан ҳазар қиласизми?»

СЎРОВ ҚОҒОЗИ

1. Сиз нақд пулдан ҳазар қиласизми!
2. Нима учун!
3. Нақд пулсиз яшашингизга тўғри келганми!
4. Агар Сиз деярли кийим-кечасиз одамни учратсангиз, унинг яшаш тарзидан мутлақо хабарсиз бўлсангиз: Сиз у билан қисқагина суҳбат мобайнида (пул ҳақида эмас) бадавлат эканини қандай сезасиз!
5. Сиз қанча пулингиз бўлишини истардингиз!
6. Сизга пул жуда зарур, бадавлат дўстингиз бор, Сизга у ёрдам бермоқчи деб фараз қилайлик; Сизга у анчагина пул (масалан, институтда бемалол ўқишингиз учун етарли) ва орасида ҳали оҳори тўкилмаган камзуллари бериб туради. Сиз нима олган пайтингизда кўпроқ азият чекасиз!
7. Қачондир:

- а) бировнинг пулини,
- б) нарсаларни [дўкдан ён дафтарча, бировнинг боғидан гуллар, қимматбаҳо китоб, келгиндан шоколад, сочилиб ётган шарикли авторучкалар, марҳумни эсла-тиб турадиган ёдгорлик-буюм, меҳмонхонадан сочиқ ва ҳоказолар],
- в) ғояни, —

ўғирлаганмисиз!

8. Мол-давлатингиз бўлмаса, озроқ даромад билан куч кечирсангиз, шундай пайтда бадавлат одамлар, пулдан гап очилса. Сиз билан хушламайроқ гаплашадилар, бироқ пул билан ҳал этиб бўлмайдиган масалалар хусусида эса, мисол учун, санъат ҳақида, завқ-шавққа тўлишиб суҳбат қуришади. Сиз бунни одобдан деб ўйлайсизми!

9. а) агар ундан умидингиз бўлса.
- б) умидингиз бўлмаган тақдирда,
- в) агар Сиз гўдакка қараб туриб, келажакда қандай одам бўлишдан қатъи назар у инқироз хавф соломмайдиган фабриканинг ярмисини ёки кошонали боғни, Сардинидаги дам олиш уйини, шаҳар яқинидаги даромад келтирадиган бешта уйни ўзиники қилиб олишини билганингизда, —

Сиз мерос ҳақида қандай фикрга борасиз!

10. Сиз омонатчимисиз! Омонатчи бўлсангиз:
11. Давлат банки қанча пул ишлаб топганингизни ва қанча пул сақлаганингизни ҳамда Сизнинг омонатингиз кимнинг фойдасига кетаётганини қандай аниқлашини тушунтириб беринг.
12. Сиз оддий, ўртаҳол оиладан чиққансиз, кутилмаганда йирик даромад ва пулга эга бўлиб қолдингиз, деб фараз қилайлик. Бунинг Сизга таъсири бўладими: шахс сифатида ўзгармаганингизни ҳис этасизми! Агар ҳис этсангиз: эски дўстларингиз ҳам шундай фикрдами ёки улар, пул, ҳарқалай таъсир қилади, деган гумонга боришадими!
13. Ҳозир бир фунт ёғнинг нархи қанча!
14. Агар Сиз процентлар ҳисобига яшай олсангиз ўзингизни эксплуататор деб ҳисобламасидингиз, негаки Сиз процентлар ҳисобига кун кечира олсангиз-да, ишлайсиз-ку!
15. Камбағаллардан қўрқасизми!
16. Нега қўрқмайсиз!
17. Фараз қилайлик, Сиз йирик давлатманд, ҳомий инсонсиз, яъни ўзингиз ҳурмат қиладиган одамларга уларнинг меҳнатидан келадиган мўмай фойданинг маълум қисмини улашасиз: хўш, Сиз, ҳомий сифатида эътибор қозониб, жамоатчилик ҳурматига ҳалоллик билан эришганингизга ишонасизми, шахсан холислингизга-чи!

18. Пул учун қандай ишга қўл ўрмайсиз!

19. Қуларнинг бирида Афиналик Тимон ўзи жуда қадрлайдиган дўстларини синаб кўриш мақсадида уларнинг олдига сув тўлдирилган косаларни қўйибди; бу билан у одамлардан гинасини ошкор этибди, ахир, ўйлаб кўринг! — Уникига

ҳақиқий дўстлики деб эмас, нуқул бойлиги учун келишарканда. Унинг ўзгаларни лаянатлаганини Сиз адолатдан деб ўйлайсизми? Кўринадики, бадавлат Афиналик Тимон дўстликини пул билан топса бўлади, деб ишонган.

20. Бадавлат хотинингиз бўлишини истармидингиз!

21. Сиздай бадавлат одам ниманидир сотиб олишдан, аслида шу нарсани шундоқ сотиб олиб қўя қолиш мумкин бўлса-да, ўзингизни тийганингизни намойиш этишга нега бунча ўчсиз; ва ҳар қандай одам харид қила оладиган бирор нарсани арзонгаровга, сувтекинга олгудай бўлсангиз нима учун гўдакка ўхшаб ирғишлайсиз ва нега Сиз айна пайтда камёб молларни, масалан, бутларни, қилч, Мин даври чинни идишларини, ўтмишдаги улуғ санъаткорлар яратиб кетишган асарларни, Тибетдан келтирилган жойнамозлар ва ҳоказоларни кўрганда ўзингизни томдан ташлайсиз!

22. Сизга пулдорнинг нимаси ёқмайди:

а) унинг майдалашиб ўтирмаслигини!

б) унинг пул ҳақида гапиришини!

в) унинг Сизга муҳтож эмаслигини!

23. Шахсий бойликини Сиз нима билан оқлайсиз:

а) худонинг иродаси биланми!

б) Сиз уларга ишбилармон, урдабурронлигингиз боис кераклигингиз, — демак, катта фойда келтирмайдиган бошқа хил қобилиятларнинг қадри пастлиги сабаблими!

в) хулқ-атворнинг яхшилиги туфайлими!

г) барчанинг фаровон яшаши учун фақат бадавлат одамлар хўжаликини юргизишга қобил, деган ишонч туфайлими!

д) хайр-саховотли бўлишлик туфайлими!

е) зоҳидона ҳаёт тарзи биланми!

ё) буржуача даромад системасига алоқаси бўлмаган барча ахлоқий талабларни виждонан адо этиш, шунингдек, воқеликини тушуниш, маданиятга сезгир муносабат, дид ва ҳоказолар орқалими!

ж) йирик солиқлар тўлаш биланми!

з) меҳмондорчилик биланми!

и) бойлар ва камбағаллар қадимда ҳам бўлган, бундан кейин ҳам бўлаверади, деган, яъни Сиз ҳеч бир оқлашларга муҳтож эмаслигингизга ишончингиз комиллиги туфайлими!

24. Агар Сиз ўз ихтиёрингиз билан эмас (авлиё Франциски ваби), балки шароит тақозосига кўра тагин камбағаллашиб қолсангиз, бу ҳолда Сиз бадавлат кишиларга аввалгидек беларво, тагдор эҳтиром билан муносабатда бўлаверасизми?

25. Сиз қачондир улуғ шоир ёки буюк саркарда сурати туширилган, кадр-қиммати қўлдан-қўлга ўтиб юрадиган пул ҳисобидаги қоғозга айлантирилган блакнотни ёқиб юборганмисиз, ва кул ўрнида савол сўраганмисиз: гарантияланган кадр, қиймат қаерга кетди!

БЕРЦОНА

Телефонни зимдан эшитишармикан? Эшитишса, бунинг учун ҳам ҳақ тўлашармикан? Яхсиси, бу масалани телефонда муҳокама қилган маъқул.

БИРИНЧИ ШАХС ТИЛИДАН ҲИКОЯ ҚИЛИШ ХУСУСИДА

Норман Мейлернинг «Тун лашкарлари»даги методи ажойиб: ўзини Пентагон қошидаги намойишчи сифатида тасвирлайди, бу ерда уни учинчи шахс номидан қамоққа оладилар. Норман Мейлер ёзади: Норман Мейлер кулди, шу дақиқада одимини секинлатди. Норман Мейлер энди оломонга сингиб кетди... Қамоққа олингач, у ўзининг ажабланганини айтди — полициячи унинг исм-шарифини билмас экан, ҳарфлаб талаффуз қилади: М, е, й, л, е, р...

Ахир, мен кайфиятим (уйқудан қандай уйғонганим ва ҳоказолар) ижтимоий аҳамиятга молик, деб ҳисоблайманми? Бироқ мен вақт-вақт билан бунинг ёзиб бораман ва ҳатто эълон қиламан. Кундалик машққа ўхшайди, унда ўз аҳволингизни курсан, — ишга бу тариқа киришиш буткул аҳамиятсизлигини чуқур англаган-да.

Одатда, китобхонга алоқаси бўлмаган, ёзувчининг шахсий ҳаётигагина доир ахборотлар баёнини ноижиддий иш, дейдилар. Аслида, ноижиддийлик, — бу китобхонга алоқадор ва китобхон биладиган, бироқ ҳеч қачон оғиз очиб айтиб ўтирмайдиган ахборотлардир.

Учинчи шахс тилидан ҳикоя қилиш усули ҳам китобхонга шахсий таассуротлар ўйлаб топилган воқеаларга боғлаб тасвирланган асардан таржимаи-ҳолга доир нарса-ҳодисаларни кузатишга ҳалал бермайди.

«Мен» тилидан ҳикоя қилиш билан кундаликдаги «мен» орасидаги фарқ шунда: кундаликни тўла-тўқис тушуниш қийинроқ, чунки унда муаллиф кўп нарсани сир сақлаган бўлади; бунинг тушунмаслик оқибатида: образ йўқ, деб танқид қилдилар; образга эса, муаллифининг сақлаган сирини, айна дақиқада уни нима қизиқтирмагани, нимани тан олмаётгани кабилар киради.

Истиффор адабиёти учун (ўз-ўзига ўта самимий, ошкора муносабат) учинчи шахс тилидан ҳикоя қилиш наф келтиради.

Биринчи шахс тилидан ошкора ҳикоя қилувчилар, масалан, Генри Миллер, Витольд Гембрович кабилар истиффор адабиётини яратмайдилар ва шунинг учун ҳам уларнинг «мен» алоҳида аҳамият касб этиши ўзини оқлайди. Бу хилдаги адиблар фоятда масъум, софдил туюлади, — бир кунмас бир кун, улар ёруғ оламга ўз шахсий-интим туйғуларини намойиш этадилар, деган таассурот туғилади. Улар, аввало, ўзларига адабий мавзу, образлардирки, шу боис, мағрурликларини яшириб ўтирмайдилар...

Эълон этилаётган кундаликда номлар ва шахсларни тилга олмаслик керакми, деган масала очиқ қолдирилади. Ака-ука Гонкурлар тортиниб ўтиришмаган: улар билан кимлар нонушта қилгани кундаликларида аён бўлади. Нега мен шарм қиламан? Таассурот пайдо бўладики, гўё муаллиф фақат ўзини шахс, деб билади, замондошлари эса шунчаки номмаълум оломон. Тўғри, жамоатчиликка таниш одам учун тортинчоқлик ортиқча; бу ҳолда: кундалик муаллифи гўё мутлақ машҳур замондошлар орасида яшайди ёки уларни ўз китобидан ўрин олишларига муносиб, деб ҳисоблайди, деган таассурот пайдо бўлади. Нима учун кундалик муаллифи ўзини қизиқтирган барча кишиларнинг исмлари ва шахсларини тилга олмаслиги керак? Бу, албатта, ғийбат учун қилинмаслиги керак, бироқ мутлақо акси бўлиши ҳам фойдадан ҳоли. Қайси ҳуқуқ менга имкон берадики, мен бошқалар ҳақида нимадир десам? Бунингдай жиддийликнинг оқибати кучайиб кетган эгоцентризмга олиб келади.

ЖАМИЯТ АЪЗОЛАРИ ДАСТУРИГА ДОИР ҚАЙДЛАР

Кексалик ҳатто муваффақиятларга олиб келади («контеллект»), деган фикр, ҳарҳолда, машҳур бўлмаган рассомлар, ёзувчилар, файласуфларга тааллуқли. Бундайлар яратган асарларнинг жамоатчилик хотирасида сақланиб туриши, ҳатто айрим ҳолларда, таъсирчанлиги шахсини унинг тобора барҳам топаётган шўхрати билан қориштириб юборишимизга сабаб бўлади.

Учта залга бутун умр давомида яратилган асарлар қўйиб қўйилган... Бизнинг назаримиз суратдан-суратга — рассомнинг ёши улғая борганига мувофиқ равишда — тез кўчади; унинг маҳорати тобора ошиб борганини кузатамиз, қизиқишимиз эса, гарчи ўзимизча тан олмасак-да, сўна бошлайди; биз нуқул ошириб мактаймиз. Мана, иккинчи залга кирдик. Бу ерда энди рассом бизни ҳайратга солмоқчи, ниятига қарийб эришгудай, бироқ таассурот шунақаки, гўё унинг ўзида ҳайратдан нишон йўқ. Учинчи залга кирамиз: мана, рассом қаршимизда турибди; ва биз ҳақиқатан ҳам ҳайратланамиз — у ҳали ҳам ҳаёт. Деярли кексаймаган. У иштиёқ билан гаплашади. Белгили қарияликка номзод ўзини фош этади — муваффақиятлар энди уни қувонтирмайди; ижод қила туриб, энди у ўз-ўзини алдаш узоққа ҳўзилмаслигини англаб етади. Албатта, унинг меҳнати салмоқдор (тезкор унумдорлик замони). Авваллари у ўзини

эркинроқ ҳис этган эди; омадсизлик кўпроқ келажакдан умидвор қилиб турарди.

Мен фақат гувоҳ бўлганлардан Игор Ставринскийга яқинлари қандай муомала қилишларини эшитдим. Нотўғридай туюлади, бироқ бунга дарҳол ишонасан. Шуҳрат шахсни фақат орада муайян масофа сақлангандагина асрайди.

Машҳур кекса адиблар бўладик, улар ўзларининг дастлабки эришганларини бемаъни нарсалар деб қарашади (Эзра Паунд); шундайлар ҳам борки, худди классикларга сингандек, ўзларига қойил бўладилар; кейингиларга, баъзан, Белгили қарияликка номзодлик бегона эмас.

Белгили қария бизни ўз устахонасига олиб киради ва асарларини ҳаяжонланиб шарҳлаб беради, аслида булар бундан ўнлаб йиллар муқаддам яратилган; унинг ҳаяжони шунчаки интилишни ижод деб тушунган нусха кўчирувчининг қалтирашлари; у ўзини кекса деб ҳисобламайди, мутлақо; аксинча, ўзининг куч-ғайратини, дадиллигию нафси бадлигини тўхтовсиз намойиш этади.

Дилетантлар секин-аста қарийдилар.

Кексаликда яратилган асар (Теодор Фонтанники каби) ғоят зарур асар бўлиши мумкин, бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ; бундан ижодий фаоллик кўрсатмайдиганлар қаноат ҳосил қиладилар, — майли, қўяверинг, ўзларича қаноатланишиб юраверишин.

Асарлари фалокатлар (табиий офатлар) сабаб йўқ бўлиб кетган рассомлар ёки ҳайкалтарошлар доимо ўз тенгқурларига нисбатан ёш туюладилар.

Умуман, истеъдодли болаларни ҳисобга олмаганда, санъат яратувчилар бошқа одамларга қараганда кеч қаришлари тўғри; бошқа томондан, улар қариллик яқинлашаётганини эрта сезадилар — буни атрофдагилар сезгунга қадар, — бизнинг маҳорат деб атаганимиз санъат яратувчиларини чўчитади.

Идрок сусайган, қулоқ оғирлашган, кўз хиралашган, мия тез қабул қилмай, секинлик билан фикрлайдиган, ҳис-ҳаяжон сўниб, қизиқувчанликка ҳафсала қолмаган, акс таъсирлар йўқолган, тасаввур ўтмаслашиб, хаёлот торайган, ҳар қандай истак-хоҳиш кучсизланиб қолган... пайтда Белгили қария энгил ижод қилади: у нимани ўйласа, дарҳол дўндириб ташлайди (ёшга мос услуб).

Шундай бўладик, қариллик рамағдажонлиги бадий дурдоналар пайдо қилади. Эҳтимол, Белгили қария ўз санъатига, умуман, санъатга лаънатлар ўқир; нимаики яшаб қолса — санъатдир.

Кекса Рембрандтнинг назари...

1971

СЎРОВ ҚОҒОЗИ

1. Агар, чет элда юриб, Сиз юртдошларингизни учратиб қолсангиз Ватанингизни қўмсай бошлайсизми ёки бунинг бутунлай акси юз берадими!

2. Байроқ, Сизнингча, Ватан тимсоли бўла оладими!

3. Сиз нимани кўпроқ рад эта олардингиз:

- а) кичик юртингизини!
- б) Ватанингизини!
- в) чет элниси!

4. Нимани Сиз В а т а н деб атайсиз:

- а) қишлоқини!
- б) шаҳар ёки ундаги маконини!
- в) бир тилга мансубликни!
- г) оламнинг бир бўлагини!
- д) хонадонингизини!

5. Фараз қилайлик, Сизни Ватанингизда ёмон кўрадилар; бу ҳолда Сиз ўз Ватанингиздан воз кечармидингиз!

6. Сиз учун Ватанинг нимаси ғоят қадри:

а) табиати!

б) ўша ерлик одамлар билан тил топишиб кетганингиз ва улар Сизни тушинишларига ишончингиз комиллигини!

в) урф-одатларми!

г) бегона тилда гаплашишга зарурат йўқлигини!

д) болалик хотираларини!

7. Сиз қачондир жўнаб кетиш ҳақида ўйлаганмисиз!

8. Ватанин қўмсаганда қанақа таомларни истеъмоладигансиз [масалан, Канар оролларида дам олишаётган немислар кунора самолётда тузланган карам олиб келишларини тайинлашади] ва шунда Сиз ўзингизни оламда бахтлироқ ҳис қиласизми!

9. Фараз қилайлик, Ватан Сизга ўрмон билан қопланган шаршарали тоғлардан иборат бўлиб туюлади; худди шундай — ўрмон билан қопланган шаршарали тоғларга Ер юзининг бошқа қисмида дуч келсангиз Сизда меҳр уйғонадими ёки бу манзара ғашингизни келтирадими!

10. Нега Ватансиз одамлар учун ҳуқуқ мавжуд эмас!

11. Шундай ҳам бўладими: дейлик, чегарадан ичкарига — Ватанга кириб келгач, Ватанин қўмсаганларингиз, соғинчигиз йўқолиб, Сиз ўзингизни ўша дақиқаларда янада ёлғиз ҳис этасизми ёки таниш форма (темирйўлчилар, полициячилар, ҳарбийлар ва ҳоказо) Сиздаги Ватан туйғусини мустаҳкамлайдими!

12. Сизга неча Ватан даркор!

13. Агар Сиз Ватани бошқа эркак ёки аёл билан бирга яшасангиз: унинг ватанига ҳеч қандай алоқангиз йўқлигини ҳис қиласизми ёки бу туйғудан бир-бирингизни ҳалос этасизми!

14. Қачонки Ватанин, Сиз тугилиб, воғда етган жойни табиати ва жамияти билан бирга ўзгартиб бўлмас экан: Сиз бунинг учун миннатдормисиз!

15. Кимдан миннатдорсиз!

16. Сизга кўпроқ бошқа Ватан тўғри келишини ғойибдан эсингизга соладиган шундай жойлар, шаҳарлар, урф-одатлар... борми!

17. Ватан Сизни нималардан асрайди:

- а) ишсизликданми!
- б) сиёсий таъқибларданми!
- в) бегона юртдаги мартабаданми!
- г) ҳарбий қасамга хиёнатданми!

18. Сизнинг иккинчи Ватанингиз борми! Бор бўлса:

19. У ҳолда Сиз учинчи ва тўртинчи Ватанингизни ҳам тасаввур эта оласизми! Ёхуд Сиз охир-оқибат биринчи Ватанингизга қайтасизми!

20. Идеология Ватан ўрнига ўта оладими!

21. Сиз Ерни Ватан ўрнида қабул қила оласизми!

22. Маълумки, солдатлар ўзга юртларда Ватани учун жонларини фидо қиладилар; Сизнинг Ватан учун нимага мажбур эканлигингизни ким белгилайди!

23. Сиз ўзингизни беватан деб тасаввур эта оласизми!

24. Нима сабабга кўра Сиз, темир панжаралар билан ўраб олинган махсус майдончаларда ёки қўриқхоналарда етиштириладиган ҳайвонлар, мисол учун, гиёзлар, бегемотлар, айиқлар, пингвину йўлбарслар, шимпанзе ва ҳоказолар ҳайвонот ботани ватан сифатида тан олмайдилар, деган ҳулосага келдингиз!

23.4.71

Соқолли ва соқолсиз навқирон йигитлар — Вьетнамдаги уруш ветеранлари медалларини Вашингтондаги Капитолия зиналарига улоқтирадилар; ҳар бири хизмат вақтини, исмини айтиб кийимларидан нишонларини юлқиб узиб олади ва бор овозда лаънатлар айтади ёки қайрилиб, бир сўз демай нари кетади.

24.4.71

Вашингтонда урушга қарши курашувчиларнинг намойиши бўлаётир; тахминан 300 000 киши. Асосан, йигирма билан ўттиз ёш орасидаги одамлар. Тўполонларсиз, вайронгарчиликларсиз олмавий йиғин. Барча нутқларда ифлос уруш, шунинг оқибатида камбағалларнинг тобора қашшоқлашиб қолаётгани, адолатсизликлар қораланади. Никсонга ва Агния ҳамда ФБР — Гуверга қарши таъналар айтилади, бироқ америка демократиясига ишонч руҳида, All power to the people! — сиёсий доктринасиз умидворлик; ҳамма босиқлик билан кутаётир, кўзғалиш йўқ, вақт-вақти билан тинчликка даъват этувчи

1. Бутун ҳокимият халққа! (Инглизча).

шиорларни озод кўтаришади, баъзан мушт ўқталишади. Peace now¹, деган чақириққа ҳамоҳанг қарсақлар чалинади. Мартин Лютер Кингнинг беваси, вориси, Анжела Девиснинг онаси, оқюзли сенатор, студентлар сўзга чиқадилар. Оломон ичидан телевидение орқали кўрсатилаётган чехралар сокин ва ёқимтой, содда. Инқилобчи оломон эмас, йўқ, бу унақа эмас; маросимдаги каби, тингловчиларга Brothers and sisters² сўзлари билан мурожаат этишади, ҳарбий жиноятларга, атроф-муҳитни булғашларга қарши жиддий нутқлар ифода қилинади, — барчаси таъсирчан. Бироқ мавжуд тузум танқидидан холи. Президент Никсон узоқда, ўзининг шаҳар ташқарисидаги уйида; маъмуриятдан бирорта ҳам вакил улкан мамлакатнинг ҳамма ёғидан йиғилган уруш инвалидлари тўдаси қаршисида ҳозир бўлмади.

СЎРОВ ҚОҒОЗИ

1. Сиз ўлимдан кўрқасизми! Неча ёшдан бери!
2. Бу ваҳимани бартараф этиш учун Сиз нималар қиласиз!
3. Сиз ўлимдан кўрқмайсиз (чунки Сиз материалистсиз, чунки Сиз материалист эмассиз), бироқ жон беришдан-чи!
4. Сиз мангуликни истармидингиз!
5. Сизда шундай ҳол рўй берганми: назарингизда, Сиз жон бераётирсиз: шу дақиқаларда нималарни ўйладингиз:
 - а) қолдириб кетаётган нарсаларини!
 - б) жаҳондаги аҳволини!
 - в) қандайдир манзаранини!
 - г) ҳаммаси беҳуда эканини!
 - д) Сизсиз ҳеч қачон амалга ошмайдиган ишнени!
 - е) стол ғаладонидagi тартибсизликни!
6. Сиз кўпроқ нимадан чўчийсиз: ўлим тўшагида ётиб, кимнидир ўринсиз ҳақорат қилиб қўйишданми ёки бировни асоссиз равишда авф этишданми!
7. Танишларингиздан кимдир биров вафот этганини эшитганингизда лол қоласизми! Марҳум қайсидир жиҳатдан Сиздан устунроқ эканини ҳис этасизми ёки ўзингизнинг ундан афзал томонларингизни!

¹ Тинчлик керак! (Инглизча.).

² Биродарлар, опа-сингиллар! (Инглизча.).

8. Жон таслим қилиш нималигини билишни Сиз истармидингиз!

9. Агар Сиз вазият тақозосига кўра ўлишни хоҳлаган ва бу ҳодиса тасодифан юз бермай қолган бўлса, кейинча Сиз буни хатоликка йўярмидингиз, яъни Сиз шу каби вазиятларни бошқача изоҳлайсизми!

10. Сиз ўз ўлимингизни кимга раво кўрган бўлар эдингиз!

11. Агар Сиз ўлимдан кўрқмасангиз, унда бундай ҳаёт Сизнинг жонингизга теккани ёки Сиз айна пайтда бундай ҳаётдан роҳатланишингизнинг боиси нимада!

12. Кўмиш маросимида Сизнинг ғазабингизни кўзгайдиган нарса нима!

13. Агар Сиз ўзингиз ачинган ёки нафратланган кишининг вафот этганини эшитсангиз, бу ҳолда Сизнинг ўша одамга нафратингиз ёки марҳаматингиз ўзгарадими!

14. Марҳумлар орасида дўстларингиз борми!

15. Уликни кўрган пайтингизда, Сизда гўё бу одамни билардим, деган туйғу кечадими!

16. Сиз ҳеч маҳал марҳумни ўпганмисиз!

17. Агар Сиз умуман ўлим ҳақида эмас, ўзингизнинг қачондир вафот этишингизни ўйлаганингизда, бу Сизни ларзага соладими, яъни Сиз ўзингизга қайғурасизми ёки Сиздан кейин — орқангизда қоладиганлар Сизни кўпроқ ўйлантирадими!

18. Сиз ҳаётингиз шаъми сўнаётганини англаб туриб жон беришни истармидингиз ёки фавқуллодда — бошга ғишт қулаб тушиб, юрак фалажга учраб, портлаш ва ҳоказолар оқибатида ҳалок бўлишини!

19. Алоҳида жойга дафн этилишни истармидингиз!

20. Нафас олиши тўхтагач, буни врач ҳам тасдиқланган бир дамда одамнинг туш кўришига Сиз ишонасизми!

21. Қандай азоб-уқубатларни Сиз ўлимдан афзал кўрасиз!

22. Сиз нариги дунёга ишонсангиз, у ёқда биз ҳаммамиз абадий бирга бўламиз, деган гап сизни овуантирадими, ёки Сиз шу боис ўлимдан кўрқасизми!

23. Сиз энгил ўлимни кўз олдингизга келтира оласизми!

24. Агар Сиз кимнидир севсангиз, нима учун ғам-аламини унинг елкасига ташлаб, биринчи бўлиб ўлиб кетишни истайсиз!

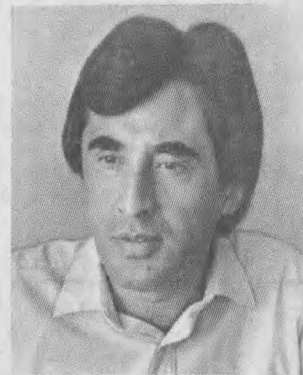
25. Нима учун ўлим тўшагида ётганлар ҳеч қачон йиғлаб-сиқтамайдилар!

◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ

АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ

Аҳмад ОТАБОЕВ — мунаққид. 1954 йили Навоий область Нурота шаҳрида туғилган. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетида таҳсил кўрган. Адабий-танқидий мақолалари «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, «Шарқ юлдузи», «Ешлик» журналлари саҳифаларида ёритилган. Ғафур Ғулوم номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти ёш мунаққиднинг «Муносабат» [1985] куллийетини нашрдан чиқарган.

У «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси редакциясида хизмат қилади.

УЛ САРВИ ГУЛРҮ...

«Муножот»!

Эълон қилишлари билан, «ўша», «ўша» деймиз, ошкора. Бу қадар ҳазин оҳанг бунёд қилинмаганида, ижро этилмаганида шамоллар — Унинг қанотлари синармиди, сочларининг қуюнлари тинармиди... Кумуш кулгудари, кулгударига ярашган кулгичлари сўнармиди? Барига, барига оҳанг — шу бир оҳанг сабаб, деймиз. Лекин билмаймизки, шу оҳанг тошини эритувчи қудрат, ўзимиз каби бепарво, паришон одамларни ўйлатувчи, одамлигини эслатувчи туйғу! Бу ўзимизнинг куйимиз, яшашга арзигулик, бўғотига қалдирғочлар ин қурган, томида лолақизғалдоқлар унган уйимиз. Фақат биз унда яшашимиз, яшай билишимиз керак.

Баъзи-баъзида шундай бўлади: кимлардир кўриниш бериб-бермасдан эзиб, эзилиб чалаверади, саҳнани эса Қизлархон Дўстмуҳамедова банд қилади. Муножот. Уни — тирик фиғону фарёдини кўриб эрийверасиз, қор каби эрийверасиз, жимирлаб-жимирлаб, жимирлаб-жимирлаб...

Мен келсам аллақачонлар кетиб бўлган экан-санки, бу ерда ёлғиз Унинг ўзи турарди. Шундай. Сени кўрганим, кўролганим йўқ. Сен қаёққадир зарурат юзасидан кетгансан. «Келаман» дегансану кетгансан. Ортингда эса нафасини ичига ютиб, йиллар оша йўлларингга кўз тутиб бир аёл қолаверган.

Ким билсин, балки у ёқда Сенга ростдан ҳам оғирдир?! Иложини қилиб келолмаётгандирсан. Лекин билсанг, бу дунёда ҳаммага, ҳаммадан ҳам узун тунларга, бир тутамгина намхуш кунларга ҳамроҳ тутиниб йўл қараб яшаётган мана шундай аёлларга кийин.

Мен Сени ҳам, Сенинг кетишингни ҳам кўрмаганман. Фақат бу ҳолни ўзимча тасаввур қиламан, холос. Тасаввуримни ифодалаш чоғида эса сўзлар худди ханжарлар мисол бир-бирига урилиб, бир-бирини чархлай бошлайдилар. Уларнинг ўзаро қайралишини тахминан рақсга ўхшаш ёки шунга яқинроқ бўлган бир ҳолат билан белгилаш мумкин. Сўзларнинг рақси — шеър.

Бурилдинг-да кетдинг.
У қўлларини
илтижо-ла чўзди Сен томон.
Олиб кетмоқчийдинг нималарни?!

Қайрилиб
ортингга боққанинг замон,
кўзида зорланди
умидвор бир мунг.
Гўё пичирлади нелардир сўраб.

Айт, унинг кафтига нималар қўйдинг?
Қўлларин кўксига босди авайлаб.

Кейин У шу ҳолатда узоқ туриб қолган. Ўша сен қолдирган азиз нарсани қўлларидан қўймай тунларни тонгларга улаган, замонлардан замонларга ўтган. Фаслма-фасл, насима-насл келажакка кириб келаверган. (Мен эса келажак одами эдим.)

Бу ўлкада ёмғирлар ёққан, катта-катта қорлар иссиқ

кунларга сингиган. Уфқни уфқка туташтириб камаклар чиққан. Одамлар эса ўз ташвишлари билан овораи сарсон, гангир-гунгир яшайверганлар. Уларнинг шундай кўзлари олдида қўлларини кўксига босиб бир аёл тоқатга, тошга айланиб бораверган. Сендан на хат, на хабар бўлган. Дунёга эса катта-кичик, улкан ва майда одамлар келиб кетаверган. Бир куни табиат бу халқнинг ҳам пешонасига шоир ато қилган. Фақатгина шоир шу улкан тоқатнинг пойида куйиб куйлаган:

Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади...

Кай бир куз шамол қуриб, чатнаб кетган қамиш танасидаги дарзда маҳзун садога айланган. Ёки яна ҳам тўғрироғи — бу садокату бардошни кўрган қамиш чўзиб нола тортган. Чўпон ийгит куйчи қамишини най қилиб лабларига кўндирган. Аёл эса қўлларини кўксидан олмай, йўлга тикилиб тураверган, тошга айланаверган. Атрофда зангори, захил, сарик, кумуш, девона шамоллар эсаверган.

Йўл четида оламни ипакка ўраш учун қайта, қайта, қайта каллакланган бужур юзли эна тут ҳам қариган. Инсондаги бу тоқатга термула-термула толган — қарсиллаб қулаган. Кузакнинг заррин шамоли эса тут танасининг ковакларига оҳанг пайдо қилиб эсган. Шунда дурадгор тут танасининг бағрини ўйиб чолғу (ғижжак) бунёд қилган. Ана энди олам найнинг навосига (агар у наво бўлса), гижжакнинг йигисига тўлган. Чўпону дурадгор жўр бўлиб ўзлари бунёд қилган чолғуларига шоир қуйлаган «келмади»га оҳанг беришган. Улар бир чалган, бир чалган, энди тоғлар ҳам бош эгиб келган, тошлар ҳам эриган. Тингланларнинг бари сув бўлиб, сел бўлиб кетган. Тошга айланиб бораётган аёл ҳам ўзининг инсонлигини эслаган. Ҳижрон остида хиёл эгилган бошини кўтариб кўзларини очиб-юмган, ҳаракатга келган. Эндиликда Унинг бисотида битта имкон — ҳаракат пайдо бўлган. Ҳаракат Унинг фарёди, муножотини ифодаловчи ягона воситага айланган. Йўлларда эса Сенинг қоранг кўринмаган.

Сезилар-сезилмас эпкин пайдо бўлди. Бу кўз илғамас оқимда яна ўша дардчил оҳанг оқа бошлади. Ўлмаган Унинг жоним!

Мана, ўша фиғону фарёд, ўша қадим муножот яна бошланди. Яна тошлар эриди, сув бўлиб, сел бўлиб оқди. Қабоқларида ҳалқоб-ҳалқоб ёш ғилтиллаб, У йўл қараётган жамийки аёлларнинг тимсоли — Қизлархон пайдо бўлди. Унинг кўзлари шу туришда беихтиёр сувга чўкаётган бир жуфт оташ, чўғни эслатади. Лекин вақт ўтган сари бу чўғлардаги шуълалар сўнмайди, аксинча, умид учқунлари бўлиб чарсиллаб туради.

Ана, У лаҳза-лаҳза чикдию Сен келар йўлга кўз солди. Лекин У қўлларини соябон қилиб узоқ-узоқ тикилиб қолмади. Гўё шунчаки қараётгандай сезилар-сезилмас кўз қирини ташлади, холос. Аслида-чи, аслида... Бу безовта чиқиб юришларда битта мақсад ва яна шунча маслак бор. Бу нотинч ҳаракатлар замирида битта ох, битта улкан хавотир: келмади... Йўллар — хавотир; кунлар, йиллар ҳаммаси, ҳаммаси хавотир.

Бу лаҳза У кимлардир таърифлагандай оху бўлиб учаётгани йўқ (Унинг оху кунлари олдинда). Бугун У шиша синиклари устида юрибди — тишини тишига босган, оғриқ азобини ютиб қошларини чимирган. Бу оғир, бу намхуш ҳижрон кунларида яшашни шишалар устида юришдан ўзга нимага менгзаш мумкин?

Унинг гунча лаблари дашту ёбондан Сени чақирмайди, чақиролмайди — ҳаракатга зўр беради. Бу чорлов, бу соғинч юз-кўзларда ўз ифодасини топади. Унинг илтижо-ла олдинга чўзилган кўлларида, юрган йўлларида, ўнгу сўлларида ҳам соғинч. У меҳр олови, меҳр тафтини излайди. Ёлғизликнинг совук еллари суж-суягигача етиб борган. Лекин У барибир Сенинг исмингни тутмайди. Агар бундай қилса исминг оламга ошкор бўлиши мумкин-ку! Ахир, Унинг атрофида бўйига ҳам, энига ҳам кета-кетгунча имон, ҳаё — буткул Шарк ястаниб ётибди-ку! Колаверса Унинг имкониди ҳаракатдай буюк бир ифода воситаси бор. Ҳаракатни эса кўрмоқ, хис кила билмоқ керак.

Бу ақиқ лабларнинг қумуш қулғулари бўларди. Хув яшил боғлардан охубадан еллар оқиб келарди. Сўнг шу елларнинг қумуш тарокларида бу лобар сочлар қуюндай, қуюндай чарх урардики, унга кўмилганлар (бормикан?) бахтиёр, бенасиб қолганлар зор-зор:

Ёр, қаро сочларингга кўмилгим келаётир

Кулгу, чиннимидингки, тушиб кетиб чил-чил бўлсанг? Ахир, бу гунча лабларни ўраган синик табассум ненинг маҳсули, ниманинг рамзи?! Боғ қўйнидан чайқала-чайқала оққан мажнун шамол уйқуга кетдингми — бу зулфи зарнинг қуюнлари қайда қолди?

Бу ерда фақат оҳанглар оқими бор. Жимирлаб-жимирлаб оқиб ётган оҳанглар оқими. Ўзани кенг, чуқур ва айни пайтда сокин оқим. Мен унда эриб кетяпман, кўриниб-кўринмай оқиб кетяпман. Шундай ёнгинамда, қўл чўзса етгудай яқинида эшилиб,

тўлғониб, У ҳам оқаяпти. Қўл чўзсам етгудай... Лекин узанган қадим хаволарда муаллақ қолади. У саробга айланадию дам ўтмай яна қад ростлайди, яна, яна илтижолар билан имлай бошлайди.

Бу оҳанг, бу алла мени аллалайди, алдайди. Кўриниб-кўринмай унинг тубсиз қаърларига чўкиб кетавераман, кетавераман.

Чўкавераману негадир ўзим ҳақимда эмас, кирғоқ, кирғоқдаги одамлар ўғрисиди ўйлай бошлайман. Қизик, нега улар эшитишмайди? Нега мени кўришмайди? Бип-бинойи йигитлар, қизлар ялашиб-юлкашиб замонавий «зикр» тушишяпти. Шовкин-суронлари туфайли мени кўришмаяпти, оҳ-зоримни эшитишмаяпти. Мен эса чўкиб кетаётим негадир ўзимга эмас, уларга ачинаман: «Афсус, афсус кўришмади-я». Лекин мен чўкиб кетмайман. Оҳангнинг ботиний, кўринмас қудрати мени қайсидир соҳилга чиқариб ташлаб кетади, чангу ғуборларимни ювиб, топ-тоза қилиб ташлаб кетади.

Хаволарда ел йўқ. Хаволар қуриб, қакшаб кетган. Милт этган учқун бўлса дунёга ўт кетадигандай дим, сўлгин. Теракларнинг уч-учларида шилдираган ҳаёт ҳам нафасини ютиб юборган. Борлиқ, теварак ўртадаги фиғону фарёдга, муножотга жўр. Ўртада эса толим-толим илинж, толим-толим умид. Дунёни унутган, ўзи сезмасдан туриб дунёни сеҳрга кўмган тирик мўъжиза, хайрат.

Тонг олди чилдирмадай тўлин ой қип-қизариб қуйиб чиқди. Бу захил шуълалардан олам сал равшан тортди. Қайлардадир, келаётган эзгин-эзгин оҳангга мос жимгина йиғлаётгандай туюлди. У бирдан жунжикиб хушёр тортди: «Ким у йиғлаётган...» Тонгда майсалар устида томчи-томчи ёш кўрдим.

Унинг тонгдан умидлари катта эди. Сой каби тўлғана-тўлғана оқар экан, уфқда улкан ёриткич — қуёш пайдо бўлди. Шу пайт унинг ёнидаги гужумдан қушлар галаси кўтарилдию бўшлиқлар қаърига сингиб кетди. У эпкин солиб кўчган қушларга ҳавас қилди — бир лаҳза ҳаракатдан тўхтади. Сўнг уларга тақдир қилиб, кўллари синикита бошлади. Яна, яна, яна силкиндио заминдан узилолмай гир-гир айланиб чарх-чаппар урди. Қизғиш тилларанг либоси қуёш нурларида оловни эслатди. Йўқ, У ростдан ҳам оловга айланиб кетди. Афсонавий Қақнус қуш мисол ўзига ўт қўйди. Тобора, тобора гуриллади. Қараб туриб вужудим ёнди, кўзларим қуйди.

Бу сахна У қилаётган муножотнинг авжи эди, қуйлашга нафасим етмади, чоғим келмади.

Ким билсин, балки у ёқда Сенга ростдан ҳам оғирдир. Иложини қилиб келолмаётгандирсан?

Лекин барибир, нега келмадинг, эй Сарви гулрў?!

Муҳаммад Юсуф

ШИРИН АЗОБИМ — СЕВГИМ

Бир карасанг, ҳамма нарса жойида, гулдек ёстиқдошинг бор, фарзандларинг бир-биридан ширин. Сени бир кун кўришмаса ичикиб қолишади. Узинг ҳам кун бўйи уларни соғиниб юрасан. Лекин гоҳи-гоҳида арзимаган сабаб билан рафикангни ранжитиб қўясан, ҳатто жажжи қизчангнинг салгина эркалиги ҳам кўнглингга сиғмай қолади. Узинг яшаётган чаманзордан туриб олисдаги, энди сенга бегона бўстонга бўйлайсан. У ерда қизғалдоқ ё ялпиз бошини эгиб турган бўлади. Хотира қалбингни эзади. Уйлайсан, ўйлайверасан. Худди кир ортидан чикқандек хаёлинг сўкмоғида яна бир орзу ниш уради. Юрагинг бир энтикиб олади. Кўзларинг ачишиб, этинг жунжикади. Ана, у — сен кадрига етмаган бокира туйғу — илк муҳаббатинг. У энг ширин дамларингга сенга кўшилиб қикир-қикир кулади. Энг оғир кунларингга эса пиқ-пиқ йиғлайди. Қани ундан кечиб кўр-чи, қани уни унутиб кўринг-чи!

Севги дегани нима ўзи?

Бир йигитни биламан. Келишган. Гапга чечан. Ширинсўз. Оиласи билан тотув яшайди. Ўша йигит илк марта «севаман» деб билагини ушлаган қиз бўлса, ўттизга кирса ҳам турмушга чикмайди. Одамлар «қари қиз»ни ғийбат қилишиб чарчашган. Қиз эса ҳеч қимни ўша чечан йигитга тенг кўрмайди: «Турмушга чикмайман», дейди. Онаси ёлғиз қизининг умри зое ўтиб бораётганига ўкинади. Гулдай қизининг кундан-кунга сарғайиб, сўлиб бораётганини кўриб эзилади.

Гоҳо, кечалари она-бола бир-бирларига жимгина термулиб ўтиришиб юм-юм йиғлашади. Бу кўзёшлари агар денгизга оқизилса борми, дунёни сув босади. Лекин улар остонадан кўчага оқиб чикмайди. Зардоб бўлиб жигарга тўпланаверади.

Йигит эса ҳаммага мақтаниб юради: «Истасам — хозирок унга уйланишим мумкин, — дейди. — Лекин мен истамайман — гулдай хотиним, бири-биридан ширин болаларим бор-ку!»

Мен қизнинг тоқ ўтаётганидан хурсандман: келишган пасткаш йигит билан яшагандан кўра, «қари қиз» бўлиб, тўйларга боролмай юргани яхши!

Севги дегани нима ўзи?

«Мен сени севаман!» —

Қандай гўзал сўз!

«Мен сени севаман!» —

Қандай асал сўз!..

Агар севиб қолсанг,

О, севиб қолсанг

Севгингнинг йўлига термулиб толсанг,

Дунёда энг гўзал қизни,

Гул юзни,

Ёлғизим, деёлсанг,

Ёлғизи бўлолсанг —

Кулгунгни менга бер, кўзинг қиёлсанг.

Қайгунгни менга бер,

Ол жоним, олсанг!

«Мен сени севаман!» —

Қандай гўзал сўз.

«Мен сени севаман!» —

Нондай азал сўз...

Қишлоғимизда Нури кампир деган бир момо яшайди. Одамлар уни қирк йилдан бери «Нури бева» деб қақаришади. У куёви билан роппа-роса ўн саккиз кун яшаб, урушнинг биринчи ҳафтасидаёқ иккита зоғора нон билан фронтга кузатган. «Куёвим поезд жўнаши олдидан қўлимни ушлади, — дейди момо. — Кейин қирк йил ўнг қақтимни юзимга босиб ётдим».

— Чолингизни яхши кўрармидингиз, момо?

У индамайди. Зотан, ҳаммаси тушунарли. Яхши кўрмаса «Нури бева» бўлиб юрармиди?!

Энди кетаман деб турсам, у мени ёнига қақиради: «Ўз боламдексан. Манавини кўриб қўй, сени ёзувчи дейишади...»

Унинг елкасида иккита чандик бор эди. Қирк биринчи йилнинг кузида раис, ишга чикмадинг, деб қамчи билан урган экан.

Кампирнинг иккита соғ тиши қолган. Мен олиб келган қип-қизил олмаларни у невараларига олиб кўяди. Яна саволимни қайтараман:

— Чолингизни яхши кўрармидингиз?

— Э-э, кўйсанг-чи, болам. У пайтда севгини ким ўйлабди, дейсан. Лекин қувим суқсурдек йигит эди...

Севги дегани нима ўзи?

Йўллар қараб, кўзим учса йиғлайман,
Поездарга кўзим тушса — йиғлайман.
Қирқ йилки, мен кенг дунёга сиғмайман,
Энди сени излаб қайдан топарман?

Юрагимни ёқиб, ул йўли ҳижрон
Узра кетиб борар менсиз бир қарвон.
Умримнинг баҳорини тўлдирган армон,
Энди сени излаб қайдан топарман?

Муҳаббатим, қайдасан қалб ардоғим,
Жайронкўзим, қирларда қолган оҳим,
Қўлим тегмай тўқилган қизғалдоғим,
Энди сени излаб қайдан топарман?

Нури кампирнинг девор кўшниси — иқтисодчининг қизи эса... тўйдан кейин кўп ўтмай кўзи ёрибди. Қувёнинг онаси йиғлаб чиқибди: «Момо, ўзингиз бир нарса денг. Боласига раҳмим келяпти...»

Қувёнинг онаси Нури кампирнинг кўзига жавдираб тураверибди: «Нима қилай?»

— Келинга жавоб бер. Боласи ҳаммамизнинг боламиз, лекин онаси бизнинг уруғдан эмас кўринади. Қирқ йил қийналдим деган бўлсам, бари ёлғон экан, бугунги кийноқ жонимдан ўтди. Болага эҳтиёт бўл...

Келинчак қандай келган бўлса шундай кузатилибди. Участка инспектори айбдорни суриштирибди. Келин ҳеч иккиланмай яна бир кўшнисининг ўғлини айтибди. Йигитни қистовга олишиб, «айбига иқдор» қилдиришибди. Тагин тўй бўлибди. Орадан икки ой ўтгач, ҳақиқий «айбдор» топилибди ҳамма нарса жой-жойига тушибди. Келинчак янги даргоҳдан ҳам қувилибди.

— Нега бегуноҳ бир йигитни чув туширмоқчи бўлдинг?

— Нима қилай, уни яхши кўрардим-да...

Севги дегани нима ўзи?

Ислонжон унинг ой юзига термулиб миқ этмай ўтирарди. Қиз бўлса сайроки кушлардек бийрон:

— Сизни жуда яхши кўраман. Сизга ким турмушга чиқса ҳам бахтли бўлишига ишонаман. Лекин мени кечиринг...

Йигит кетмоқчи бўлади. Қиз унга илтижо билан қараб туради: кетказгани қўймайди. Сукутга чўмадилар.

Бу қиз нима истайди, одамлар?

Севги дегани нима ўзи?

Оқ ўрикнинг гуллари,
Сувга тушган кунлари,
Кетди бизни куйдириб
Ҳамма қизнинг дилбари.

Оқ ўрикнинг новдаси,
Тўй — бу умр савдоси.
Кетди бизни куйдириб,
Ҳамма қизнинг эркаси...

Юрагим ғаш, қўй, баҳор —
Менга боғда нима бор?
Кетди дилини куйдириб
Ҳамма қиздан гўзал ёр.

Оқ ўрикнинг тагида,
Ўй сураман гоҳида
Ўртар экан одамни,
Илк севги алоҳида...

Бу йигитнинг эса сочиға оқ оралаганда севгига иши тушган. Унинг тунлари азоб, кунлари изтироб. Унинг бир қўлида гул, бир қўлида эса — чўғ. Гулга ҳўмрайиб яшайди, чўғни эса гўё авайлайди. Одамлар кўзида шундай яшайди.

Сенга уйланаман, дейди у гоҳо гулга, ҳадик билан.

Ажрашаман, дейди у гоҳо чўғга ҳадик билан.

Лекин иккаласи ҳам унинг гапларига ишонмай қўйишган. Фарзандлар қийқириғи ҳамма-ҳаммасини босиб кетади.

— Салом, оғайни, ишлар қалай? — дейишади унга.

— Ёмон эмас, — дейди у ҳам бепарво.

Лекин унинг ишлари ҳам яхши эмас. Унга нимадир ортиқча, нимадир етишмайди. Қаёққа термулса уни бир нигоҳ таъқиб этаверади. Хотини узатган пиёла четида, қизалоғининг жа-рангдор кулгусида, ўғилчасининг ўйинчоғида — дунёнинг барча бурчағида кимдир табассум қилиб тураверади.

У мендан тасалли қутади: «Севги йўқ, — дейман мен хотини бизни зимдан пойлаб турганини ҳис этиб. — Мен ҳам кўрмай уйландим-ку, — дейман яна шошиб. — О, санамлар сарвари, ўзинг айт-чи, бу савобми ёки гуноҳми?»

У гапимни эшитмайди. Хаёли бошқа ёқда, шекилли.

Севги дегани нима ўзи?

Севгим менинг,
Кечикиб келган севгим.

Энди биз бир умр қийналамиз,

Кечалари ухламай уйланамиз,

Кечикиб келган севгим,

Мен сенга нима девдим?..

Сени унсиз эркалайди нигоҳим,

Сочинг силаб чарчамайди нигоҳим.

Кечикиб келган севгим,

Кечикиб келган севгим —

Кечикиб келган севгим —

Бу дунёда менинг бор-йўқ гуноҳим...

Энди биз бир умр ўртанамиз,

Кечалари ухлолмай қийналамиз.

Уйланамиз...

Кечикиб келган севгим,

Кечикиб келган севгим,

Мен сенга нима девдим?!

Анджоннинг таърифи кетган Боғишмолида Ислонжон дунёда ягона деб ишонган бир қиз билан суҳбатлашиб ўтирибди. Олдиларига мўйловли бир киши келади: қоровул экан.

— Илтимос, бу ерда ўтирманглар.

— Нега, бу ер ахир дам олиш жойи-ку?

— Бошлиқларим кўриб қолса менга гап тегади...

Ана ҳолос! Агар «бошлиқ»нинг дастидан шундай қатта боққа сизмасалар, сахрога чиқиб кетишса тузук! Хуллас, анча тортишдилар. Қоровул бир оз юмшаган бўлди: «Майли, ўтиринглар, фақат қўл ушлашиб ўтирманглар-да», деди.

Севги нафаси бегубор далалардан келган. Боғларни оралаб, сойларни ёқалаб, йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, кўзларини уқалаб-уқалаб келган. Қадр сўраб келган, меҳр сўраб келган!

Шимининг ён чўнтагидан тилла занжир осилиб турган бир олифта эснаб ўтириб: «Севги йўқ нарса», деса кўнглингиз чўқмасин. Тўғри, севги йўқ, фақат ўшанга ўхшаганлар учун йўқ.

Умрида бир марта учрашмай турмуш қуриб, энди бир кун бир-бирини кўришмаса дунё кўзига қоронғи бўлиб кўринадиган одамларда уйғонган туйғунинг оти ҳам — Муҳаббат. Улар ўзлари билмаган ҳолда бир-бирларини севишади, лекин шундай деб ўзларига айта қўрманг. Айтсангиз — койиб беришади: «Бизга ким қўйибди севгини», дейишади.

Мана бу сўзларни мен «Инқилоб хиёбони»да эшитдим. Йўқ, эшитишга мажбур бўлдим.

— Ратха, йигитинг менинг билагимдан ушлади.

— Вой, нега менинг йигитим бўлсин, у шунчаки танишим. Билсан-ку, ўзимники узокда...

Унинг «ўз йигити» ҳарбий хизматда бўлса керак.

Иккала қиз ҳам чиройли. Башанг қийинишган. Она табиатдан хафа бўлиб кетдим: шундай қизларни яратибди-ю, юрак бермай,

боғларга сочиб юборибди! Мен уларнинг ортидан қарамадим. Қизларга бу ёқмади, албатта. Тез-тез одимлаб боғдан чиқиб кетишди. Мен ҳеч қайси йигитга раво кўрмайдиган бу қизларни хаёлан буюк жанг хиёбонидан қувиб юбордим.

Улар ҳам йўлда учраган йигитнинг билагига осилиб, пинжига суқилиб, кейин эса хўрсиниб, севги йўқ, деб юрадиганлар тоифасидан.

Олис пайкалда эса офтобнинг тигида қўллари, юзлари ёрилиб кетган истариси иссиқ бир қиз эркаклар билан баробар кетмон чопади, чигит экади, хирмон уяди. Унинг эгнида ғўза шираси ёпишган этаклари узун қўйлак, оёғида кирза этик, бармоғида... чаноқ излари.

У автобусда пенсионер чоллар билан жой талашадиган қизлар борлигига ишонмайди. Солдат каллигининг бўйнига осилиб, йиғлаб-йиғлаб сафарга қузатмайди, лекин юз йил миқ этмай кутаверади.

Севги — қақраган чўлга ёққан баҳор ёмғири.

Севги — йигит кафтидаги, қиз бола ёноғидаги лайлаккор.

Жилғадаги барра майса у. Майсаларни китиклаётган бўтақўз булук у. Бу булукқа ҳаёт нафасини улашиб турган улкан тоғларнинг исми эса — Одамзот юраги.

Севги — қайтмас баҳор.

Севги...

Ўтар қанча йиллар тўзони,
Юлдузлар кўзёши самоёни...
Ўтар инсон яхши-ёмони,
Меҳр қолур, муҳаббат қолур.

Қорачиғда порлаган — ўша,
Иқболига чорлаган — ўша,
Дунёни тор айлаган — ўша,
Меҳр қолур, муҳаббат қолур.

Хумор, сенинг кўзларинг сулув,
Анор, сенинг юзларинг сулув.
Ёдда қолмас сўзларинг сулув,
Меҳр қолур, муҳаббат қолур.

Оқиб кетди сувларда Тоҳир,
Зухро йиғлаб қолди қонбағир.
Келганда ҳам замона охир
Меҳр қолур, муҳаббат қолур...

Нима дейсан, эй, ғаюр инсон?
Ғийбатларинг қилди мени қон.
Сен ҳам бир кун ўтарсан, инон,
Меҳр қолур, муҳаббат қолур!

Бу ҳовлида бугун тўй: кечагина қўлидан туширмай қизини эркалаб юрган Отанинг ўз дарди бор; менга ҳамма сирини айтади қизим, деб юрган онанинг ўз дарди бор. Чимилдикда гулдай яшнаб ўтирган келинчакнинг ҳам ўз дарди бор. Ҳатто тўйга келган тумонат одамнинг ҳам ўзига яраша дарди бор.

Келиннинг дугоналари эса тўтидек зийрак. Улар зимдан кузатишади: ахир билишадик, тўйга бир инсон келмайди. У қизни жон-дилидан севарди. Қиз эса умрида Абдулатиф билан гаплашмаган. Лекин бепарқ ҳам бўлмаган. Йигитда озгина журъат етишмаган. Қизда озгина фурсат етишмаган. Мана, энди дунёда яна бир жуфт армон кўпайди.

— У келармикин, Зебо?

— Ким, кимни айтгансан?

— ...

— Менга нима, келса — ҳамма айтилган тўй. Келмаса — ҳеч кимнинг кўзи учиб тургани йўқ!

Келин шундай дейдию маънос тортиб жилмаяди. Тўтидан ҳам зийрак қизлар ўзларича мушоҳада қилишади: «Сездирмайман, дейди. Юраги қон бўлиб турибди-ю, жилмайишини қаранглар!»

Севги дегани нима ўзи?

Аслида, «Ёр-ёр» ҳам нола. Ним табассум қилиб турган қалб ноласи. Ўжар қалбнинг қайноқ шалоласи.

Ана, севгим,
Кўриб туриб,
Қарагим йўқ.
Унинг менга,
Менинг унга,
Керагим йўқ...

Бу бевафо
Дунёда бир
Йигитни деб,
Ҳар куни қон,
Йиғлайдиган
Юрагим йўқ.

Бу йўл боши
Паймон эди.
Ҳижрон энди,
Армон энди
Армонга
мўлтиратим йўқ...

Ана севгим,
Кўриб туриб,
Қарагим йўқ,
Унинг менга
Менинг унга
керагим йўқ...

* * *

Бу қувноқ ва дилкаш инсоннинг ёстикдоши олти йилдирки, тўшакдан туролмайди. Олти йилдирки аёл эрига зорланади: «Умрингиз узун бўлгур, мени кўйинг, тенгингизни топиб уйланинг, Сизни шунча кийнаганим етар!», дейди.

Уларнинг фарзандлари ҳам йўқ. Эр ҳар куни сомондай сарғайиб кетган беморни кўтариб офтобга олиб чиқади. Кўнглини овутиб ҳазиллашади. «Қара, хотин, — дейди у, — эртақлардаги ошиқлар ҳам мендек Мажнун бўлмаса керак».

Улар севиб турмуш қуришмаган.

Севги дегани нима ўзи?

У фақат инсонларга хос олий туйғу. Ҳақиқий инсон Муҳаббатсиз бир кун ҳам яшолмайди.

Дейман, қандай мароқ бор
Бир кун севиб қолишдан.
Минг кун ўйга толишдан,
Суйиб, куйиб, ёнишдан
Ортиқ қандай мароқ бор!..
Яна қандай мароқ бор,
Дейман, севиб қолишдан.
Юлволиб ҳўл болишдан,
Инсон кўнглин олишдан
Улуғ қандай мароқ бор?!

Айтинг, қандай мароқ бор
Суйилиб, сийланишдан
Ўрганиш, ўйланишдан
Гоҳида кийналишдан
Ширин қандай мароқ бор?!

Бу дунёда висол бор,
Бу дунёда хаёл бор,
Лайлинамо иқбол бор,
Мажнуннамо аҳвол бор,
Кўнгли деган машшоқ бор,
Дугоҳ, Сегоҳ, Ушшоқ бор,
Ҳижрон, армон, фироқ бор —
Яна қандай мароқ бор?!

Айтинг, қандай мароқ бор?..

* * *

Босмачилар тилларини кесаётган Майнанинг кўзида қалкиб турган туйғунинг исми Севги эмасми?

Ялангоёқ қор кечиб, миқ этмай бораётган анави мовийкўз қизнинг кўнглидаги тилаги Севги эмасми?

Дунёнинг юраги Севги эмасми?

Севги — Ватанга садоқат эмасми?

Тўйчи Эрийгитовнинг кўкрагидан лак-лак томиб турган қизил туйғулар Севги эмасми?

Нега шундай қутлуғ сўзни айтишдан гоҳи ийманамиз?..

Йигит — оддий тракторчи. Қиз — колхозчи. Иккаласи бир даладан нафас олади, бир пайкалда терга ботиб меҳнат қилишади. Куёшга қараб жилмаяди, майсани суйиб хўрсинади. Улар бир-бирини севишади. Уларнинг учрашадиган жойи — дала, қўл ушлашиб киноларга боришмайди, киссалардаги сингари Мажнунтол тагида сувга тош иргитиб ўтиришмайди. Улар бир-бирларини севишади, аммо буни ўзларидан бўлак тирик зотга билдиришмайди. Йигит ҳали ўз севгилисининг бармоғини ўйнамаган, қиз эса романлардагидек унинг елкасига бош қўйиб «Мен бахтлиман!» деб шивирламаган.

Буни қарангки, «серхафсала» ва «хушёр» одамлар қидира-қидира йигит билан қиз орасида тафовут топишибди. Албатта, айнан улар учун эмас, бироқ уларга ўхшаб «суриштирмай» севиб қолганлар учун. Эмишки, «оксуяк» (хўжа, саид, эшон, тўра) қизга «қора» йигит уйланса, осмон узилиб тушармиш. Шундай катта осмон ағдарилиб фақат икковини босиб қолармиш. Қолганлар — биллиб билмаганга олиб юрганлар, кўриб кўрмаганга солиб юрганлар, муҳаббатдан кулиб юрганларга эса ҳеч вақт бўлмас экан.

Йигит нима дейди, биласизми? У, элга овоза бўлмай туриб, шу кунгил эркалигини бас қилсамми, дейди.

Ана сизга «бахор қайтмайди!»

Ахир севги — бу кураш эмасми? Муҳаббат майдонига кирган одам мард бўлиши лозим эмасми?

Баҳор, ёшиқ баҳори эса, рустдан ҳам қайтмайди. У бир келадию сизга яраша тухфасини — борини бериб, ортига жўнаб қолади...

Марғилонда Кумушни кўрдим,
Кўзига ёш тўлиб турибди.
Сочларини майдалаб ўриб,
Отабегин кутиб юрибди.

Тонгда туриб қалам қошига
Ўсма қўйган экан — қурибди.
Кўздан оққан аччиқ ёшлари
Ўсмасини ювиб турибди...

Мени бир ўй қийнади ёмон,
Юрак яна ўйнайди ёмон!
Тошкентга қиз берма, Марғилон!
Қодирий йўқ, Зайнаблар омон!..

* * *

— Жўраев, чиқиб кет синфдан!

Муаллим тақиллатиб доскага формула ёзар экан, орқасига қарамай шундай дейди. Исломжон индамай хонадан чиқади. Ташқарида гупиллаб лайлакқор ёғяпти. У кафтини тутуди. Қизик, лайлакқор гулга ўхшаркан. Оппок атиргулга.

Наҳотки, қари муаллим Мунавварга термилиб ўтирганини кўриб қолган бўлса? Қараса нима бўпти? Умуман, нега одамни тергайверишади бу муаллимлар?..

Секин бориб деразага тирмашади: синус, косинус, учбурчак, либурчак... Мунавварнинг ёни бўм-бўш. Геометрия жаранглай-Севги учбурчакка сиғмайди. Севги — аксиома!

— Жўраев, бу ёққа кел!

Мақтаб биносини айланиб ўтиб муаллимнинг олдига боради. Синфдошлари кўзларини лўқ қилишиб томоша пойлашади.

— Нега дарсда ёзмай ўтирасан?

Муаллим унга қараб муғомбирона жилмаяди. У индамайди. Ваҳоланки, дарсда ёзиб ўтирган эди-ку. У Исломжонни авайлаяпти, чоғи. Огоҳлантиряпти. Эҳтимол, чиндан ёзмай ўтиргандек кўрингандир унга.

Наҳотки, Мунавварга термулиб ўтирганини кўрмаган бўлса?..

Муаллимлар муҳаббатдан кўрқишади. Бу яхшими ёки ёмонми? Улар ўзларини ўйлаб шундай эҳтиёткорлик қилишадими ёки ўқувчиларни ўйлабми?

— Жўраев, чиқиб кет хонадан!

«Кетдик севгим, кетдик! Ҳали биз ёшмиз, нўноқмиз. Ташқарида эса гупиллаб қор ёғяпти. Лайлакқор. У худди атиргулга ўхшайди. Оппок атиргулга. Фақат ҳиди йўқ...»

* * *

Дунёнинг энг гўзал шаҳрида у ҳамиша киндик қони тўкилган кўримсиз кишлоғини соғиниб яшайди. Торт ва музқаймоқлар диёрида сут ҳидини кўмсайди. Беда ҳидини кўмсаб яшайди. Икки минг бир ёшлик қадимий Мингтепа, навқирон Марҳаматни соғиниб яшайди.

Марҳаматда уни ким соғинаркин?

— Исломжон, Ислом ака, Исломжон ака! Сиз энди менинг қиёматли акамсиз!..

Дунёнинг энг хушзабон қизи ундан шундай ўч олди. У қуриган ялпиз шохларига термулиб ўтириб умрида илк бор манманлигига иқроқ бўлди. Ялпизга дардини айтди, ялпиз эса оқ сувга япроғларини чайиб-чайиб, чайқалиб-чайқалиб йиғлади.

«Севгим — сен энди менинг синглим бўлдинг! Қиёматли синглимсан энди.»

Энди биз нигоҳ билан яшаймиз. Бир нигоҳ: «Яхшимсиз?» Яна бир нигоҳ: «Қадримни билдингизми?» Ва яна бир нигоҳ: «Мен жуда бахтлиман!»

Энди биз ҳеч қачон бир-биримизга рост гапирмаймиз. Гапиролмаймиз. Чунки, биз қиёматли ака-сингиллармиз».

Бир ой бўлди,
Сендан келган хат
Қалин китоб ичида диққат.
Мен эсам банд,
Мен — овораман.
Марҳаматга қачон бораман?

Бугун дўстим туғилган кун,
Табриқлайман гул билан уни.
Торт кесаман,
Тарвуз ёраман,
Марҳаматга қачон бораман?

Диёримнинг байрамлари шўх.
Байрамларда эса билет йўқ.
Бир кассирга минг ёлвораман,
Марҳаматга қачон бораман?

Чимилдиққа кирмоқда бир қиз,
Эсиз, увол кетди севгимиз.
Нонложман, йўқ бечораман!
Марҳаматга қачон бораман?

* * *

Муҳаббат ҳаммага ҳам насиб этавермайдиган туйғу, дейсан киши гоҳо ўзингни овутиб. Бир шода маржон, бир оғиз ширин сўз, бир сония вақтихушлик учун унинг қадрини ерга ураётган гулдек беор қизларни кўриб эса юрагинг увишади. Умрида бировга бир оғиз илиқ сўз айтмай яшаётган академикнинг қизи лабини чўчқайтириб сигарета чекаётганини кўрганингда яна бир увишади бу юрак.

Минг йиллик «булбул каломи»ни билмаса-да, хотиржамгина, маданиятлиман, деб яшаётган танноз тенгдошингни кўрганингда яна ва яна увишади бу юрак.

— Қизим олти ойдан буён хат ёзмайди, — дейди олис кишлоқда кўлларига қалтироқ тушган бир кампир.

— Ўғлим мени «бобой» деб қақиради, — дейди поездда кетаётган ҳамроҳим — пенсионер чол.

Менинг юрагим эса увишаверади.

Муҳаббат, о, илоҳий қудрат, қайдасан? Ўзинг қўлла, ўзинг қўлла менинг содиқ дўстларимни!..

Токи қадим Ўзбекмомодан мерос ибo ҳамма қизларимизни излаб келсин!

Токи Фарҳодларнинг фидойилиги бизга йўлдош бўлсин!

Садоқат, меҳр-окибат ёғиб турсин юзларимиздан...

Ваҳки, бир келишган йигит ҳомиладор аёлга орқасини ўгириб сақич чайнаяпти.

гимиз лозим. Ваҳоланки, мана шу бир фоиз сеҳрли ва сирли кудрат бадий ижоднинг негизини ташкил этади, ёзувчини яратишга сафарбар этади, ўзини фидо этиб, кечани кеча, кундузни кундуз демай заҳмат чекишга мажбур қилади.

Кўпчилик ҳаваскор ёшлар эса сўз санъатининг ана шу сир сеҳри, машаққатларини тўла англамаган ҳолда асар ёзишга киришадилар, ўзларида истеъдод бор-йўқлигини аниқламастан ижодкор деган номга даъвогарлик қиладилар, оқибатда ғоявий-бадий жиҳатдан ғўр асарлар камайиш ўрнига кўпайиб кетаверади.

1985 йилда «Ёш гвардия» нашриёти бошловчи ёзувчиларнинг насрий асарларидан иборат «Чашма» деган тўпламини chop этди. Тўплам «Чиннигул» ҳикояси билан очилади: «Зухра ўғилчасини кўргиси келди, Кеча «эмизилма берамиз» дейишганди. Халигача олиб киришмади». Шундан кейин воқеанинг туғуруқхонада рўй бергани, кўзи ёриган аёлга чиннигул тақдим этилгани маълум бўлади. Хўш, бу воқеанинг нимаси ибратли? У қандай салмоқли ғояни ёритиб, қандай характернинг гавдаланишига хизмат қилади?

Зухра Комил деган йигитга турмушга чиқиб, ўн уч йилгача фарзанд кўрмайди, сўнг эр уйни бутунлай тарк этиб, бошқасига уйланади, хотин ҳам қайтадан оила қуради, натижада ҳар иккаласи фарзандли бўлади, собиқ эр хурсандчилигини изҳор қилиб, собиқ хотинига гул беради...

Дейлик, Комил ориятсиз, гурусиз йигит бўлса, бу воқеанинг ҳаётда ҳам рўй бериши мумкинлигига ишонса бўлади. Лекин уни ҳозирги ҳолатида асар шаклида баён қилиш орқали кимга қандай сабоқ берамиз?

Энди «Кудук» деб номланган иккинчи ҳикояни кўриб чиқайлик. Унда айтилишича, қишлоқда фақат битта кудук бор экан, бутун қишлоқ шу кудукдан сув ичаркан, кудук эса Мустафоқул деган одамниқанда, собиқ раисниқанда экан, аммо у бирданига Чори чангал деган одамга кудуқдан сув олдирмай кўйибди. Нимага? Чунки, Мустафоқул Чори чангалниқига совчиликка келиб, қизини ўғлига сўрабди ва рад жавобини олибди, оқибатда кудуқини беркитиб кўйибди. Чори чангал Мустафоқул пойига бош уриб ялнимабди, етти ўғил билан жуда қийналиб кудук қазишибди, сўнгра қазо қилибди: «Шундан кейин ҳар куни етти ўғлон ёнида Зуфаржон (қизининг севигилиси — Н. Х.) саккизинчиси бўлиб, таъзияга келувчиларни кутиб олар, кудукдан сув ташиб, келган-кетганининг қўлига қуяр эди».

Бу воқеа бизга нима янгилик беради? Ўқувчини етаклайдиган қандай сеҳру жозиба бор унда?

«Қизнинг ноизи» деб аталган ҳикояда эса Искандар исмли чолнинг невараси Зокиржон қалбига қайсидир қиз «чўғ» ташлагани сўзланади, сўнгра ўша чолнинг севги тарихи барча тафсилотлари билан баён этилади, пировардида неваря бобосига: «Бобо, ҳозиргилар нимагадир мухаббатга энгил қарайдилар. Унинг кадри ҳам йўқолаётганга ўхшайди», дейди. Бобосидан эса мана бундай жавоб олади: «Неча минг йиллардан буён кадрини йўқотмаган мухаббат, сенга келиб йўқоладими? Демак, уни сен йўқотгансан! Сени у икки йил орзиқиб кутса-ю, ёнига тезроқ бориш ўрнига қаёқдаги қиймларини устинга илиб юрганинг гашини келтирган. Ким бўлса ҳам фаросатли қиз экан. Ўғлим, қулоғингда бўлсин, севмоқ учун мард бўлмоқ, майда-чуйда нарсаларни кўнгилга олмаслик лозим».

Жумлаларнинг ғализлигини, фикрларнинг китобийлигини кўятрайлик. Умуман тўғридек туюлган бу фикрлар барибир бизга юкмайди, қалбимизни ларзага солмайди, онгимизни бойтмайди.

Ҳар бир асар (у шеърми, романми, драмаами — бундан қатъи назар) кудратли ва муқаддас манбага айланса, сўз санъатининг ажралмас таркибий қисмини ташкил этади, ижтимоий-маънавий тараққиётга таъсир кўрсатади. Акс ҳолда, ёзувчининг барча изланиш-интилишлари зое кетади, ҳеч кимга ҳеч қандай наф келтирмайди.

Фикримизнинг исботи тариқасида «Янга» ҳамда «Сўнги йўл» ҳикояларини кўздан кечирайлик. Биринчи ҳикояда Рўзимурод деган йигитнинг Хонимой деган қизни севиб қолгани, бироқ уруш бошланиб, фронтга кетгани, жангда ҳалок бўлгани, Хонимой эса уни кута-кута қийналгани, сўнгра эрга мажбуран чиқарилгани қаламга олинади. Иккинчи ҳикояда Эркина деган қизнинг ўғил боладай қийиниб юргани, тўриқ отга меҳр қўйгани, ниҳоят, оти ўлиб қолиб мотам тутгани ҳақида сўз юритилади. Бу икки ҳикоядаги воқеалар олдин тилга олинган учта ҳикоя сюжетидек ҳаётда рўй бергандир эҳтимол, аммо уларни қоғозга тушириш

учун ёзувчи ўзида жуда зўр ғоявий-бадий эҳтиёж сезганми? Шу эҳтиёжга кўра ҳаёт ҳақиқатини мавжуд мураккабликлари билан ёритиб, давр ва замон руҳини жонли, тирик инсон характерида ифодалаб бера олганми? Афсуски йўқ. Қолаверса, бу беш ҳикояда жуда кам деганда бешта характер, бешта янги образ кашф этилиши зарур эмасми?! Бир асарда, ҳеч бўлмаганда битта янги одам яратилмаса, қўлга қалам олишдан, ёзувчиликни даъво қилишдан мурад нима?! Ҳолбуки, беш ҳикояда бешта эмас, ўнлаб қаҳрамонлар, персонажлар ҳаракат қилишига қарамай уларнинг жонли қиёфаларини ҳаётнинг ўзидагидек кўриб-ҳис қилиб турмаймиз; қувончига шерик бўлиб, ғам-аламларини бирга тотмаймиз. Хўш, нима учун шундай?

Бунинг сабабларини аниқлаш учун қуйидаги парчани биргалашиб ўқиб чиқайлик; «Рўзимурод — Мирза Чавандознинг ўртанча ўғли. Ешлиғида чапанилиги, ўпкаси қаттароқлиги учун отаси отини кўпам унга ишонавермасди. Ўзи отдан йиқилиб, майиб бўлиб қолгандан сўнг, ноилож тўриқнинг жловини Рўзимуроднинг қўлига топширди. У икки йилгача ўз қишлоғидаги кўпқариларга қатнашмади... Кўпқарининг роса ҳадисини олгунча нотаниш қишлоқларда от сурди».

Шу тариқа Рўзимуроднинг хислатлари, хатти-ҳаракатлари, амалга оширган ишлари сўзлаб берилади; унинг қандай ҳолатда яшаб, қандай фаолият кўрсатгани хусусидаги баённомага дуч келаемиз. Оқибатда Рўзимуроднинг чапанилиги, қатта оғизлиги, унинг чавандозлик илмини қандай эгаллагани, бу борада қандай натижаларга эришгани кўз ўнгимизда гавдаланмайди.

Мана бу парча «Сўнги йўл»дан: «Эркина отини қучоқлаб йиғлар, бошидан, оёқларидан кўтариб, турғизмоқа ҳаракат қиларди. Тўриқнинг олайиб бораётган кўзлари унга тикилган эди. «Эй, навқирон чавандозим, кўпам жон қуйдираверма! Энди ҳеч нарсанинг фойдаси йўқ. Туғилгандан буён тик турган оёқлар ўз вазифасини адо этиб бўлди. Табиат қонуни оллида бўйсунмоқдан бошқа илож қолмади. Сендан минг розиман! Қўй, ўзингни қийнама! Кўзёшларинг билан усиз ҳам ўртаниб бораётган юрагимни ўртаяпсан...»

Қаранг: ёш қаҳрамон йиғлапти, қийналяпти, азоб чекапти, бироқ мен китобхон сифатида унинг дарду ҳасратидан ларзага тўшмаяпман, севимли дўсти — оти билан видолашаётгандаги ҳолатларини ҳаётнинг ўзидагидек ҳис қилмаяпман, сезмаяпман. Жон бераётган отнинг «табиат қонуни»га тан бериб, ҳаётдан бемалол кўз юмаётганини ҳам тасаввур қилолмадим, отнинг «сўзлари, мулоҳазалари» табиий жарангламайди. Шундай бўлгач, улар юрагимизни жазиллатарми?! Эркинанинг қиз бола тарзидаги ўзига хос қиёфаси, ҳолати, хатти-ҳаракатлари ҳам намоян бўлмайди; уни тирик инсон, қиз бола сифатида кўрмаймиз, ҳис қилмаймиз.

Хуллас, иккала ҳикояда ҳам қаҳрамонлар қаерда яшаб, нималар билан шуғулланаётгани, уларнинг бошидан нималар кечаётгани, нималарни ўйлаб, нималарни орзу қилаётгани тўғрисида ахборот берилади-ю, асарнинг ўқишлилигини таъминлашга, жонли образ яратишга эътибор берилмайди. Қанчалик таъсирчан, салмоқли бўлмасин, ахборот ахборотлигича қолаверсади. Бунинг устига ахборотда ҳаётнинг теран, мураккаб, зиддиятли оқимлари эмас, балки унинг юзаки, ташқи жиҳатларигина ўз аксини топади, қаҳрамонларнинг муомала-муносабатлари, хатти-ҳаракатлари ҳақида ҳаққоний тасаввур туғдирилмайди. Бир мисол. «Чиннигул» ҳикоясида эрнинг хотинига ёзган мактуби бор: «Азизим Зухра! Биламан, мени кечирмайсиз. Чунки, уйдан бутунлай кетяпман. Биз ёмон яшадик демокчи эмасми? Тохир — Зухра бўлиб топишган эдик, шундай аҳил яшадик. Лекин, ўн уч йилдирки, фарзанд кутамиз, бунинг юзингизга солмоқчи эмасман. Биласиз, кейинги вақтларда орамиз совиб кетди, бунинг сўз билан ифодалаб бўлмайди. Ўзингизга айтолмай хат ташлаб кетишимнинг сабаби, юзим чидамади. Бошқа хотинга уйлانганман. У ҳозир туғуруқхонада. Бугундан бошлаб отаман. Сизнинг ҳам она бўлишингизни жуда-жуда истаيمان».

Эътибор беринг: эр-хотин Тохир — Зухра бўлиб топишибди, ўн уч йил фарзандсиз аҳил яшади. Наҳотки шундай бўлса? Фарзандсиз оиланинг ўн уч йил аҳил яшашини тасаввур қилиш қийин. Балки эр-хотин бир-бирини жонидан ҳам ортиқ яхши кўрганدير. Ораларидаги иттифок, бирдамлик, муносабат мустаҳкам бўлгандир, бироқ барибир фарзандсизликдан уларнинг эзилмаслиги, қийналмаслиги мумкин эмаски, масаланинг шу жиҳати ҳикояда ёритилмайди. Бунинг устига, хотинини «Зухра» деб, ўзини «Тохир» хисоблаб юрган эр қандай қилиб яширин суратда уйланиб олган — бу жумбоқ ҳам ечилмай қолган.

Бадий асар конкрет, ёрқин, таъсирчан, ҳаққоний тасвирдан бошланиб, давом эттирилиб, ниҳояланиши зарурки, сўз санъатининг дастлабки, лекин азалий, оддий ва муҳим талаби шундан иборатдир. Афсуски, кўпинча, шу талабга риоя қилинмайди. Мана, бунга мисол: «Бир кеча туш кўрди буви. Тушида набираси Эркинжон билан тубсиз (?) бир чўлда адашганмиш. Саратон кўёши еру кўкни куйдириб юборгудай кизирмиш. Эркинжон ҳолдан тойибди. Кўтаришга бувининг кучи етмасмиш...»

Бундан кейин буви «тушини сувга бориб айтади», сўнгра ўни қўшнисига аён қилади, аммо мен, яъни ўқувчи туш кўраётгандай аҳволга тушмайман, бувининг тушини кўз олдимга келтиролмайман. Чунки хикояда қахрамоннинг туш кўриб, уни дастлаб сувга, сўнгра қўшнисига айтгани тўғрисида фақат ахборот берилган.

Энди «Алла» деб аталган яна бир хикояни ўқий бошлаймиз: «Отажон чарчади. Дарс беришнинг ўзи бўлганда майлику-я, лекин олти соат чакак қоқиб, мия ачиб бўлгандан сўнг йиғилиш чақирлиши, яна шунча чўзилиши ҳар қандай асабини қакшатини турган гап эди!»

Майли, шундай бўлсин, дейлик, бироқ қахрамоннинг ҳолдан тўлиб асаби қакшаганини ўқувчи ҳис қилолмайди, сезмайди, кўз ўрнида тасаввур этолмайди. Негаки, қахрамон ҳолати, хатти-ҳаракатларининг тасвири йўқ, у чарчади, унинг асаби қакшади, деган гап айтилган, холос. Бу гап эса тасвирнинг ўрнини босмайди, қахрамон ҳолатини ҳаётнинг ўзигаидек гавдалантирмайди.

«Акс садо», «Урушнинг бир туни», «Хайрлашув», «Мактуб», «Ўтовсиз юрт», «Кўнғил» каби хикояларда ҳам ҳар хил соҳадаги одамларнинг орзу-ўйлари, хатти-ҳаракатлари, умуман оиладаги, ишлаб чиқаришдаги фаолияти хусусида сўзланади. «Мўминжоннинг боши қотди. Дадаси ҳаётлигида ҳечам бундай аҳволга тушмаганди, тушганида ҳам раҳматлик билинтирмасди. Қаранг-а, دادаси едирди, кийгизди, аспирантурада ўқитди, зориктирмади» («Акс садо»). «Бола барини бирданига эслаёлмади. Аввал болалиги ёдига тушди. Пойгада ўзиб, тенгдошлари ўртасида эътибор қозонди. Кейин мактабга борганини эслади. Дадаси билан қўл ушлашиб, мактабга борди. Мактаб эшиги олдида уларни қўлимсиратган ёшгина бир ўқитувчи кутиб олди» («Урушнинг бир туни»). «Хайрлашув кечасида курсдошлар Хусниянинг ётоғида йиғилишди. Ўйин-кулги авжида, грамматикада пластинка кўйишиб, курсдошлар эртанги сафар олдидан кўроқ билан яйрашардилар. Чиндан ҳам институт бамисоли каптархона: бири келади, бошқаси кетади» («Хайрлашув»).

Диққат қилинг: уч хикоядан олинган уч парчада ҳам қахрамонлар ундай қилди-бундай қилди, уни ўйлади-буни ўйлади, ундай ишлар қилди-бундай фаолият кўрсатди, деб таъкидланади; холос. Бу таъкидлар қанчалик чин, ҳаққоний бўлмасин, барибир ёшлар, киз-йигитлар, эр-хотинларнинг қиёфасини жонлантириб беришга ожиз.

Юқорида кўрилган ўн уч хикоянинг муштарак жиҳатлари қуйидагича: уларда ҳаётнинг ҳар хил соҳасида меҳнат қилаётган турли ёшдаги одамларнинг характери, хатти-ҳаракатларини, орзу-ўйлари, кечинмаларини кўрсатиш учун турли хил воқеалар баён этилади ва баён гоҳида кучли эҳтиросга йўғрилган туйғайли қизикарли бўлиб туюлади, аммо моҳият-эътибори билан қарайдиган бўлсақ ўз қиёфаси, хулқ-атвори, фикрлаш тарзи, меҳнат қилиш хусусияти билан ажралиб турадиган бирорта тирик шахсни кўрмаймиз, тирик инсон ҳаракат қиладиган, яшайдиган жонли, табиий шарт-шароитга дуч келмаймиз.

Шунинг учун, ўн уч хикоянинг бирортасида гоъвий жиҳатдан соҳага кўринмайди. Уларда ибратли, фойдала мулоҳазалар ўртага ташланади, қахрамонлари гоҳ бевосита, гоҳ бавосита ҳар хил йўллар билан ўқувчиларни яхшиликка даъват этадилар. Бироқ гоъвийлик дегани фақат шундай хислатлар йиғиндисидан иборат, холосми? Йўқ. Тўпламдаги хикоялар эмас, балки ўнлаб, юзлаб ҳар хил шакл жанрда битилган асарлардаги гоъвийликни шу тарика белгилашга ўрганиб қолганмиз. Гоъвийликни жўн талжин этиб, кўпинча бадийликни эътибордан соқит этамиз. Натижада сўз санъати, бадий ижод сеҳру сирдан холи бўлган ўта оддий, жўн ҳодисага айланади-қолади. Шундай бўлгач, ёзувчи бўлишга ҳамманнинг қурби етади, муайян воқеа-ҳодисаларни, айрим кишилар таржимаи холини, ишдаги, уйдаги фаолиятига доир воқеаларни проза ёки поэзия шаклида ифодаласа, бас — шунинг ўзи етарли, деган нотўғри ҳулоса келиб чиқади. Табиийки, бундай ҳулоса бадий ижоднинг назариясидан эмас, балки амалиётдан, ҳозирги баъзи ёзувчиларнинг фаолиятидан чиқиб келаётган.

Яна мисолларга мурожаат этамиз. «Сахродаги одам» деган хикоя қахрамони ўзи ҳақида шундай дейди: «Асли чўпон ўғлиман. Сурув кетидан юриб, катта бўлганман. Ҳарбийдан қайтгач, чўлга бордим, кишлоқда қолдим. Агарда ота касбини қилиб юрганмида ёмон бўлмасди. Э... каерларда кимлар билан ишламадим. Тайёрлов идорасида, пахта пунктида тарозибонлик қилдим, дўконга, магазинга мудир бўлдим. Назаримда, пулдан азиз нарса бўлмаган. Энг ақли, энг зўр одам пулдор бўлади, деган фикрга бориб қолибман... Пул, ароқ, шоширди, ука. Хотинни иккита қилдим... Салкам ўн йилни, умримнинг қаймоғини шундай маст-аласт ўтказдим... Қамашмади. Лекин камалгандан ҳам баттар бўлдим... Анча бекор юрдим... Кейин тўғри райкомга — дадангизнинг олдиларига бордим...»

Қахрамоннинг ўзи ҳақидаги айтган тафсилотларни бир оз қисқартирдим, негаки, унинг хикояси шу зайдда давом этиб, аввал иккинчи хотини кетиб қолгани, сўнгра биринчи хотинининг, болаларининг олдига боргани, изза бўлгани, ҳатто бўкириб йиғлагани тўғрисида сўзланади. Асл муддао тушунга бориб такаладики, у дастлаб аҳмоқ, қабиҳ, жиноятчи, хиёнаткор бўлган-у, чўлга бориб ишлагандан кейин ҳамма «касаллардан» фориғ бўлиб, меҳнат қахрамонига — яхши одамга айланган.

Майли, шундай бўлсин, дейлик. Ўтакетган қабиҳ хиёнаткор, ифлос одамлар ҳам ҳаёт таълики остида ўзгариб, яхшилар қаторига қўшилиши мумкин! Лекин ҳамма гап уларнинг қандай қилиб, қайси йўсинда ўзгарганидаки, «Сахродаги одам» хикоясида масаланинг шу жиҳати эътибор берилмади.

«Бола йиғиси» деб номланган хикоянинг бошида муайян ҳодисани кўрсатишга интилиш мавжуд: «Йигит девордаги кўнғирок тугмасини босди. Бир оздан сўнг ичкаридан қадам товуши эшитилади. Кейин дарвоза зулфини шарақлатиб туширилди-да, пиджама кийиб олган, тепакал, қўй кўзлари жавдираб турган бир киши кўринди».

Энди девордаги кўнғирок тугмасини босган йигит ва уни кутиб олиш учун пешвоз чиққан пиджамали одамнинг кимлигини билиб оламиз, уларнинг қиёфаси, қадди-қомати, характери, хатти-ҳаракатлари билан танишамиз, пировардида бизга қандайдир муҳим маънавий-ижтимоий сабоқ берилади, деб ўйлаймиз, аммо бу ниятимизга етмаймиз. Негаки, хикоя қахрамонлари ҳақида қуйидагиларининга ўқиймиз: «Зокир ўч ташвишлари билан қанчалик банд бўлмасин, қисқа фурсат ичда эр-хотиннинг бир-бирига муомаласидан, ҳолати ва кайфиятидан анчагина нарсаларни англаб олди. Бу хонадонда жимлик ҳукмрон эди». Яъни бола йиғиси эшитилмасди. Негаки, уй бекаси ҳали ёшман, хуссин бузилади деб фарзанд кўришдан воз кечган, эр эса бунга қўнган, ҳадемай кўп вақт шу тахлитда ўтади, анчадан «боласиз уй — мазор» деган нақлнинг тўғрилиги тасдиқланади...

Хикояда айтилмоқчи бўлган бор-йўқ гап шу. Бордию бу гапни ижтимоий-маънавий тараққиётнинг долзарб, ўткир, чигал муаммоларига табиий равишда боғлаб, «едириб», ўз қиёфаси, характери билан гавдалантирилган тирик одамларнинг ҳаққоний образлари орқали ифодаланса эди, балки у қудратли гоъвий-бадий мазмунни келтириб чиқарарди. Ҳозирги ҳолида эса бунга эришилмаган.

Мана, ўн беш хикояни текшириб чиқдик, уларнинг баъзиларига кўпроқ тўхтадик, баъзиларга бир нигоҳ ташладик, лекин афсуски, бирорта тирик қахрамонни учратмадик, юракларни тўлқинлантириб, бутун вужудимизда, онгу тафаккуримизда маҳкам муҳрланиб қоладиган асарни ўқимадик. Бу ўн беш хикоядан бештаси Шарофат Ашуровага, саккизтаси Чоршанби Бойбўсиновга, иккитаси Абдураззоқ Қўшшаевга тегишли. Мана, улар ҳақидаги қисқача маълумотлар: «Шарофат Ашурова Қашқадарь области Қамаш районуида туғилган. Қасби математик. Шарофат адабиётга ҳам ихлос билан қарайди».

Қаранг: касби математик экан, аммо адабиётга ихлос қўйибди. Хўш, бунинг ўзи ёзувчиликка даъвогарлик қилиши учун етарлими?

«Чоршанби Бойбўсинов Деновда туғилган. Ўрта мактабда ўқитувчилик қилиш билан бирга хикоянавис сифатида қалам тебратди. Ёш ёзувчининг хикоялари китоб ҳолида илк бор эълон қилинаётган».

Майли, Чоршанби Бойбўсиновни ёш ёзувчи, хикоянавис деб ҳисоблайлик, бироқ у ўзидаги бу қобилияти, қудратини нималарда намоён қилибди? Истеъдоди «ярқ» этиб кўринадиган бирорта хикоя яратибдими?

«Абдураззоқ Қўшшаев Бухоро областининг Шофиркон районида туғилган. Тошкент Давлат университетининг журналисти-

ка факультетида тахсил кўрган. Ҳозирги кунда Шофиркон район «Билим» жамиятида ишлаётган.

Уч областнинг уч вакили — бири математик, иккинчиси ҳам мактабда ўқитувчи, учинчиси билим таркатувчи, маърифатпарвар экан — бунга ҳеч бир эътирозимиз йўқ. Хатто, айтиш мумкинки, улар ўз соҳаларида сидқидиллик билан ишлаб, коллективнинг меҳру муҳаббатига сазовор бўлишаётгандир, яхши инсон, дўст, қадрдон ёр сифатида ўз ўртоқларининг эътиборини қозонишга ётгандир — шахсан ўзим бу борада узил-кесил гап айтишга ожизман. Шу билан бирга, улар эзгу ният билан қўлга қалам олиб, ўқувчиларнинг онгу тафаккурини бойитишга, адалат, ҳақиқат, ҳалоллик ғалабасини таъминлашга ўз хиссаларини қўшмоқчи бўлишгандир, бироқ шунини ишонч билан уқтириб ўтишим шартки, бу ҳаракат барака келтирмаган, ижодий ўтуқларга олиб бормаган. Негаки, Шарофат Ашурова, Чоршанба Бойбўсинов ҳамда Абдураззоқ Қўшшаев ёзган ҳикоялар жуда кўпчилик тенгдошларининг ҳикоялари каби фақат шаклига мувофиқ насрий асарга ўшайди, моҳият эътибори билан эса ноёб ва нодир истеъдоддан маҳрум, янги образлар, янги қаҳрамонлар кашф этилмаган.

«Чашма» тўпламига киритилган Нурхон Раимова, Баҳром Юнусов ва Фарҳод Йўлчиев ҳикоялари ҳам шундай хулоса чиқаришга мажбур этипти. Негаки, юқоридагидек касаллик уларнинг ёзган машқларида ҳам учрайди.

Нурхон Раимованин «Тўй» ҳикоясидан қуйидагиларни ўқиймиз: «Аълам бунақа тўй-томошаларни кўп кўрган. Тонг саҳарданок сават-сават узилган седанали иссиқ ноиларнинг ҳиди тўйхонани тугиб кетади. Шўх болалар тандир олдиндан кетмайди. Саватдан нон олиб қочининг ўзгача гаши бор...» Шу тарика тўй таърифи бирканча тафсилотлари билан давом эттирилади. Сўнгра шундай тўйларда Али бобонинг думалашаи ва унинг устидан, тушпа-тузук одамларнинг қулиши, чоғу масҳара қилиши сўзланади. Лекин мен ўқувчи сифатида Аъламнинг ҳам, чоғининг ҳам асл қиёфасини кўрмадим, уларни жонли одам сифатида ҳис қилмадим. «Лола очилганда» ҳикоясида қаҳрамон тўғрисида шундай дейилади: «Мақсуда ўқишни битириб ишга келганда Аҳад район газетасининг қишлоқ хўжалик бўлимининг бошқарди. У чинакамига келишган йигит. Табиат унга ўзига хос чирой берган». Қандай хос тўғрисида сўз кетяпти? «Ўзига хос чирой» деганда нимани англаш керак? Биз қаҳрамоннинг ташқи кўриниши аниқ, ёрқин манзараларда қизиб берилса керак унинг хатти-ҳаракатларида, ўзгалар билан муомала-муносабатларида ёритилар деб кутамиз, аммо муаллиф бошқа персонажлар таърифида ўтиб кетади: «Елғиз ўғил бўлгани учунми эрта уйланди. Унни битирган йилиёқ Фазилат опа қўшни маҳалладаги Нарзи холянинг қизини катта тўй-томошалар қилиб олиб берди. Моҳирахон меҳнатқаш, деҳқон фарзанди эди. Аҳад сиртдан ўкиб, университетнинг журналистика факультетини битирди. Биринчи шеърлар тўпламинини чиқарди. Бу ишларда, албатта, Моҳирахоннинг ҳам хизмати бор эди».

Мана шунақа куруқ баён давом этаверади, этаверади.

Ҳикоядаги бир диалог билан танишайлик:

«Киз сўрашда давом этди:

— Хотини қаерда ишлайди?

— Ўлган, — деди Мақсуда пиёлага чой қуйиб.

— Ростданми? — деди киз шодон кайфиятда. Бироқ Мақсуданин ўткир нигоҳига кўзи тушиб қизарди:

— Болалари бордир?

— Олтига. Каттаси еттинчи синфда ўқийди.

Киз жимиб кетди. Анчадан кейин:

— Майли, — деди. — Юзма-юз келолмасам ҳам, албатта бир кунга хат ёзаман».

Шу тарика ҳикояда персонажлар сони ортаверади-ю, ҳар бирининг ўзига хос жозибаси, дарду ҳасрати, фазилатию айрим нуқсон кўринмай қолаверади. Нурхон Раимова масаланин бу жиҳатида эътибор бермайди.

Тўпландаги Баҳром Юнусов ва Фарҳод Йўлчиев ҳикояларида ҳам шундай ҳолни учратамиз. Улар муайян бир воқеани қисқача баён этиб, қаҳрамонларнинг яхши ёки ёмон хусусиятларини таърифлаш билан чекланади-да, ўша йигит-қизлар, каттаю кичик, ёшу қари одамларнинг тирик инсон сифатидаги қиёфаларини, хатти-ҳаракатларини муҳим ғоявий бадий мақсадга суяб теран очиб бермайди.

Йўқ, мен қаҳрамонларнинг таржимаи ҳоли, оиладаги, ишдаги фаолияти батафсил ёритилсин, уларнинг ўй-орзулари, кечинмалари, барча ҳаракатлари ипидан игнасиғача баён этилсин, деб талаб қилмайман. Чунки, гап ҳикояда тирик инсон, жонли,

хаётий образ яратиш ҳақида кетяпти. Шунга кўра қаҳрамонларнинг изланиш-интилишлари, муомала-муносабатлари шундай қисқа, лўнда шаклда ифодаланиши керакки, уларнинг қиёфаларини ўқувчилар орғиқча изоҳларсиз ҳаётнинг ўзидагидек аниқ кўра олсин, ҳис қила билсин!

Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ва «Анор» ҳикояларини эсланг. Ҳар иккала асар ҳажм жиҳатидан жуда қисқа, уларни бир неча лаҳзада бемалол ўқиб чиқасиз. Қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари батафсил тасвирланмайди, уларнинг қандай муҳитда яшаб, меҳнат қилаётгани тўғрисида кўп гапирилмайди. Шунга қарамасдан ҳўқизини йўқотиб, даҳшатли фожага юз тутган Қобил бобо, бошқоронғи хотинига битта анорни олиб беришга қурби етмаган Туробжон чеккан азоб-уқубатларига эмас, балки икки одамнинг бир-бирини тақорламайдиган характери, қиёфасини кўриб, билиб, сезиб тургандай ўша вазиятни биз ҳам бошимиздан кечирамиз, уларнинг ғам-аламларига шерик бўлгимиз келади.

Тўғри, ҳар бир ҳикоя «Ўғри» ёки «Анор» сингари бадий кашфиёт даражасига кўтарилсин, деган талаб қўйиш инсофдан бўлмас, аммо ёзувчиликка даъвогарлик қилган каламкаш ҳар асарига реал воқеаликнинг муайян қирраларини гавдалантириш, у ёки бу характернинг муҳим хусусиятларини ёритиш, ижтимоий-маънавий тараққиётга бевосита ёки бавосита боғланган салмоқли, долзарб, чигал муаммоларнинг лоқал бир-икки жиҳатини тасвирлаб бериши ҳам фарз ҳам қарзидир, деб ҳисоблайман.

«Чашма» тўпламига киритилган олти каламкашнинг деярли барча ҳикояларида қаҳрамонлар ҳаётдаги яхшилик, гўзаллик, ҳалоллик, адалат, ҳақиқат хусусида мулоҳаза юритиб, ижобий ҳодисаларни қўллаб қувватлайдилар, манфур шахсларни, ҳар хил иллатларни лаънатлайдилар, гоҳида ҳафсала билан чизилган реал воқеликнинг айрим қирраларини кўргандай бўламиз, аммо янги образлар, оригинал характерларни кўрмаймиз. Шунинг учун Ш. Ашурова, Ч. Бойбўсинов, А. Қўшшаев, Н. Раимова, Б. Юнусов ҳамда Ф. Йўлчиев ўзларида тақорланмас истеъдод борлигини кўрсата олишмабди, дейишга мажбурмиз.

Ҳўш, энди улар нима қилиши керак? Ёзишни йиғиштириб қўйиб, ҳар бири ўз касбини — бири ўқитувчиликни, иккинчиси журналистликни, бошқалари ҳам ўзларининг хизматларини давом эттираверсинми?

Биз бу борада узил-кесил хулоса чиқаришдан ўзимизни тиямиз, бунга ҳаққимиз йўқ, лекин уларнинг олдига муҳим шарҳ, катта талаб қўйишимиз лозим ва зарур: ёзинг, бироқ шундай ёзинг-ки, ҳар бир асарингизда ўзига хос истеъдод учқунлари, ёзувчилик талантининг қудрати сезилиб турсин, янги образлар, янги характерлар кашф этинг, тирик қаҳрамонларни реал, ҳаққоний муҳитда гавдалантириб, ижтимоий-маънавий тараққиётга таъсир ўтказадиган салмоқли ғояларни уларнинг орзу-ўйларига, кечинмаларига, хатти-ҳаракатларига табиий равишда сингдириб юборинг!

«Чашма»нинг еттинчи муаллифи — Ҳамид Маллаев худди шу қақриққа биноан калам тебратганга ўшайди. Унинг «Зурёд» қиссасида қайноқ ҳаётимизнинг бир қанча жонли, реал, зиддиятли манзараларини кўрдим. Тўғри, «Зурёд»ни ҳар жиҳатдан етук асар, унда оригинал образлар яратилган, дейиш қийин. Негаки, унинг асари саҳифаларида баёнчилик ҳўқмонлик қилади, қисса қаҳрамонлари гоҳида ўз ихтиёрларига кўра эмас, балки ёзувчи хоҳишига мувофиқ ҳаракат қиладилар, уларнинг онгу тафаккуридаги, ички дунёсидаги зиддиятлар, қарама-қаршиликлар ижтимоий-маънавий ҳаётнинг мураккаб чигал муаммоларига боғлиқ ҳолда теран тадқиқ этилмади. Қиссанинг шунга ўхшаш, шундан чиқиб келадиған анча нуқсонлари бор, лекин шуниси қувонарлики, унинг бош қаҳрамони Равшан характери шакллаиб келаётган пайтда жуда мураккаб, зиддиятли воқеаларга дуч келиб, маънавий жиҳатдан етилиб бораётган ёш ўспирин тарзида гавдаланади. Унинг онаси билан келишолмай бошқа хотинга уйланган отасига гоҳ нафратланиб, гоҳ фахрланиб, гоҳ икки ўт ўртасида ёниши ишонарли кўрсатилади. Йигитнинг Нурбиби исми синфдошига меҳр қўйиши, Элтўғриқни, кўпкарига қопадиган отни жонидан ортиқ яхши кўриши ҳаяжонлантирувчи саҳифаларда тасвирланади: «У қоп-қора зулмат тунда барханлар узра тулпор отда учиб кетаётганмиш. Олдинда улўғ, виторли тоғлар бормиш, тепасида юлдузлар чарақлармиш. Уларга етиш керак, аммо сира етиб бўлмасмиш. Юлдузлар тобора зулмат қўрига чекилиб борармиш. Тулпор барханлар узра қуюндай учармиш, ёли байроқ каби ҳилпарармиш... Унинг кўз олди жмирлаб кетди. Барханлар

кўчди, қуюн ортда қолди. От энди ёлғиз, дол бўйнини чўзиб, илғари интилармиш, туёғидан юлдузлар отилармиш, отилармишу тўзон янгиғи атропога сочилармиш...»

Ёш қахрамон кўрган шундай туш тасвири билан қисса бошланади ва бу тушдаги тулпорнинг барханлар, қуюнлар, бўронлар аро учини, туёғидан юлдузлар отилиши, атропога сочилиши билан виқорли тоғлар, зулматдай қоронғи тун ҳаёт зиддиятлари, «нур» ва «соя»ларнинг қурашининг рамзини англатади, шунга мувофиқ асарда турли хил туйғулар, ҳислар, фикрлар, дунёқарашлар, характерлар тўқнашуви қаламга олинади. Бинобарин, Ҳамид Маллаевда ёзувчилик қобилияти бор экан, деб айтсак бўлади. Лекин шунинг ўзи уни келажакда катта санъаткорга, яратувчи, кашф этувчи ёзувчига айланади, дейишга асос берадимиз?

У ҳақда китобда шундай маълумот берилган: «Қашқадарё областининг Дехқонобод районида туғилган. Қарши Давлат педагогика институтида рус тили ва адабиёти факультетида таҳсил олган. Урта мактабда ўқитувчи бўлиб ишламоқда».

Шундан чиқдики, Ҳамид Маллаев ҳам «Чашма» муаллифларидан Шарофат Ашурова, Чоршанба Бойбўсинов, Нурхон Раимова, Фарход Йўлчиев сингари педагог экан. Аммо нима учун у ўзида ёзувчилик қобилияти мавжудлигини намоён қила олган-у, бошқалари газета давҳаларини битадиган журналист даражасидан нарига ўтолмаган?

Худди мана шу ижод сири бўлиб, бу сирни ҳар бир қаламкашнинг ўзи ечмоғи, келгусида шунга мувофиқ иш кўрмоғи лозим.

«Зурёд» қиссаси мавжуд фазилятларига қарамасдан ҳали бекиёс истеъдод маҳсули бўлиб дунёга келган эмас, ҳақиқий эпик кашфиёт даражасига кўтарилган эмас. Демак, биргина қисса ҳали қаламкашнинг истиқболини аниқлашга қафолат беролмайди. Негаки, айрим ижодкорлар илк асарларида ўзларидаги истеъдод учқунларини намоён қилиб, кейинги асарларида «тутаб», айниб кетишлари ҳеч гап эмас.

Хуллас, кимнинг ёзувчи бўлиш-бўлмаглигини олдиндан башорат қилиб, аниқлаш мумкин эмас. Аммо бундан, ёзаверган ёзувчи бўлади, деб бонг уришга ҳам ҳеч қандай асос йўқ. «Чашма»га киритилган кўпгина ҳикоялар шундан далолат берадики, уларнинг муаллифлари «муайян воқеаларни баён этиб, доғозга тушираверайлик, балки ёзувчи бўлиб қолармиз» қобилияти иш кўрганлар. Эҳтимол, улар сидқидилдан ўзларига ишониб, бизда ёзувчилик истеъдоди бор, деб ўйлагандирлар. Лекин яхши ниятнинг ўзи билангина ижодкор бўлиб етишиш асло мумкин эмас. Қўлига қалам олган одам: «Бадий ижод шундай сеҳрли, сирли, мураккаб, чигал дунёки, бу дунёда камида юлдуз ёки ой, ёхуд кўёш бўлиб нур сочишим зарур, ўзимга муносиб ўрин олишим, ўзимда яратиш, кашф этиш қудрати борлигини баркамол асарлар ёзиш орқали кўрсатишим керак, акс ҳолда бу муқаддас даргоҳни булғаб қўйишим, ўзимга доғ туширишим мумкин», деб обдан бош қотиришлари, шу саволларга ижобий жавоб топа олсалар, ижодга бутун борлиқларини, ҳаётларини, умрларини бахшида этишлари даркор.

Тўғри, баъзан ҳатто ижодга бутун борлигини, умрини бағишлаган қаламкашдан ҳам катта санъаткор ёзувчи етишиб чиқмаслиги мумкин. Яқинда «Шарқ юлдузи» журнали эълон этган анкета саволларига ёзувчи Жонрид Абдуллахонов жавоб берди. У ижод майдонига Улуг Ватан уруши тугаган вақтларда кириб келганини, 1952 йилда илк шеърлар тўпламини чоп қилганини маълум қилиб, яна қуйидагиларни таъкидлайди: «Ҳақиқий ижодий илҳом Москвада бўлиб, М. Горький номидаги адабиёт институтининг Олий адабий курсларида ўқидим. Константин Паустовский, Степан Злобин сингари машҳур ёзувчиларнинг таълимини олдим. Ҳикоячилик, қиссачилик, романчилик сирларини ўргандим».

Жонрид Абдуллахонов ижодга бутун борлигини бағишламаган, деб айтиши кийин. Аммо у қандай натижаларни қўлга киритибди? Бу саволга ҳам унинг ўзи жавоб қайтаради: «Қирқ йиллик ижодий муддат мобайнида ўзбек ва рус тилларида чиққан китобларимнинг сони ўттиздан ошибди. Лекин УЛАРДАН

БИРОНТАСИ ЖИДДИЙ ШОВ-ШУВГА сабаб бўлмагани учун кўнглим тўлмади» («Шарқ юлдузи», 1986 й, 8-сон, 160-бет. Таъкид бизники — Н. Х.).

Жонрид Абдуллахонов қирқ йилдан бери қалам тебратаркан, ўттиздан ошиқ китоблар чоп эттирибди, бироқ улардан биронтаси «жиддий шов-шув» кўзгамабди, яъни ўзига хос воқеа бўлиб, адабиётимизда кўпчиликнинг меҳр-муҳаббатини қозонмабди, шуҳрат топмабди. Шундай экан, у ўзини яратувчи ижодкор, кашф этувчи санъаткор деб айта олмайди. «Кўнгли тўлмаётганининг боиси ҳам шундан. Жонрид Абдуллахоновнинг мана, ниҳоят қирқ йилдан сўнг аччиқ ҳақиқатни тан олгани, аччиқ хулосага келгани жуда кўп бошловчи ёзувчиларга ибрат бўлиши лозим, деб ўйлайман.

Лекин гап фақат Жонрид Абдуллахоновдагина эмас. Яна бир қанча тажрибали, йнгирма-ўттиз йиллардан бери ёзувчилик қилаётган, унвондор ва ҳатто номдор адиблар ҳам ижодларида юзакилик, схематизм иллатларидан қутулиб, кетолмаяптилар.

Рус халқида, бир одамни яхши билмоқчи бўлсангиз, у билан бирга бир пуд тузни баҳам кўришингиз керак, деган нақл бор. Бир пуд тузни бирга баҳам кўриш дегани эса, ёнма-ён бир умр яшаш зарур деган маънони англатади. Бинобарин, ҳар бир шахсда шунчалик сиру жумбоқлар бўларканки, уларнинг моҳиятини идрок этиш учун қанчалар билим, вақт, қураш, изланишлар талаб қилинади. Сўз санъати «инсоншунослик» экан, унинг қаҳрамонларида ҳам реал воқеликдагидай ўзига хос сиру сеҳр, жумбоқлар бўлиши керак, буни классик асарлардаги қаҳрамонлар, чунончи, Шекспирнинг Ҳамлети, Достоевскийнинг Қарамазовлари, Мишкини, Толстойнинг Анна Каренинаси, Қодирийнинг Отабеги, Қумуши, Зайнаби, Қаҳҳорнинг Саидаси, Қаландарови, Ойбекнинг Навойиси ва яна ўнлаб ҳаққоний, оригинал характерлар, типлар тўла тасдиқлайди. Айни чоқда, ҳар бир қаҳрамон фақат ўзига хос сиру жумбоқлардан таркиб топсин, ечилмайдиган кроссвордга айлансин, деб даъво қилаётганимиз йўқ. Балки асарда тасвирланган ҳар хил персонажларда, етакчи, иккинчи даражали шахсларда, бу шахслар, персонажлар ҳаракат қиладиган, яшайдиган шароит, муҳит тасвирида қандайдир сиру сеҳр бўлишини талаб қилмоқдамиз. Ёзувчи бўлишга даъвогар қаламкаш бадий ижоднинг сиру сеҳрини билиб идрок этиб қолмасдан, ҳар бир асарга ўша сиру сеҳрни сингдириб юбориши, ҳаётни юксак коммунистик эътиқод асосида қайта қуришга, ўзгартиришга, адолат, ҳақиқат, бахт-соодат тантанасини таъминлашга қўмақлашадиган, таъсир кўрсатадиган баркамол, етук образлар кашф этиши, ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантириб, давр, замон руҳини ўқувчилар вужудига, онгу тафаккурига «пайвандлаши» зарур. Буларни ҳадеб оғизда эътироф этишдан кечиб энди амалда бунга риоя қиладиган вақт етган! Тезроқ амалиётга ўтмасак, сўз санъатида сон, миқдор жижхатдан ўсиш бўлаверади-ю, хом, хашаки асарлар ҳаддан ташқари кўпайиб кетаверади; яратиш, кашф этиш қудратини намоён қилаётган чинакам истеъдодлар ҳам, баркамол ижод намуналари ҳам кескин камаяди. Ахир, кимки ёзувчи бўлишни хоҳласа, майли, ёзинг, ёзаверинг, деб рағбатлантираммиз-да, бу қимматимизнинг нималарга олиб келиши тўғрисида бош қотирмаймиз. Майли, ёзинг, ёзаверинг, бироқ ёзишдан олдин, қўлга қалам олишдан олдин жиддий ўйлаб кўринг: сизда яратиш, кашф этиш қудрати борми; ижоднинг сиру сеҳридан хабардорми-сиз; сўз санъатининг муқаддас қонунларига амалда риоя қила оласизми; ўқувчиларнинг юракларини жижиллатиб, давр, замон ҳақиқатини мавжуд мураккабликлари, зиддиятлари билан гавдалантирадиган янги образлар, оригинал характерларга «жон» ато этоласизми; қўлга қалам олиб, ёзишга киришганингиздан кейинги ижод жараёнидаги машаққатлар, қийинчиликларни енгиб чиқоласизми, деган саволларни қўндаланг қўйишимиз ва бу саволларга амалий иш билан жавоб қайтаришни талаб қилишимиз даркор. Акс ҳолда, ёзаверган ёзувчи бўлади, қандайдир қинғир йўллар билан нашр эттирилган заиф асарлар сўз санъати мулкига айланади, деган бутунлай нотўғри фикр туғилади. Нотўғри фикр ҳеч қачон яхшиликка олиб келмайди.

Ўқтам Йўлдошев

ТОКИ АДАБИЁТДАН САБОҚ БЕРАР ЭКАНСИЗ...

Маълумки, КПСС Марказий Комитетининг 1983 йил июнь Пленумида мактаб-маориф ишларини «ривожланган социализм жамиятининг шарт-шароитлари ва эҳтиёжларига мос келадиган сифат жиҳатдан янги даражага кўтариш» зарурлиги алоҳида таъкидланган эди. Табиийки, мактаб ислоҳоти энг аввало дарсликларни давр талаблари асосида қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Журналимизда босилган қатор мақолалар («Адабиёт нега ўқитилади?», «Алифбе»даги сирли қоп») ана шу долзарб масалага бағишланган эди.

Қуйида Тошкент Давлат университетининг аспиранти Ўқтам Йўлдошевнинг адабиёт дарсликлари хусусидаги мулоҳазалари билан танишасиз.

қувчи халқини биласизми? Иншолар ичига кўмилиб ўтирганмисиз? Кўмилиб ўтирганмисиз деяпман-у... Йўқ-йўқ, бу сўз тўғри келмайди. Келинг, яхшиси хаёл қила қолинг, тасаввур қила қолинг.

Сиз ўзингиз яшаб турган жойдан бошқа ерга кириб қолдингиз. Худди болалар фильмларидаги каби мўъжизалар олами. Ҳаммаёқ ям-яшил, турли хил ажойиб бинолар, ҳар хил қасрлар, гумбазлар, уларнинг ичи минглаб ранг-баранг санъат асарлари билан тўла, тикилиб-тикилиб тўймайсиз, қачонлардир шу оламда бўлганингизни эслайсиз, ҳаммасини кўриб, бирма-бир ушлаб чиқасиз, лекин уларнинг олдига оёғингиз билан юриб бормайсиз, қўлларингизни икки ёнга ёзганча силкитиб, сузиб-сузиб борасиз. Ҳа-ҳа, топдим, иншолар ичига кўмилганмисиз эмас, иншолар ичида сузиб юрганмисиз?

«Ғофир бўш-баёв. Мен унинг ўрнида бўлсам, бундай қилишларига йўл қўймас эдим. Ғофир жуда бўш...»

«Мен ҳам келгусида Саидадек бўламан, Қаландаровларга қарши курашаман...»

«Менинг меҳнат ва меҳнатсеварлик ҳақидаги фикрим 10-синф «Жамиятшунослик» китобининг 279-бетидаги педагог Ушқиннинг сўзларидир...»

«Мени кечирасиз-у, мактабимизда Қаландаров типидagi кишилар борга ўхшаб туюлади. Уларга қарши курашни эса сеза олмаётганга ўхшайман».

Ҳақиқатан ҳам, буларни ўқиб бошқа оламга кириб қолганга ўхшайсиз. Кўз ўнгингизда, бир қарасангиз содда, ҳақиқатгўй, ҳали эгри-бугри сўқмоқлардан чўқкига томон эмакламаган, ҳаётдаги кингир-қийиқликларни кўрмаган, шундай нарсаларнинг бўлишини тан олмайдиган, анча мағрур, қайсаргина, яна бир қарасангиз, муғомбир ёш дўстингиз хаёл суриб ёки билинар-билимас кулимсираб сизга тикилиб тургандай бўлади. Мисрлар ичида сузиб юрасиз: бунча самимий, бунча тиник, соф. Баъзан ҳадиксираб ҳам қоласиз. Эрта баҳорда очилган гунчани кўрганмисиз? Жуда ҳам нозикка ўхшайди. Баҳорда бевақт совуқли кунлар кўп бўлади. Шундай «аёзга» учраса, ундан чиқа олармикин, деб ўйлайсиз. Хаёл сураб, чиқиб кетади, албатта, чиқа олади, дейсиз. Эртага дарс бор. Шеър тафти бор. Бу тафт эмас, анча иссиқ, кизитади ҳам, гунчани совуқ уришдан асрайди. Шоирнинг шеърларини ўқиб бера бошлайсиз:

Халким...

Қорликларни макон этган бўлсайдинг,

Меҳрим бермасмидим ўша музларга?

...Юртим, сени фақат бойликларинг-чун

Севган фарзанд бўлса кечирма асло.

Қулоқлар «динг», кўзлар сизда, давом этасиз:

Ҳатто зеб-зийнатни юлқиб зиёда,

Ҳайқал ҳам қўйингиз бамисли хаёл.

Шундайлар бўлмаса агар дунёда,

Бу қадар муҳтарам бўлмасди аёл.

Кўзларга тикиласиз, хаёл билан боқаяпти-ку, ғазаб ҳам бор. Балки, қирқ биринчи йилда юрибди. Қўлларида винтовка кўтариб олган...

Китобларни варақлай бошлайсиз:

«Агар ҳалолсен,

Тилингни тийма!

Битсин, йўқолсин —

«Сен менга тегма».

Энди ўзингиз хаёл суриб кетасиз: шу шеърларни ўқиб неча марта «кўрпани отиб» юбормагансан. Бу шеърлар ўзингизнинг ҳам, ёнингдагиларнинг ҳам руҳига мос. Лекин хайрон қоласан. Навоидан бошлаб, мана шу пайтгача бу руҳдаги шеърларнинг қанчаси яратилган?! Нега бундай, нега қалбингни титратади. Йўқ-йўқ, буни юз йил, беш юз йил олдинги шоир эмас, сен билан бирга яшаётган, бир ҳаводан нафас олаётган замондошинг айтмоқда. Шунинг учун сенда ишонч, қатъийлик туғилади

шекилли. Чунки тўғри ва асосли айtilган фикр давр танламаса ҳам, юрак, қалб яқиндагидан яхши таъсирланадиганга ўхшайди.

Шу пайт ҳаёлингизни ёлгондан қилинган «ух-ху, ух-ху» (йўтал) бўлиб қўяди. Ўқишда давом этасиз:

Майли мушкул бўлсин сен танлаган йўл,
Толе ҳам майлига келмасин осон.
Фақат одам қадрин билар одам бўл,
Бўл инсон қадрини билувчи инсон.

Кейин-чи, кейин? Тортишувлар бошланади. Ҳамма ўз фикрини айтади. Э, булар шоир-ку, олим-ку, деб ўйлайсиз. Бир қаранг: гавдалар кичик, унчаллик сезмайсиз, лекин кўз олдингизда, парталар орасида кўзида ойнак, катта-катта бошларни кўрасиз. Беихтиёр шеърият, адабиёт ҳақида ўйга чўмасиз. Ҳозирги замон шеъриятида, хусусан, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Рауф Парфи ижодида адолат, ҳақгўйлик, инсонийлик ҳақида кўп яхши асарлар бор. Ҳозирги адабиётимизда булардан ташқари бошқа асарчи ва шоирларимизда ҳам шу руҳдаги, замон талабини ифодаловчи асарлар жуда кўп, шеъриятимизда гражданлик туйғуси жуда кучли. Лекин биз кўпроқ мактабда адабиётимиз тарихинигина, яъни бундан ўн-ийгирма йиллар аввалги даврларгача бўлган адабиётимизни ўрганамиз-ку? Савол туғилади: мактаб ўқувчиси программа бўйича ҳозирги замон адабиётини ўқимайди, катта бўлганда, мактабни тугатиб шу асарларни ўқирмикин, кенг ўргана олармикин? У пайтда бу асарлар ҳам «адабиёт тарихи» бўлиб қолмайми?

Шеърият, проза, драматургия кўп ҳолларда замон билан ҳамнафас бўлади, ёзувчи ва шоирнинг энг асосий вазифаси ҳам халқ оmmasига даврнинг, замоннинг йўналишини тўғри тунтириши, онгига синдиришидир. Зотан, «кишилар онгига синдирилган ижтимоий фикр моддий кучга айланади» (В. И. Ленин). Лекин мактаб ўқувчиси ҳозирги замон адабиёти билан кенг таниша олмайдими-ку?

Шу ўринда мактабда адабиёт фани нимани ўргатмоқда ва нимани, қандай ўргатиш керак, деган савол туғилади.

Хўп, мактабда адабиёт фани адабиётнинг тарихий тараққиётини тунтутириб беради. Ёзувчи ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумот беради, бадий асар, ундаги образларга характеристика бера олишни ўргатади, адабиётнинг ижтимоий-сиёсий, сўнфий, маърифий-тарбиявий моҳиятини тунтутиради ва ҳоказо. Тунтутирганда ҳам анча-юнча бошқача. Тоҳир-Зухра, Ҳасан-Ҳусанларни кўрганмисиз? Бир-бирига жуда ўхшайди. Энди 8-, 9-, 10-синфлар адабиёт дарслигига бир назар ташланг. Масалан, бадий асар тубандида андозга бўйича таҳлил этилади, «ўргатилади»: асарнинг ёзилиши, темаси, асосий ғояси, ижобий образлар, салбий образлар, асарнинг бадий хусусиятлари ва аҳамияти. Ҳамма бадий асарлар шу тартибда, тайёр схема асосида таҳлил қилинади. Ундан кейин, нима сабабдан адабиёт муаллими расмий тилда, ҳар доим илмий услубда гапириши керак? У, эътибор беринг, адабиёт-ку? Тўғри, физика ёки математика дарсликлари илмий услубда ёзилса, бу тунтуарили. Лекин услуби, тили нуқтаи назаридан ҳам адабиёт улардан фарқланиши керак.

Адабиёт дарсларини кузатганимизда бу дарслар кўпроқ адабиётшунослик бўйича илм бераётганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, фалон даврда ким яшаб ижод этган, фалончи қачон туғилган, қандай асарларини биласиз, қайси жанрларда асарлар яратган, фалон жанрнинг хусусиятлари қандай? Ёки бу асардаги ижобий, салбий образлар кимлар, уларнинг қандай хусусиятлари бор? Тўғри, адабиёт дарсида бу нарсаларнинг ҳаммаси ўрганилиши керак, лекин биринчи планда эмас. Адабиёт дарси, адабиёт деганда кўпроқ биринчи ўринда унинг бадий асар маъносини туриши керак. Бадий асар — ҳаётнинг кичик лаҳзаси, дақиқаси, қисми. Адабиёт дарси биринчи планда ҳозирги ҳаётни, унинг йўналишини, келажagini, оқу қорасини кенгроқ тунтутириши керакка ўхшайди. Бундай ўйлаб қаралса, адабиёт дарси орқали ўқувчи бундан узори билан беш юз-олти юз йил ва яқини билан ўн-ийгирма йил аввалги адабиётни — ҳаётни ўрганади. Ҳозирги давр талабини ёритиб бераётган адабиётни у қачон ўрганади?

Ҳозирги пайтда ислохот талаби асосида адабиёт дарсликлари яхшилаш устидан ҳам кўплаб изланишлар бўляпти. Лекин, барибир адабиёт дарслиги қанчаллик мукамаллаштирилмасин, у даврдан ўн йиллаб орқада бўлади, чунки уни тузиб чиқиш учун, ҳозирги адабий жараёни ўрганиш учун ҳам вақт талаб

қилинади. Бу муаммони вақтинча бўлса ҳам ҳал этиш учун иккита куч борга ўхшайди.

Биринчиси, адабиёт ўқитувчиси. Дарслик ўқитувчи учун йўлланма, холос. Адабиёт ўқитувчиси ҳозирги адабий жараёни, энг янгисини мукамал билиши керак ва у хоҳ инқилобдан олдинги, хоҳ социалистик давр адабиёти ҳақида гапириштими, бундан қатъи назар, бугунги адабиётни — бугунги ҳаётни системали суратда темага боғлаб бориши керак (Бу маълум нарса). Токи адабиёт одамни онгли, виждонли, адолатпарвар сифатида, коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялай олсин, ҳозирги даврда ўзининг атрофидаги одамларнинг ҳар бир ишини, қадамини онгли суратда таҳлил қила олишни, қалб билан ишлашни таъминлай олсин. Қисқаси, ҳозирги давр адабиёти инсоннинг онгини, виждонини уйғота олсин, ҳар доим «қитқлаб» турсин. Бу жиҳатдан қаралганда замонавий адабиётимиздан нолиб бўлмайди, лекин афсуски, адабиёт дарсларини кузатиш жараёнида кўпгина ўқитувчиларнинг дарслик доирасидан чиқмаётганлигининг ёки чиқа олмаётганлигининг гувоҳи бўласиз. Энди ўқувчи ҳам, ҳаттоки мустақил иш — иншо ёзганда ҳам, дарслик доирасидан чиқа олмайдми, дарсликдаги фикрларни тўтидек такрорлайди, ўша ерда ишлатилган шаблон сўз, термин ва гапларни қалаштириб ташлайди. Адабиёт дарслигига бадий асардаги ижобий ва салбий образлар бир хил тартибда, бир хил қолип асосида, жуда кўп ҳолларда эса, оқи жуда оқартирилган, қораси яна ҳам қорайтирилган ҳолатда тунтутирилади. Ўқувчи бу қолипни ҳар доим такрорлагани учун унга кўникади, ўрганиб қолади ва энди «кўзини юмиб» салбий ва ижобий қаҳрамонларни ажратиб бера олади. Хўш, ҳаётда-чи, қаллоб ёки фибрибарни ажрата оладими? Бу қаллоб ёки ўғри ҳозирги пайтда бошқача шаклда, бошқача қиёфада-ку! Олайлик, ҳозирги замон ўзбек совет адабиётида замонамизнинг салбий «қаҳрамони» анча-мунча кенг ишланган. Шунини ўрганмаган ўнинчи синф ўқувчиси ҳаётга — курашга тайёр бўладими?

Адабиёт дарслигининг давр билан ҳамнафаслигини таъминлаш қийин бўлса, адабиёт ўқитувчиси ҳам ҳозирча бу ишнинг улдасидан мукамал чиқа олмаса, шу адабиёт дарслигига илова чиқариш яхшироқ натижа бермасмикин? Рисола типиди чиқарилган илова, майли, ҳозирги адабий жараён ҳақида тўлиқ таҳлил бермасин, лекин ҳозирги энг янги асарлар билан, унда ёзувчи ёки шоир томонидан акс эттирилган замонамиз к и ш и н и н г ўй-хаёли, кечинмаси, меҳнати, интилиши, кураши билан таништирсин, умуман, ҳозирги одамнинг юрадиган йўлини кенгроқ ёритиб берсин. Ўқувчи адабиёт дарсида фақат бундан олдинги ҳаётнигина эмас, ҳозирги ҳар бир ташланган «қадами» ҳам таҳлил қилсин. Ана ўшанда баҳорги «аёзда» «ғунча» титрамайди. Яширишнинг нима ҳожати бор: мактаб партасидан эндигина туриб келган баъзи одамларда ҳам ўғирлик, фибрибарлик ҳоллари учрамаяптими? У яқиндагина салбий образларни ўрганган эди-ку? Нега шундай? Бунинг сабаби нимада?

— Одамларга ҳам ҳайрон қоласан киши. Жиннимисан ўзи, шунча олтин топиб оласан-у, шундай йўқотасанми? Ҳовликмасдан, секин, ими-жимиди саранжом қилмайсанми, хумпар! Авлодаждодинга етади-я.

— Уни қўйиб туринг. Ҳалиги мелисани қаранг, Эркин Комилуп-чи, кўрдингиз-ку, охирида пормада чикди. Шунанкардан худони ўзи асрасин денг. Илондек аврап одамни ичига кирвопти-я!

Агар драматург комедия ёзса, энг салбий қаҳрамонини ҳам шундай гапиртирмайди. Гап нима ҳақидалигини англаган бўлсангиз керак: яқинда ўқувчилар билан «Ҳамза» театрининг «Олтин девор» спектаклини томоша қилдик. Театрдан чиққандан кейин бекатда автобус кутишга тўғри келди. Шу ерда анчагина замонавий кийинган ўрта ёшлардаги эркак ва аёлнинг юқоридаги диалогини эшитиб, театрдагидан ҳам кўра мириқиб кулдик. Ана сизга спектаклнинг «таҳлили!» Сиз ишонинг, ўшанда ҳам кулоқларим яхши ишларди, шу гаплардан кейин ҳам «балодек» эшитяпти. Йўқ-йўқ, сиз кулоғингизни бекитманг, яна битта воқеани айтиб бермоқчиман.

Узоқ йили пахта териш мавсумида кечқурун турли касбдаги хашарчилар билан бригаданинг дала шийпониди (биз шу ерга жойлашган эдик) «Хур қизлар» кинофильмининг телевизор орқали кўрдик. Хабарингиз бўлса керак, бу бадий фильмни жуда яхши ишлаган. Айниқса, старшина образига ҳақиқий совет кишиси, ҳақиқий коммунист ўз ифодасини топган. Улуғ Ватан уруши йилларида ўз Ватанини, халқини қўлига қурол олиб эркаклар билан бирга ҳимоя қилган комсомол қизлар образи ҳам кишини

ҳаяжонлантиради, тўқинланиб кетасиз, ҳам фахрланасиз. Фильмда ўз ўртокларига хабар бериш учун бутун кучи, жон-жаҳди билан ҳаракат қилиб, чопиб кетаётган «аскар» қизнинг ботқоққа чўкиб кетиш эпизоди бор.

Наҳотки тамоом, наҳотки шундай қиз энди яшамаса, наҳотки у ўлимга маҳкум деб ўйлайсиз, раҳмингиз келади, фашизмни лаънатлайсиз. Ёнингизда эса 26—28 ёшлардаги уч-тўрт йилгит кино воқеаларини бир-бирига «тушунтиришяпти»:

— Ана ҳозир чўқади, оғзига сув кириб чўқади. Ёлгон қилиқларини қара, тоза сувда кинога олинган-ку, фақат шох-шабба ташлаб қўйилган, сувнинг ранги ўзгартирилган, холос.

Ёки асарнинг охириги картиналаридан бири: бешинчи қиз ҳам ўлади, унинг ўзини отиш сабабини қалбдан ҳис этасиз, старшинадаги ҳолат, куйиниш сизга ҳам ўтади. Ёнимиздаги «оғайниларнинг» яна овози эшитилади:

— Ҳи-ҳи, қара, қарагин, нафас олиб ётибди-ку!

Улар фильмнинг бошидан охиригача қаҳрамонларнинг қалби, интилиши, курашини эмас, киноактёр ва актрисаларнинг ҳолатини мазах қилиб чиқишди. Фильмни кўриш давомида жуда кўп картиналарда кўзингиздан ёш чиқиб кетади. Ён-атрофдагиларга қарайман: жуда кўп кўзларда чироқ ёруғида нимадир ялт-юлт этганини кўраман, кўллар кўз томонга бориб келяпти, демак, кўзга ёш тўлиб қолган. Шунда бир энтиқиб кўясан, киши. Кейин ўйлаб кетдим: кинони ҳамма бир хил томоша қилиши, воқеаларни сенга ўхшаб ҳис қилиши, ундан ҳаяжонланиши, таъсирланиши шартми? Балки сенга ўхшаб беихтиёр бўлса-да кўзидан ёш чиқиб кетаётганларнинг иродаси бўшдир. Кинони ҳалнгидек «ўзларича» таҳлил қилаётганлар анча иродали, ҳаётни яхши тушунади, кинонинг «кино» эканлигини билишади, улар вақти келса яхши меҳнат қилишади, талаб қилинса, керак бўлса, қаҳрамонлик ҳам қилиша олади, дея ўйладим ва бир воқеа эсимга тушди.

Автобус ҳайдайдиган бир шофёрни биламан. Кўрс, дағал, юзларидан қаҳр-ғазаб ёғилиб турганга ўхшайди. Тикилиб қарасангиз, у бировгагина эмас, ҳаттоки, ўзига ҳам яхшилик қилмайдигандек туюлади. Кўнларнинг бирида йўлдан бир отахоннинг тобутини олиб ўтишаётган эдилар. Одамларнинг тўдасини кўрган мана шу шофёр (ишдан қайтаётган бўлса керак) машинасини йўл четига олиб, шоша-пиша тушди ва тобут сари кела бошлади. Кўзларига қарашга улгурдим: гамгин, ҳамдардлик сезилиб турарди. Бу кўзлардаги ғазаб, ундаги дағаллик қани, деб ўйладим. Шунда бу одамнинг асл қиёфаси қанақа эканлигини ҳис қилгандек бўлдим, шу одам ҳақидаги, одамлар ҳақидаги баъзи тасаввурларим чилпарчин бўлди. Мана шу воқеани кўз олдимга келтириб, ҳалиги «оғайниларга» нисбатан ҳам ишонч ҳисси ҳосил бўлди. Лекин қизиқиш кучиди эди: эртаси кун уларнинг даладаги меҳнатини кузатдим. Фильмни қандай тушунишган бўлишса, пахта компаниясини ҳам, меҳнатни ҳам худди шундай тушунишар экан. Ахир бу йилгитлар ҳам, спектаклни ўзгача таҳлил қилишган эркак билан аёл ҳам мактаб партасида ўтиришган-ку? Шу партадан туришганига узоғи билан беш-ўн йилгина бўлган, нима сабабдан улар мана шундай?

Мактаб партаси... Келинг, аввал мактабимиз билан таништирай. Бизнинг мактаб республика миқёсида бўлиб, унга ҳамма областларимиздан саккизинчи синфга ўтган аълочи ўқувчилар келишади. Кўз олдингизга келтиринг: республикамиздаги юзлаб мактабларда тарбияланган, ҳамма фанлардан атрофлича билимга эга бўлган ва дунёқараши маълум бир даражада шаклланган ўқувчилар рўпарангизда туришибди. Ўқувчининг билими, юриш-туриши, фикрлаши, хатти-ҳаракати уни ўқитган ўқитувчилари, мактаби, оилавий муҳити ҳақида тасаввур беради. Агар таъбир жоиз бўлса, келган ўқувчиларнинг билимию фикрлаш доирасини фил билан пашшага қиёслаш мумкин. Бўзчи билганини тўқийди деганларидек, камина адабиёт ўқитувчиси — адабиёт фани доирасида гапирялман. Мана энди уларни ўқитган «филдек» ва «пашшадек» адабиёт ўқитувчиларини кўз олдингизга келтираверинг.

Йўқ, ҳар бир ўқувчининг ўз психологияси, қобилияти, қабул қилиш даражаси бор, у ўқитувчиси ҳақида тасаввур бера олмайди, демоқчимисиз? Ахир улар мактабимизга йўлланма билан келишади. Иншо сўзини биладигина эмас, қойилмақом қилиб ёза оладиганида ҳам баҳо «беш», шу сўзни эшитмаганида

ҳам баҳо «беш». Дунё ҳақида, одамлар ҳақида сиз каби фикр юрита оладиганида ҳам, алифни калтак дея олмайдиганида ҳам баҳо: «беш». Ўйлаб кўринг: униси ҳам, буниси ҳам етти йил мактаб партасида ўтирди-ку? Нега уларнинг баҳоси бир хил-у, билими ҳар хил?

Кўпинча мактабда ўқувчиларнинг иншосини текшираётганнингизда бошқа ўқитувчининг:

— Хорманг энди. «Бир хил романларни» чарчамасдан ўқиб ётибсизми? — деган киноясига дуч келиб қоласиз.

Бир хил романлар... Яна «нега?»га дуч келасиз. Ҳақиқатан ҳам, нега энди бу «романлар» бир хил? Гап яна адабиёт ўқитувчисига бориб тақалади. Хаёлан унга мурожаат қиласиз: нега ўқувчиларингиз бир хил ёзади, дарслик доирасидаги гаплардан нарига ўта олмайди ёки тайёр нусхадан кўчиради? Нега?

Мактабимизга янги қабул қилинган ўқувчилардан билимларини синаб кўриш мақсадида контроль иншо олишга тўғри келди. Тема долзарб: «Пахта — халқимизнинг ифтихори». Бир ўқувчи пахтанинг нима эканлигини, унинг қандай етиштирилиши, ундан олинадиган маҳсулотлар, пахтанинг аҳамияти ҳақида ёзди: «Мен ўтган йилги мавсумда 1250 кило пахта тердим, бу 1400га етказмоқчиман». Тема яхши ёритилган, ўқувчининг ниятлари ҳам яхши. Аммо «бу йил фалон килограммга етказмоқчиман», деган жумла ўйлантриб қўйди. Чунки шаҳар мактаблари, жумладан, биз ҳам пахта теримига чиқмадик-да. Кейинги дарс иншо анализи. Иншоларни таҳлил қилиш жараёнида ўша ўқувчининг меҳнатсеварлиги, ўтган йили кўп пахта терганлиги ҳақида гапирилди ва қандай терганлигини ҳикоя қилиб бериш сўралди. Ўқувчи (қизариб):

— Мен теримга чиқмаганман.
— Ие, иншода ёзибсан-ку?
— Иншода шунақа дейилади-да.
— Ана холос! Ёлгонни ёзиш мумкинми?

Ўқувчи бошини ерга эгади, ҳамманинг кўзи унда, қизариб-бўзариб жавоб беради:

— Фалончи амаки ўзи мажлисма-мажлис, шаҳарма-шаҳар юради, лекин илғор механизатор, энг кўп «пахта теради», расми газеталарда кўп чиққан, дадам айтган-да. Терим пайтида ўзининг машинасида юрганини мен ҳам кўрганман.

Энди ҳолинг вой, ўқитувчи. «Амакиларга» мумкин-у, менга мумкин эмасми, демоқчи шекилли. Буни қандай тушунтирасан. Ахир дадаси айтган-ку? Ўзи ҳам кўрган.

— Менга қарагин-чи! Мактабни битирганингдан сўнг бирор соҳа бўйича ишлайсан. Олайлик, қурувчи бўласан. Қурилмаган уйни қурдим деб рапорт берасанми? Ёки ишчисан, ясалмаган тракторни ясадим, деб ёзасанми?

— Йўқ, мен ундай қилмайман. Айбимни тушундим. Тушундингмикин? Ёки... Хаёлингизда нималар бор? Балки мажлисларда танқид эшитиб, ўзи ҳам танқид қилиб, ундай қиламан, бундай қиламиз деб лоф-коф уриб, тушундим деб, йиғилишдан чиқибоқ ҳаммасини нутиб кетадиган одамларга ўхшамасмикансан, шундайлар бўляпти-ку? Тушундингмикин ёки танбех эшитмайин деб шундай дедингми? Йўқ-йўқ, сенга ўша «амакингни» ёмонлаш керак. Унда одамлар ҳақидаги фикрларинг ўзгариб кетмасмикин, уларга ишончинг йўқолмасмикин? Йўқ, сенга айтиш, очигини айтиш керак, «пардалаб» тушунтиришнинг ҳам кераги йўқ.

— Қани болалар, ким айтади? Фалончи амаки тўғри иш қилганими?

Уч-тўрт ўқувчи қўл кўтаради. Бир жавоб берапти:

— Йўқ, албатта, нотўғри иш қилган. Яқинда бизнинг хлопунктнинг бошлиғини ҳам қамашди.

— Пахта пункти дегин.

— Ҳа, пахта пунктини. Кейин ўн олтинчи пленум материалларини ҳам ўтганмиз, муаллимимиз тушунтирганлар. Мана шундай юлғичларга, кўзбўямачиларга қарши курашиш керак, деганлар.

Бирин-кетин уч-тўрт ўқувчи шу мазмунда гапирди. Дарс тутагандан кейин ўйладим: кейинги ўқувчилар кўп нарсани тушунади, воқеаларни таҳлил қила олади, яхши-ёмонни фарқлайди. Аввалги ўқувчи нотўғри қабул қилиши мумкин деб кўрққан эдинг, синфда шунақа ўқувчилар яна бор. Улари ҳам, булари ҳам мактабда етти йил ўқиган-ку? Гап яна ўқитувчига келиб тақалади, ўқувчи яшаган муҳитга, ота-онага, ён-атрофига бориб тақалади. Ахир қуш уясида кўрганини қилади, дейишади-ку...

нарса ёзганим ҳам йўқ. Тўғри, яқинда бир мактабнинг камчиликлари танқид бўлувди. Аммо, у меники эмас. Сотимовники эди. Ё, бирор киши, шунинг ҳам кўли бор, деб чақдимикан-а?

Ана шу хаёллар билан тўлган елкамдаги бошни кўтариб райОНОга кириб бордим. Мудир ҳам шу ерда экан. Баъзи раҳбарлардек, «Кутсин!» демасдан дарров қабул қила қолди. Чўчиброқ унинг қаршисидаги стуллардан бирига чўкдим. Мудир мен билан саломлашди-да, турли қоғозлар билан шишиб кетган битта папкани очиб, ниманидир узоқ қидирди. Ниҳоят, топди шекилли, «Вот», деб қўйди. Сўнг:

— Мана бу аризани сиз ёзганмисиз? — деб бир варақ қоғозни менга узатди. У бундан тўрт ой олдин фарзандимни боғчага жойлаштириш ҳақида ёзган аризам эди.

— Ҳа, — дея бошимни қимирлатиб қўйдим.

— Гап бундай укам, боғча ёнида қурилаётган қўшимча бино ишга тушди. Шунинг учун биз яна ўттиз нафар бола қабул қилишни мўлжалладик. Аризадаги «оҳ-воҳ»ларни ҳисобга олиб, сизнинг фарзандингизни ҳам шу ўттиз нафарга қўшдик. Марҳамат қилиб, боланинг соғлиги ҳақида справка, ўзингизнинг ва хотинингизнинг иш жойидан справка олиб, ҳужжатларни расмийлаштиринг. Ҳамма нарса тахт бўлгач, душанба кунидан бошлаб болагиз боғчага келаверсин.

Мен ўзимни йўқотиб қўйдим.

— Ахир, ахир... бола...

— Нима, бирор кўнгилсиз воқеа рўй бердими?

— Йўқ... ахир, фарзандим йўқ-ку...

— Нега бўлмас экан! Ариза меники, дедингиз. Унда фарзандингизни исми ҳам ёзилган. Мана, Замиржон экан. Қани ўша Замиржон?

— Мени кечирасиз... Мен ҳали...

— Нима гап ўзи? Ўзингизни тутиб олиб гапиринг.

— Биласизми, мен ҳали навбат келмайди деб... туғилмасидан олдин ариза берган эдим...

Бу гапни эшитган мудир шундай қаттиқ кулдими, гўё кабинет шифти ўпирилиб менинг устимга тушгандай бўлди. Мана шундан кейин билдимки, одам сал мустақил бўлиши керак экан. Агар мустақил бўлганимда кўпчилик ошналарнинг гапига кириб, ЗАГСдан ўтибоқ боғчага ариза бермаган бўлардим...

ТЕМИР ТОПСАНГ...

Якшанба кuni рўзгор камчиликларини бут қилиш мақсадида тўрхалтани чўнтакка солиб, бозорга йўл олдим. Бозор дарвозасига яқинлашган ҳам эдимки, кўзим ялтироқ бир нарсага тушди. Олиб қарадим. Оддий айлана — катталиги соат бандидай келадиган тақанусха темир. Машинаники бўлса керак, бирор киши туширгандир деб ўйладим ўзимча.

Темирни кўрсаткич бармоғимда ўйнатган кўйи қоғоз халта кўтариб олган кишига кўрсатдим:

— Ака, бу нима, машинаники эмасми?

— Бу кольцо-ку! Мотоциклиники.

— Олинг, керак бўлса.

— Йўқ, раҳмат.

Кольцони қўлида калит ўйнатиб келаётган сочлари жингалак йигитга тутдим:

— Дўстим, кольцо керакми?

— Олардим-у, тўла комплект эмас экан-да.

Шу пайт ёнимга шляпа, чарм куртка кийган мўйловдор киши яқинлашиб «нима гап»лигини сўради.

— Кольцо керак эмасми? Мотоциклиники...

— Ҳм-м, кольцо денг? — У менга бошдан-оёқ разм солди.

— Кольцо. Олақолинг керак бўлса...

— Кольцо денг-а... Мотоциклиники... Қани, бу ёққа юринг-чи...

— Кечирасиз, керак бўлса олинг, мени бошқа ишим бор, — дедим унга эргашиб. У бўлса менинг тирсагимдан ушлаганча, «Юраверинг-чи», дейди. Ҳойнаҳой, мотоциклиники кўрсатади, қўйиб бер, деб туриб олса-я, дейман ичимда.

— Биласизми, мен бу темирни топиб олдим, нималигини ҳозир билдим.

— Тўғри, ҳамма ҳам топиб олдим, размери тўғри келмади, пул керак бўлиб қолди, дейди. Суриштириб қарасанг...

— Нималар деяпсиз, мен сиз айтган...

— Ўзингни гўлликка солма, сендақа олифталарнинг кўпини кўрганмиз!

Энди у менга ўқрайиб қаради ва тирсагимдан қаттикроқ сиқди. Кўрқиб кетдим. Ёқасидан олмоқчи бўлдим-у, яна ўзимни босдим. Бундай қарасам, диконглаб кетяпман. Бозорчилар, «Эсиз», «Бечора», «Текинхўрлар ҳали ҳам бор экан-да», деганча мунгли қараб ўтишмоқда. Ёпирай, ҳозир тўғри панжарага тиқишадию кейин уйни тинтув, суд... Баданимдан совуқ тер чиқиб кетди.

Шу пайт «мўйловдор»нинг қаршисидан ўн-ўн беш йил кўрмаган ошнаси чиқиб қолдию мени қўйиб юбориб, у билан оғиз-бурун ўпишди. Пайтдан фодаланиб мен ўзимни қўлида даста-даста темир ҳалқачалар ушлаб турган, турли темир-терсақлар билан халталарию сумкалари тўла бўлган чайқовчилар орасига урдим. Ортимдан бўлса, ҳалиги кишининг: «Тўхта, чайқовчи! Ҳой, муттаҳам!» деган сўзларини эшитиб қолдим. Мен эҳтиёт қисмлар магазини «филиали» сотувчилар орасидан ўтиб, бир чеккага чиқдим ва пешонамдаги маржон-маржон терни артай деб дастрўмолчамни олаётсам, чўнтагимдан бозги кольцо тушди. Жаҳл билан уни дуч келган томонга отиб юбордим.

Ҳў, темир топмай ҳар нарса бўлай! «Темир топсанг тепиб ўт», деб бекорга айтишмаган экан.

Анвар Обиджон

ОШИҚ ШОШИҚНИНГ «ЙИГИТЛИК ДАФТАРИ»ДАН

Т уғма довдир бўлса-да, баъзан жуда эзгин кўринувчи бу йигит нафақат ҳаётини, ҳатто бирон кунини қоғозга туширилмаган сатрларсиз тасаввур қилолмасди. Ўшанда у билан бир тан, бир жон эдик. Кейинчалик боёқишга ўртамиёна мансаб тегдию бора-бора турли қўлланмаларни титкилаш, қандайдир ҳужжатларни қоралашдан нарига ўтмай қолди.

Яқинда унга ўша серфайз дамларни эслатганимда, тахмонда чанг босиб ётган қалин дафтари олиб, лоқайдлик билан олдимга ташлади. Йўқотган кадрдонимни қайтадан топдим, уни гардлардан авайлаб тозалай бошладим...

БИР САТРИК МУЖМАЛ ШЕЪР

Қарз бермадим... ўзимга...

ЎЙЛАНТИРУВЧИ ИККИЛИК

У — нодуру сарсонрок эди,
Бу — шодону арзонрок эди.

САВОДНИ ШАРАФЛАЙДИГАН УЧЛИК

Шеър — мянга ош бўлар...
Тўдасига бош бўлар
Китоб еган каламуш.

ОГОҲЛАНТИРУВЧИ ЖИДДИЙ ТЎРТЛИК

Институтга борсанг, ўрток,
Билиб қўйки, иншо қийин.
Оғзакиси ундан чаток,
Чет тилиси ешшо қийин.

ФОЖИАВИЙ БЕШЛИК

Унутдингми? Кутяпсанми зор?
Қайлардасан, овоз бергин, ёр.
Излаб, сендан топгунча нишон,
Йўлларни еб яшайман, ишон...
Менга керак бағринг ё қабрин!

БЎЙДОҚЧИЛИК ҲАҚИДА ОЛТИЛИК

Алло...
Салом!
Э-ҳа, Сизмисиз?
Кеча номер берган кизмисиз?
Қилган эдим тонгда кўнғирок,
«Даф бўл!» деди дадангиз мудрок...
Сим қокдим, ой тирмашгач тоққа,
Ўйланганлар киргач ётоққа.

НОШИРЛАРГА ЎЧАКИШИВ
ЎЗМАГАН ЕТТИЛИГИМ

Уф-ф!...?.....?!.....!!!!

РАҚОБАТГА БАҒИШЛАНГАН
САККИЗЛИК

Шу пайт сурбет итларни
Ғажийдиган шаштим бор.
Олапардан ўчқорман,
Тўртқўзда ҳам қасдим бор.

Рашким келар, гоҳ улар
Пойчангизни ялашса...
Наҳот энди Сизни мен
Итлар билан талашсам?!

ТОМОША БОҒ

Шандор Петефи

ЖАВОБ

Мен даҳанаки жанглари ёмон кўраман. Айниқса, бутун шоатчиликнинг фикри-зикри муҳим ишлар билан банд бўлган чоғда икки кишининг мушт кетди-гўшт кетди қилиб ётиши кулгили туюлади. Шундай эса-да, «Элеткепек» журналининг 58-сонига Вёрёшмартининг менга қарата айтган гапларига жавоб беришга мажбурман. Ўзимнинг ҳам, бошқаларнинг ҳам кўп вақтини шамолга соғурмаслик учун мақолага бандма-банд раддия ёзиб ўтирмайман, мулоҳазаларимни умумий тарзда баён этаман, холос.

Вёрёшмартининг шеъримга¹ муносиб жавоб қайтаражанини олдиндан билардим. Лекин, очигини айтсам, бу тахлитда жавоб беради деб сира ўйламаган эдим. Унинг шу қадар тубан

¹ Вёрёшмарти Миллий кенгашга депутат бўлиб турган пайтида ҳукумат билан Миллий кенгашнинг кўпчилиги аъзолари қаторида янгитдан ташиқил этилган Венгрия қўшинида австрияликлар тартибини ва немис тилида буйруқ бериш қондасини ёқлаб овоз берган эди. Шундан кейин Петефи ўз дўстининг тутуруқсизлигидан дарғазаб бўлиб, унга «Вёрёшмартига» деган айбнома шеърини бағишлаган.

қуролга ёпишиши; димоғдорлик қилиши, бошимга маълумат тошлари ёғдириши етти уҳлаб тушимга ҳам кирмаган эди. Шунга яраша гуноҳ қилган бўлсам кошқийди! Агар Вёрёшмарти кўксимга ханжар урганда ҳам индамасдим, аммо у сўйил кўтариб каминага ҳамла қиладики, бундай маҳали мен жим туrolмайман.

У: «Менинг ҳурматимни жойига қўйиб муомала қилишга интилган Петефи, аслида, яхши ниқобланмаган, айтиш мумкин-ки, юзак ачиниш оҳангида гапиради», деб ёзади. Ҳар қандай беғараз киши шеърнинг бундай оҳангда ёзилмаганига кафолат бериши мумкин. Мабодо ўшандай бўлган тақдирда ҳам бир нарсга иқроор бўлмоғим лозимки, шеърни ўзим чин қалбимдан истаган оҳангда ёза олмадим. У яна: «Петефи шу чоққача Вёрёшмарти билан дўстона муносабатда бўлиб келган эса-да, лекин у ҳақда бир оғиз ҳам илиқ сўз айтган эмас. Хўш, қулай фурсатдан фойдаланиб, унга таъна қилишдан муддаоси нима экан!», деб ёзади. Вёрёшмарти мени кечирсин-у, бироқ у менинг «қулай фурсатдан фойдаланиб» қолганимни ёки қанча вақтгача ич-этимни еб юрганимни қаёқдан билади! Унинг аввалги гаплари эса ҳақиқатга мутлақо тўғри келмайди, негаки, мен у ҳақда жуда кўп марта, ҳатто ёзма равишда ҳам [1845 йили «Элеткепек»да зълон қилинган «Саёҳатнома»да, 1847 йили «Хазанка»да босилган «Йўлнома»да ва бошқа жойларда] илиқ гаплар айтганман. Ахир у мен ёзган нарсаларни ўқиш учун фурсат тополмаган бўлса ёхуд уларни мутолаа қилишни ўзига эл кўрмаган бўлса камина айбдор эмас-ку. Бундан ташқари, мен унга нисбатан бошқаларга қараганда айрича муносабатда бўлганман: шеърин девонимни «ҳурматим ва меҳр-муҳаббатим белгиси сифатида» Вёрёшмартига бағишлаганман. Кўриниб турибдики, менинг шаънимга бирор оғиз ҳам илиқ сўз айтмаган, дейишга ҳеч қандай асоси йўқ. Нега у фактни нотўғри талқин қилади! Хўп, майли, мен ўша шеърим билан хатога йўл қўйгандирман, лекин унинг ўзи эса шеърни соф ватанпарварлик, чин дўстлик нуқтаи назаридан эмас, худо билади, қаёқдандир пайдо бўлган қора ниётларга чувалашиб талқин этаркан, узил-кесил гуноҳга ботади. Шундай қилиб, Вёрёшмартининг фикрича, мен гўё уни ҳеч қачон самимий ҳурмат қилмаган эмишман, доимо ўзимни худди уни ҳурмат қиладигандек кўрсатиб юрганмишман, бир сўз билан айтганда, мен иккиюзламачи одам эканман. Ваҳоланки, иккиюзламачилик — инсон боласи қодир бўлган энг тубан разолатдир. Афсуски, шу тариқа менинг номимни

